

STEVEN SPIELBERG DIGITAL YIDDISH LIBRARY

NO. 10472

VEN DI VISL HOT GEREDT
YIDISH

Sh. L. Shnayderman

•



NATIONAL YIDDISH BOOK CENTER
AMHERST, MASSACHUSETTS

NATIONAL YIDDISH BOOK CENTER
AMHERST, MASSACHUSETTS
413 256-4900 | YIDDISH@BIKHER.ORG
WWW.YIDDISHBOOKCENTER.ORG



MAJOR FUNDING FOR THE
STEVEN SPIELBERG DIGITAL YIDDISH LIBRARY
WAS PROVIDED BY:

Lloyd E. Cotsen Trust
Arie & Ida Crown Memorial
The Seymour Grubman Family
David and Barbara B. Hirschhorn Foundation
Max Palevsky
Robert Price
Righteous Persons Foundation
Leif D. Rosenblatt
Sarah and Ben Torchinsky
Harry and Jeanette Weinberg Foundation
AND MEMBERS AND FRIENDS OF THE
National Yiddish Book Center



The *goldene pave*, or golden peacock, is a traditional symbol of Yiddish creativity. The inspiration for our colophon comes from a design by the noted artist Yechiel Hadani of Jerusalem, Israel.

The National Yiddish Book Center respects the copyright and intellectual property rights in our books. To the best of our knowledge, this title is either in the public domain or it is an orphan work for which no current copyright holder can be identified.

If you hold an active copyright to this work – or if you know who does – please contact us by phone at 413-256-4900 x153, or by email at digitallibrary@bikher.org

ש. ל. שניידערמאַן

*

ווען די ווייסל האָט גערעדט יידיש

ביכער-סעריע פון „זרובבל—פועלי-ציון“ קרייז אין אמעריקע

ש. ל. שניידערמאן

ווען
די ווייסל
האט גערעדט
יידיש

אילוסטראציעס פון חיים גאָלדבערג



תל-אביב, תשל"א, 1970

**S. L. SHNEIDERMAN
WHEN THE VISTULA
SPOKE YIDDISH**

©

Copyright 1970

S. L. Shneiderman, New York, U.S.A.

I. L. Peretz Publ. House. 31, Allenby St., Tel Aviv

ש. ל. שניידערמאן / ווען די ווייסל האט גערעדט יידיש
פאָרלאַג י. ל. פרץ, אלנבי 31, תל־אביב

נדפס בישראל תשל"א

Printed in Israel, 1970

דפוס „אורלי“, תל־אביב

„ווען די ווייסל האָט גערעדט יידיש“ איז
אַ דערפאַרונג, צו וועלכער מיין לעבנס-באַ-
גלייטערין, האַלאַ, איז אַ גלייכער שותף. זי
האַט מיט מיר מיטגעמאַכט די פיינלעכע
נסיעות קיין קוזמיר און די אַנדערע טויטע
יידישע שטעטלעך אין פוילן, מיך דערמוטיקט
אין די געראַנגלענישן ביים שרייבן דאָס בוך
און אויך געהאַלפן צוגרייטן דעם מאַנור-
סקריפט צום דרוק.

ש. ל. ש.

ביכער פון ש. ל. שניידערמאן :

גילדערנע פייגל (לידער), ווארשע, 1928

פייערן אין שטאָט (לידער), ווארשע, 1934

צווישן נאלעווקעס און אייפל-טורעם (רעפארטאזשן).

מיט אַן הקדמה פון עגאָן ערווין קיש, ווארשע, 1935

Od Nalewek do Wieży Eifla, Warszawa, 1936

קריג אין שפּאַניע (רעפארטאזשן), ווארשע, 1938

צווישן שרעק און האַפענונג (פוילן נאָכן קריג).

בוענאַס-איירעס, 1947

Between Fear and Hope, New-York, 1947

The Warsaw Heresy, New-York, 1959

איליאַ ערענבורג, ניריאַרק, 1968.

א י נ ה א ל ט

9 די לעצטע יידישע אותיות	I
20 די רענעסאנס־שטאט	II
29 יידישע פאטריציזער	III
36 ר' יחזקאלע קוזמירער	IV
44 יחזקאל האגע — משומד און בעל־תשובה	V
72 יידיש־פוילישע אידליע	VI
78 ווען די ווייסל האט גערעדט יידיש	VII
84 ז. סעגאלאוויטש — דער באַזינגער פון „קאָשמעוּש“	VIII
88 שטורמישע יארן	IX
99 געפלאַצטע אילוזיעס	X
104 די אסתרקע־לעגענדע	XI
113 „צוויי לבנות“ — צוויי וועלטן	XII
122 חורבן קוזמיר	XIII
131 נאָכן מבול	XIV
142 ושמה לא תעבור	XV
147 קוזמיר — אן יידן	XVI
158 די טויטע יידישע שטעטלעך	XVII
221 „זיי און מיר“	XVIII
226 אַ גוטע נאַכט, מיין שטעטל	XIX

די לעצטע יידישע אותיות

בלויז עטלעכע יידישע אותיות זענען פאַרבליבן ווי אַ זכר פון דער 700-יאָריקער ק"ק קוזמיר ביים ברעג פון דער ווייסל, אין מדינת פּוילן. דאָס זענען די אותיות פון „שיויתי“, וואָס קוקן אַראָפּ פון דעם הויכן, דעמבענעם באַלקן אין אַ געמויערט הויז אויפן מאַרק-פּלאַץ פון שטעטל, וווּ ס'איז מער נישטאָ אַפילו קיין איינציקער ייד.

די גאַטיש-געפּאַרמטע אותיות מרובעות, וואָס הויערן איבער די באַ-קרוינטע קעפּ פון צוויי לייבעלעך מיט מענטשלעכע פּנימער; די רויזעלעך און אַנדערע סינאַגאַגאַלע אַרנאַמענטן, אַלץ געשניצט אין רעליעף, זאָגן עדות, אַז זיי שטאַמען פון פּריען רענעסאַנס און אַז אין אַט דעם פּעסטונג-אַרטיקן הויז האָט אַמאַל זיך געפונען אַ שול.

אין די דברי-הימים וועגן קוזמיר, וואָס גרייכן ביז די צייטן פון ערשטן פּוילישן כראַניקער יאָן דלוגאַש, ווערט נישט דערמאַנט, אַז אויפן מאַרק-פּלאַץ פון שטעטל, דערצו נאָך אין שכנות פון די צווילינג-הייזער פון די פּשיבילאַ-ברידער מיט די באַרעליעפן פון קריסטלעכע הייליקע, זאָל זיך האָבן געפונען אַ שול. עס האָבן אויך וועגן דעם נישט געוויסט די יידן פון קוזמיר, וועלכע האָבן זינט דורות פאַרנומען אַלע הייזער און קראַמען אויפן מאַרק-פּלאַץ. עס האָט וועגן דעם אַפילו נישט געאַנט דער לעצטער באַלעבאַס פון דעם הויז, דער שטעטלדיקער גביר ר' אהרן לוס-טיק — אַ מיטל-וויקסיקער, ברייט-פלייציקער ייד מיט אַ קוטשעראַווער שוואַרצער באַרד און פּריילעכע אויגן, וואָס האָבן אַזוי האַרמאַניזירט מיט זיין נאַמען.

ערשט נאָכן היטלער-חורבן, ווען דאָס הויז פון ר' אהרן לוסטיק איז

געירשנט געוואָרן דורך אַ פּויער פּון אַ שכנותדיקן דאָרף, האָבן אויפן דעמבענעם באַלקן, פּון אונטער דעם זיך-קרישלענדיקן קאַלך, זיך גענומען אַנטפלעקן די יידישע אותיות און די סיגאַנאַלע אַרנאַמענטן, ווי אַ דער-מאַנונג וועגן דער אָפּגעווישטער יידישער קהילה.

די גרויסע קומירער שול, וואָס איז לויט דער פּאַלקס-לעגענדע גע-בויט געוואָרן דורך דעם מלך חסד, קאַזשימיעזש דעם גרויסן, ווי אַ מתנה פאַר זיין יידישער געליבטער, אסתרקע, איז געוואָרן אויסגעפלינדערט ערשט נאָך דער באַפריינג. ווי נאָר די לעצטע דייטשע סאַלדאַטן זענען אין פּרילינג פּון יאָר 1945 אַוועק פּון שטעטל, האָבן די נייע פּוילישע איינוווינער, וועלכע האָבן אונטער דער נאַצישער אַקופאַציע פאַרנומען די יידישע הייזער אויפן מאַרק-פּלאַץ, ווי הייזערדיקן זיך געוואָרן אויף דער שול, וואָס איז ניצול געוואָרן פּון די באַמבאַרדירונגען און נאַצישן וואַג-דאַליום. זיי האָבן זיך צעטיילט מיט דעם געהילף פּון געשניצטן מאַנו-מענטאַלן באַלעמער; מיט די דעמבענע שטענדערס און בענק, וואָס האָבן אויף זיך געטראָגן די שפורן פּון דורות מתפללים: אויסגעקריצטע נעמען, דאַטעס און אין אייניקע פּאַלן אויך אַרנאַמענטן. פאַרשוונדן איז אויך די ביז גאַר אַריגינעלע אַכטקאַנטיקע, הילצערנע געוועלבונג, וואָס איז געווען באַדעקט מיט מאַלערייען פּון סימבאָלישע חיות, פייגל, פיש און לאַנדשאַפטן פּון אַרץ-ישראל מיט דער מערת המכפלה, רחלס קבר און די כותל המערבי. געבליבן זענען בלויז די נאַקעטע דיקע מויערן, וואָס די נייע קאַמוניסטישע שטאַט-פאַרוואַלטונג האָט גענוצט פאַר דעם ערשטן קינאַ-זאַל אין שטעטל.

עס איז אויך אָפּגעווישט געוואָרן דער אַלטער בית-עלמין, ביים סוף פּון דער לובלינער גאַס, ווו עס האָט זיך געפונען דער אוהל פּון גרינדער פּון דער קומירער חסידישער דינאַסטיע, ר' יחזקאל קומירער (טאַוב), ווי אויך די זעלטענע פּאַליכראַמירטע מצבות און סאַרקאָפּאַגן אויף די קברים פּון די יידישע פּאַטריציער, די גרויסע תבואה און וואַלד-סוחרים, וועלכע האָבן דאָס שטעטל ביי דער ווייסל פאַרוואַנדלט אין אַ "קליין דאַנציק". מיט די דאָזיקע מצבות איז געוואָרן אויסגעפלאַסטערט דער הויף אין אַרטיקן קלויסטער פּון רעפּאַראַטאַרן-אַרדער.

אזוי ארום זענען די לעצטע באמערקבארע שפורן פון יידישן קוזמיר געווארן אָפגעווישט ביים סאַמע אָנהייב פון דער פּוילישער פּאַלקס-רעפּו- בליק. די אַנטפּלעקטע יידישע אותיות אין דעם הויז אויפן מאַרק-פּלאַץ זענען דעריבער געוועזן ווי אַ מין „מנא מנא תקל ופרסין“, וואָס עפּעס אַן אומזעבארע האַנט האַט אָפּגעהילט, ווי אַ וואַרענונג צו די בייזוויליקע פאַרלייקענער און פאַרלענדער פון יידישן עבר אין דעם אוראַלטן ישוב.

צי דאָס הויז איז טאַקע אורשפּרינגלעך געווען אַ שול, אָדער דער באַלקן איז בלויז אַן איבערבלייבעניש פון אַ חרוב־געוואַרענעם שול-בנין — וועט מען שוין קיינמאַל נישט דערגיין. איינס איז אָבער זיכער, אַז די שניצערײען און די אותיות אויף דעם באַלקן זענען פיל עלטער און נעענטער צו דער אסתרקע-לעגענדע, ווי די לעצטע קוזמירער שול.

די מייסטער-שניצערײען אינעם הויז אויפן מאַרק-פּלאַץ האָבן איך געזען, ווען איך בין צום ערשטן מאַל געקומען קיין קוזמיר אין יאָר 1955 — צען יאָר נאָך דער באַפרייונג פון פּוילן. בעת אַ פריערדיקער נסיעה, גלייך נאָך דער באַפרייונג, האָבן איך נישט באַוווּזן צו דערפאַרן צו מיין היים-שטעטל, וווּ עס האָבן נאָך געוועלטיקט די אַזוי-גערופענע „מענטשן פון וואַלד“ — די פּוילישע אַנטיסעמיטיש-נאַציאָנאַליסטישע באַנדעס, וועלכע האָבן פאַרגעזעצט דעם נאַצישן יאָגד אויף די רעשטלעך לעבן-געבליבענע יידן.

מיין וועגוויזער צו דער „אַרכעאָלאָגישער אויסגראַבונג“, וואָס איז געמאַכט געוואָרן נישט אין די טיפּענישן פון דער ערד, נאָר אויפן באַלקן פון אַ נישט-צעשטערט הויז, איז געווען דער פּוילישער אַרכיטעקט און היסטאָריקער קאַראַל סיטשינסקי, וועלכער האַט במשך פון יאָרן געפירט זיין פּרוּוואַטע מלחמה קעגן דעם וואַנדאַליזם פון אַפּווישן די היסטאָרישע יידישע איבערבלייבענישן אין קוזמיר און אין די אַרומיקע טויטע יידישע שטעטלעך אויף ביידע ברעגן פון דער ווייסל.

דער אַרכיטעקט סיטשינסקי, וועלכער האַט מיט גרויס פּיעטעט גע- פאַרשט די געשיכטע פון קוזמיר און אָפּגעראַטעוועט פון פאַרניכטונג צאָל- רייכע אַרכיטעקטאַנישע מאָנומענטן אין שטעטל, האַט דאָס פאַר מיר אַרויסגערוקט די השערה, אַז אין דעם הויז, וווּ ער האַט אַנטדעקט דעם

געשניצטן באַלקן, האָט זיך געפונען איינע פון די עלטסטע, אויב נישט די סאַמע ערשטע שול אין שטעטל, וואָס איז געבויט געוואָרן ביים סוף פון 15טן יאָרהונדערט. קוזמיר האָט שוין דאָן מיט זיך פאַרגעשטעלט אַ גאַר וויכטיקן האַנדלס־צענטער אין דער לובלינער וואַיעוואַדשאַפט — אויפן וועג צווישן קראַקע און דאַנציג. הגם עס זענען שוין געהאַט נאַטירט געוואָרן פּאַלן פון דיסקרימינאַציעס לגבי יידן, נאָך אַ פּעריאָד פון טאָל־לעראַנץ, האָבן אָבער די קוזמירער יידן פאַרנומען גאַר אַן אַנגעזעען אַרט אין דעם פאַרצווייגטן מסחר פון דער קעניגלעכער שטאַט.

די גרויסע שול, וואָס די קוזמירער יידן האָבן אַזוי עקשנותדיק צו־ניפּגעוועבט מיט דער אסתרקע־לעגענדע, איז געבויט געוואָרן פיל שפּע־טער און דאָס שוין־נישט אויפן מאַרק־פּלאַץ, נאָר אין אַ הינטער־געסל — דער ערשטער סימפּטאָם פון צוימען די פּריווילעגיעס פון יידן אין די פּוילישע שטעט.

מיט אַ געפיל פון שטאַלץ האָט אַרכיטעקט סיטשינסקי מיר אַנגעוויזן אויף דעם באַלקן, וואָס איז אויף זיין איניציאַטיוו געוואָרן אָפּגערייניקט פון די דיקע שיכטן קאַלץ און די אויפגעדעקטע שול־שניצערײען זענען אַרונטערגענומען געוואָרן אונטערן שוץ פון דער מלוכהשער קאַמיסיע פאַרן אָפהיטן היסטאָרישע מאַנומענטן.

אַן אויסדרוק פון אויפריכטיקער פאַרלעגנהייט האָבן איך באַמערקט אויפן געזיכט פון מיין באַגלייטער, ווען אַריינקומענדיק אין דער דירה, האָבן מיר דעם באַלעבאַס געטראָפן ביים שניידן די ריפּן פון אַ פּריש־געקוילעטן חזיר, וואָס איז צעלייגט געווען אויף אַ לאַנגן טיש. צווישן די צוויי געוועלכטע פענצטער, הויך אויף דער וואַנט, איז געהאַנגען אַן אָפ־געבלאַקעוועטער אויל־דרוק פון אַ מאַדאַנע, וועמענס טרויעריקע בליקן זענען געווענדט געווען צו דעם „שיויתי“ אויף דעם פּריש־פּאַלירטן דעמ־בענעם באַלקן.

אַ צווייטע איבערבלייבעניש פון יידישן קוזמיר האָבן איך דעם זעלבן טאַג געזען אין די אַרכיוון פון ראַטהויז. דאָס איז אַ דיק בוך פון גרויסן פאַרמאַט מיט אַש־גרויע דיקע בלעטער, געבונדן אין געלן, ממש־דורכ־זיכטיקן פאַרמעט. זינט דער צעטיילונג פון פּוילן זענען אין דעם בוך

פארשריבן געוואָרן, אין רוסיש, די געבורטן ביי די שטעטליקע יידן. איך האָב דאָרט געפונען מיין אייגענעם נאָמען און אויך די נעמען פון עטלעכע דורות פון מיין משפּחה — און דאָס אויף די סאַמע ערשטע זייטן, פון וועלכע די צייט האָט אויפגעגעסן די טינט-קאָנטורן פון די אותיות און איבערגעלאָזט פון זיי בלויז אַ ראָזעווען שאַטן.

*

אין קוזמיר, מער ווי אין וועלכן עס איז אַנדערן יידישן שטעטל אין פּוילן, זענען די פעדים פון לעגענדע און ווירקלעכקייט במשך פון יאָר-הונדערטער געוואָרן צונויפגעהאַפּטן אין אַ נאַטירלעך געוועב, וואָס די פאַרשער פון דער פּוילישער געשיכטע האָבן קוים געקענט פונאַנדערטיילן. פונקט אַזוי אומצעטיילבאַר איז דער אַנוויקס פון פּוילישע און יידישע געשעענישן, וואָס האָבן זיך דאָ אָפּגעשפּילט זינט דעם סאַמע באַגינען פון דעם ישוב, נאָך איידער קעניג קאַזשימיעזש דער גרויסער האָט אין 14טן יאָרהונדערט דאָרט אויפגעשטעלט זיין זומער-פּאַלאַץ. די מאַיעס-טעטישע חורבות פון דעם פּאַלאַץ פון ווייסן קאַלך-שטיין הויבן זיך אַרויס איבער דעם העכסטן באַרג-פּלאַץ פון שטעטל. זיי בלענדן גיין-גאַלדיק אין דער זומערדיקער זון און גיסן זיך צונויף מיטן שניי אין ווינטער.

אין שכנות געפינט זיך דער קיילעכדיקער טורעם, די „באַשטע“, וואָס האָט געדינט ווי אַ לאַמטערן פאַר דעם לעבהאַפטן שיפן-פאַרקער אויף דער ווייסל, ווען קוזמיר איז געווען אַ וויכטיקער אָפּשטעל-פונקט אויף פּוילנס וואָסער-וועג צווישן קראַקע און דאַנציק. לויט דער לעגענדע, האָט פון דעם טורעם אין קוזמיר געפירט אַן אונטערערדישער וועג צום שלאָס אין דערבייאַיקן באַכאַטניאַ, וואָס דער קיניג זאָל האָבן אויפגעבויט פאַר זיין יידישער געליבטער, אַסתרקע.

אין די איינזאַמע טעג און נעכט, ווען איר האָר און געליבטער איז אין קראַקע, אויפן וואָועל, געווען פאַרנומען מיט דרינגנדיקע מלוכהשע ענינים אָדער האָט זיינע חיללות געפירט אין די שלאַכטן מיט די שונאים פון פּוילן, האָט די טאַכטער פון יידישן שניידער פון אָפּאַטשנע געהאַפּטן אַ פּרוכט פאַרן אַרן-קודש.

חוץ דער קוזמירער שול זענען אין פוילן געוועזן נאך דריי שולן, וואס זענען פארוועבט געווארן אין דער אסתרקע-לעגענדע. דאס זענען די שולן אין צויזמיר (סאנדאמיעזש), שידלאווע און אפאטשנע — דאס שטעטל ווו אסתרקע זאל האבן געבוירן געווארן.

די דאזיקע שולן זענען, אפנים, געבויט געווארן דורך דעם זעלבן ארכיטעקט, וואס האט געבויט די שול אין קוזמיר. מען האט עס געדרונג גען פון דער ענלעכקייט פון סטיל און די ארנאמענטן אויף די ווענט — די קעניגלעכע קרוינען, אדלערס און אנדערע סימבאלן פון דער צייט פון קעניג קאזשימיעזש דעם גרויסן.

לויט דער מסורה זאלן אין די פונדאמענטן פון די פיר שולן האבן איינגעמויערט געווארן שטיינער פון דער כותל-המערבי, וואס זענען פון ירושלים געבראכט געווארן דורך סוחרים פון האנדלס-קאראוואנען אדער פוילישע אנטוילנעמער אין די קרייצצוגן.

אזוי איז די דאזיקע אסתרקע-לעגענדע איבערגעגאנגען פון דור צו דור און די קוזמירער יידן האבן געגלויבט, אז דאס פרוכת פון דער אל-טער שול, וועמענס צענטראלער מאטיוו איז געווען א פייער-שפייענדיק מאנסטער-באשעפעניש, האט איבערגעלעבט אלע מלחמות און שריפות, וואס האבן אין פארלוף פון יארהונדערטער פארלענדט די הילצערנע און געמויערטע שולן, ביז דער לעצטער געמויערטער שול-בנין איז געווארן אויפגעשטעלט ביים אנהייב פון 18טן יארהונדערט.

דאס מאנסטער-באשעפעניש אויפן פרוכת איז אינטערפרעטירט געווארן ווי דער גן-עדנדיקער נחש, וואס האט חוהן צוגערעדט צו געניסן די פרוכת פון פארבאטענעם בוים. דאס האט זייער גוט הארמאניזירט מיט דער פאר-ביקער אסתרקע-ראמאנטיק.

דער באוויסטער פוילישער קונסט-היסטאריקער, וואצלאו הוסארסקי, מחבר פון דער גרינטלעכסטער מאנאגראפיע וועגן קוזמיר, האט אבער בא-הויפטעט, אז דאס פרוכת איז געווען פון „כינעזישער אויסארבעטונג“. ער האט ארויסגערוקט די השערה, אז דאס פרוכת איז געווארן איינגעקויפט אין דער צווייטער העלפט פון 18טן יארהונדערט, ווען אין גאנץ איראפע האט געהערשט א מאדע אויף כינעזישע זאכן.



די שלאנג אויפן פרוכת האט טאקע געהאט אלע כאראקטעריסטיקס פון אַ כינעזישן דראַגאָן. דערביי זענען פון גאַר אַן אַנדער טאַנירונג געווען די גאַלד־פעדים, מיט וועלכע עס זענען אין ביידע עקן, פון אויבן, געווען אויסגעהאַפּטן צוויי כתר־ים און פאַרשידענע אַראַבעסקן, און דאָס אין שאַרפן קאָנטראַסט צום סטיל פון דעם צענטראַלן מאָטיוו.

דאָס דאָזיקע פרוכת איז אין דער אַלטער קוזמירער שול אויפגעהאַנגן גען געוואָרן בלוז אין די ימים־טובֿים און דאָן איז די שול פון מעת־לעת צו מעת־לעת באַוואַכט געוואָרן דורך דער חברה קדישא. דורך דער איבע־ריקער צייט פון יאָר האָט דאָס פרוכת און די אַנדערע כלי־קודש פון דער שול זיך געפונען אין אַן אייזערנער קאַסע ביים „דאַנציקער סוחר“ ר' וועווטשע בראַמבערג, וועלכער האָט איינגעהאַלטן דעם שם פון שטעטל־דיקן גביר אַפילו נאָך דעם, ווי ער איז שוין געווען אַ יורד און די האַלץ־מסחרים מיט דאַנציק האָבן באַלאַנגט צו דער ווייטער פאַרגאַנגענהייט. ער איז אָבער נאָך געווען דער הויפט־אייגנטימער פון דער „דאַנציקער מויער“ — דאָס גרעסטע הויז אויפן מאַרק־פלאַץ מיט אַ גרויסן הויף און טיפע קעלערן, וואָס האָבן אין צייטן פון מלחמות געדינט אַלס באַ־העלטעניש. איך בין געבוירן געוואָרן אין דעם דאָזיקן הויז און די דירה פון מיינע עלטערן האָט זיך געפונען אַ טיר אין אַ טיר מיט די בראַמ־בערגס.

אויף דער פּאַסאַדע פון אַט־דעם איינציקן דריישטאַקיקן הויז אין שטעטל האָט זיך געפונען די דאַטע: 1554, אַן דעם געוויינלעכן לאַטיינישן „אַנאַ דאַמינע“ (דאָס יאָר פון האַר), וואָס האָט פיגורירט אויף אַלע אַנדערע הייזער פון די קריסטלעכע פּאַטריציער. דאָס איז באַטראַכט געוואָרן ווי אַ באַווייז, אַן דאָס דאָזיקע הויז איז אין בלי־פּעריאָד פון קוזמיר געבויט געוואָרן דורך אַ ייד, וועלכער האָט געפירט מסחרים מיט דאַנציק און האָט פון דאָרט טאָקע געבראַכט דעם מאַדעל פאַר דער „קאַמיעניצע“ מיט די דיקע געוועלבונגען, מאַסיווע סקאַרפּעס און באַלאַקאַנען.

אין דער גרויסער דירה פון ר' וועווטשע בראַמבערג האָט זיך גע־פונען אַ פּערמאַנענטע סוכה מיט דאָך־פּליגלען. זיי זענען געעפנט געוואָרן דורך אַ מעכאַניזם מיט אַ הילצערנעם ראַד, וואָס האָט זיך געפונען אויפן

בוידעם. אין די סאלאָנען פון ר' וועוטשע בראַמבערג פלעגן פאַרקומען נישט נאָר די חתונות פון די וויכטיקסטע משפחות אין שטעטל, נאָר אויך אויפנאַמען פאַר פראַמינענטע נישט יידישע פּערזענלעכקייטן, וועלכע פלעגן קומען צו גאַסט.

דער מיטלווקסיקער, ברייטפלייציקער וועוטשע בראַמבערג האָט זיך ווייטער אויפגעפירט ווי אַ גביר. אַפילו אין דער וואָכן האָט ער געטראָגן אַ זיידענע קאַפּאַטע, הגם שוין היבש אָפגעבליאַקעוועט און דאָ און דאָרט צעדריוולט. אויפן סאַמעטענעם וועסט איז ביי אים צעשפּאַנט געווען די שווערע, גאַלדענע קייט פון זיין זייגער און ער פלעגט נאָך אויסטיילן שמעק-טאַבאַק פון זיין זילבערנעם טאַבאַק-פּושקעלע, געפאַסט מיט רויטע רובינען.

ווי אַן איבערבלייבעניש פון דער גלאַנץ-עפּאַכע פון דער בראַמבערג-משפחה איז געוועזן די קאַרעטע מיט די קאַלירפולע רעדער און די לע-דערנע געשפּאַנען פון די פּערד, וואָס זענען געהאַנגען אין דער גרויסער שאַפּע אויפן הויף.

פאַר די צאָלרייכע טוריסטן, יידן און נישט-יידן, וועלכע האָבן אין די זומער-חדשים געשטראַמט קיין קוזמיר פון גאַנץ פּוילן, איז גאָר אַ וויכטיקע אַטראַקציע געווען אַ באַזוך אין סאַלאָן פון ר' וועוטשע בראַמ-בערג, כדי צו זען דאָס אסתרקע-פּרוכת, די זילבערנע און גאַלדענע כלי-קודש פון דער שול און אויך דעם גרויסן פאַרמעטענעם סידור, וואָס די קהילה האָט געלאָזט שרייבן צום אַנדענק פון אַ טראַגישער געשעעניש אין די יאָרן פון דער פּויליש-שוועדישער מלחמה.

אין יאָר 1656 האָבן די אולאַנער פון העטמאַן סטעפּאַן טשאַרנעצקי, די אַזוי-גערופענע „קאַנפּעדעראַטן“, וועלכע האָבן אָפּגעהאַלטן אַ נצחון קעגן די שוועדישע חיילות, געפּייערט דעם דאָזיקן נצחון דורך אַ פּאַגראַם אויף דער יידישער באַפעלקערונג אין קוזמיר און דורך אויסרויבן די יידישע קראַמען און די הייזער פון די שטעטלדיקע גבירים.

די דאָזיקע טראַגישע געשעעניש איז אין דעם סידור פאַראייביקט גע-וואָרן דורך דער רשימה פון די קדושים, וועמענס נעמען האָבן פאַרנומען פולע צוויי זייטן, גלייך נאָך דעם אל מלא רחמים. צו דער יאַרצייט פון

ווען די ווייסל האט גערעדט יידיש

דעם פאָגראַם, וואָס איז אויסגעפאלן אין אַ ווינטער־טאָג, איז דער סידור געבראַכט געוואָרן אין שול אַריין און ביים מאַכן דעם מלא, האָט דער ראש־הקהל פאַרגעלייענט די נעמען פון די קרבנות. אין מיין זכרון איז דער דאָזיקער טאָג פאַרבליבן ווי אַ צווייטער תשעה־באב. דער סידור, דאָס פרוכת און אַלע אַנדערע כלי־קודש פון דער קוזמירער שול, זענען אין די יאָרן פון נאַצי־מבול פאַרשוונדן, צוזאַמען מיט די לעבעדיקע יידן און די ביינער פון זייערע אַבות אויף די צוויי שטעטלדיקע בית־עלמינס.

II

די רענעסאנס־שטאַט

דער ערשטער געשריבענער דאָקומענט וועגן דער עקזיסטענץ פון קוזמיר גייט צוריק צום יאָר 1008, ווען דער קיניג באַלעסלאָוו כראָברי, דער לעגענדאַרער דעראַבערער פון קיעוו, האָט דאָס דערפֿל ביים ברעג פון דער ווייסל, וואָס האָט דאָן געטראָגן דעם נאָמען „וויעטזשנאַ גוראַ“ — מגיפה־באַרג — געשענקט אַלס מתנה דעם אַרדן פון די בענעדיקטינער. מיט דריי הונדערט יאָר שפעטער האָט דער 23־יאָריקער קיניג קאַזשימיעזש דער גרויסער, דער לעצטער פון דער מעכטיקער פיאַסט־דינאַסטיע, אָפּגע־קויפט דאָס דאָרף, וואָס ער האָט פאַרוואַנדלט אין אַ שטאַט און אויפן באַרג, וואָס דאָמינירט די געגנט, אויפגעבויט זיין זומער־פאַלאַץ.

זינט דאָן האָט זיך אָנגעהויבן די אַנטוויקלונג פון דעם קליינעם ישוב ביים ברעג פון דער ווייסל, וואָס איז שנעל אויסגעוואַקסן צו אַ וויכטיקן קנאָפֿ־פּונקט פאַר אַ מאַסיוון וואַסער־ און לאַנד־פאַרקער אין פּוילן. האַנדלס־קאַראַוואַנען האָבן געצויגן קיין קוזמיר, נישט נאָר פון פּרייסן און רייסן, נאָר אויך פון שוועדן און איטאַליע. מיט די דאָזיקע קאַראַוואַנען זענען קיין קוזמיר געקומען ייִדישע סוחרים און האַנטווערקער, וועלכע האָבן זיך געראַטעוועט קיין פּוילן פון די רדיפות אין די געטאָס פון מערב־אײראָפּע. קיניג קאַזשימיעזש דער גרויסער האָט אויסגעברייטערט די רעכט פאַר יידן, די אַזוי־גערופענע פּריווילעגיעס, וואָס זענען שוין פיל פּריער געגעבן געוואָרן דורך פּוילישע הערשער. דער וויכטיקסטער דאָקומענט וועגן דער פּוילישער טאַלעראַנץ לגבי יידן אין פּריען מיטלאַלטער איז דער אַזוי גערופענער „קאַלישער סטאַטוט“ פון יאָר 1264, וואָס איז פּייערלעך פּראַקלאַמירט געוואָרן דורך דעם דוקוס פון קאַליש, באַלעסלאָוו דער

פרומער. יידן האבן געזען א באזונדערן סימבאל אין דעם צופאל, וואס דער „קאלישער סטאטוט“ האט אנטהאלטן 36 פאראגראפן — צוויי מאל ח"י — געשריבן אין ביבלישן סטיל און האט זיך אנגעהויבן מיט די ווערטער: „אין נאמען פון גאט, אמן“.

די אויסגעברייטערטע פריווילעגיעס פאר יידן האט קאזשימיעזש דער גרויסער פראקלאמירט אין יאר 1334, קוים איין יאר נאך דעם, ווי ער איז ארויף אויפן טראן. דורך די קנאפע פערציק יאר, וואס ער האט גע-קיניגט אין פוילן (1333—1370), האבן פון די דאזיקע פריווילעגיעס בא-זונדערס גענאסן די יידן אין דעם שטעטל, וואס האט געטראגן דעם קיניגס נאמען. דער פיעטעט פון די יידן פארן מלך האט געפונען דעם אויסדרוק אין די לעגענדעס, וואס זענען פארוועבט געווארן ארום דער געשטאלט פון זיין יידישער געליבטער — אסתרקע.

פוילישע היסטאריקער, אנהייבנדיק פון יאן דלוגאש, וועלכער האט געלעבט אין 15טן יארהונדערט, ביז די היסטאריקער פון 19טן יארהונדערט, האבן אין פארשידענע וואריאנטן איבערגעחזרט די ראמאנטישע אסתרקע-געשיכטע. עס זענען אבער אויך געווען היסטאריקער, וועלכע האבן בכלל געשטעלט אונטער א פראגע-צייכן די עקזיסטענץ פון אסתרקע און בא-הויפטעט, אז דאס האט די פריינדשאפט צו יידן מצד קאזשימיעזש דעם גרויסן משפיע געווען די פאלקס-פאנטאזיע צו פאראפראזירן די ביבלישע לעגענדע פון אסתר און אחשוורוש.

די יידן-פריינדלעכע היסטאריקער צווישן זיי האבן די אסתרקע-געשיכטע טאקע אויפגעפאסט ווי א לעגענדע, אבער זיי האבן זי איבער-געגעבן אין פאזיטיווע פארבן, ארויסהייבנדיק דעם קיניגס טאלערעאנק לגבי די גערודפטע יידן.

דאקעגן די היסטאריקער, וועלכע זענען געווען דורכגענומען מיט שנאה צו יידן, האבן די אסתרקע-לעגענדע באטראכט ווי א לעסטערונג פון דעם קריסטלעכן קיניג, וועלכער אנטפלעקט זיך אין איר אלס אן אחשוורוש-געשטאלט, א פראטאטיפ פון א נארישן הערשער, וואס האט זיך געלאזט פארפירן דורך א יידישער יפת-תואר.

קעגן די עקשנותדיקע פארווכן אויסצומעקן דעם אסתרקע-עפיזאד פון

דער לעבנס-געשיכטע פון קיניג קאזשימיעזש דעם גרויסן, איז שאַרף אַרויסגעטראָטן דער באַרימטער פּוילישער היסטאָריקער פון 18טן יאָרהונדערט, טאַדעאָוש טשאַצקי, איינער פון די ליבעראַלסטע פּערזענלעכקייטן פון זיין צייט. טשאַצקי, וועלכער האָט באַלאַנגט צו די ערשטע פּוילישע היסטאָריקער, וואָס האָבן געפאַרשט די געשיכטע פון יידן אין פּוילן, האָט באַהויפטעט, אַז עס האָט אַפילו עקזיסטירט אַ בילד פון אַסתרקע, וואָס איז געמאַלן געוואָרן דורך אַ קינסטלער אין הויף פון קאָזשימיעזש דעם גרויסן. די ליבעראַלע היסטאָריקער אין די נייע צייטן האָבן דעם אַסתרקע-עפּיזאָד אַפּגעפּטרט מיט עטלעכע שורות, ווי אַן ענין וועגן וועלכן עס לוינט זיך נישט צו ריידן. אַזוי באַהאַנדלט טאַקע דעם אַסתרקע-עפּיזאָד וואַצלאָו הוסאַרסקי, וועלכער האָט במשך פון צענדליקער יאָרן געפאַרשט די געשיכטע פון קוזמיר און זינט דעם יאָר 1914 פאַרעפּנטלעכט גרינטלעכע אַרבעטן וועגן קוזמיר אין די וויכטיקסטע פּוילישע צייטשריפטן. זיין גרויסע מאַנאָגראַפּיע וועגן קוזמיר „קאָזשימיעזש דאַלני“* האָט הוסאַרסקי פאַרענדיקט שוין נאָך דער צווייטער וועלט-מלחמה. אין יאָר 1948 איז די אַרבעט געוואָרן אויסגעצייכנט דורך דער „מלוכהשער קאָמיסיע פאַר געשיכטע און קונסט“ אָבער אין דרוק איז דאָס ווערק דערשינען ערשט אין יאָר 1953 — שוין נאָכן טויט פון מחבר.

די יידישע מאַמענטן אין דער מאַנאָגראַפּיע פון וואַצלאָו הוסאַרסקי זענען עפּיזאָדישע. דאָך ווערן אין דעם ווערק אַרויסגעבראַכט ביז גאָר ווערטפולע, לגמרי אומבאַקאַנטע פאַקטן וועגן יידן אין קוזמיר, געבויט אויף אַרכיוואַלע מקורות. גלייך ביים אָנהייב פון דעם בוך ווערט אָבער דורכגעשטראַכן די אַסתרקע-לעגענדע, וואָס האָט אפנים, געעגבערט דאָס געמיט פון דעם מחבר. הוסאַרסקי באַהויפטעט, אַז דער היסטאָריקער באַלינסקי האָט עס די אַסתרקע-לעגענדע פאַרוואַנדלט אין געשיכטע, ווען ער האָט זי איינגעשלאָסן אין זיין ווערק „דאָס אַלטערטימלעכע פּוילן“, וואָס איז דערשינען אין יאָר 1847. מיט אַ טאָן פון אָפּענעם ביטול ציטירט הו-

* אַזוי האָט געלויטעט די געאַגראַפּישע באַצייכענונג פון דעם „אונטערשטן“ קאָזשימיעזש, אין קאַנטראַסט צום „אויבערשטן“ קראַקעווער קאָזשימיעזש, וועלכן יידן האָבן גערופן קוזמאַרק.

סאָרסקי די שילדערונג פון באַלינסקי וועגן דעם פּאַלאַץ, וואָס קאַזשימיעזש דער גרויסער זאָל עס האָבן אויפגעבויט פאַר אסתרקען נעבן זיין זומער־רעזידענץ אין קוזמיר :

„דאָס פּאַרליבטע פּאַרל, וואָס וואַרקעט אויפן פּאַן פון דער פּאַרביקער צויבערהאַפּטער נאַטור און פּראַכטפולע מיטלאַלטערלעכע פּאַלאַצן; ער — אַ קיניג, אַ מעכטיקער הערשער, זי — אַ טאַכטער פון אַ גערודפט פּאַלק — וואָס פּאַראַ כּישופּדיקער מאַטיוו פון אַ סענטימענטאַל־ראַמאַנטישן כאַראַקטער... די גאַנצע געשיכטע איז נאַטירלעך בלויז פּאַנטאַזיע, וואָס איז גאַר שוואַך אויסגעהאַפּטן געוואָרן אויף אַ דיניקער קאַנווע פון געשיכטלעכע פּאַקטן...“

הוסאָרסקי גיט צו, אַז ער האָט געפונען דאָקומענטן, וואָס באַווויזן, אַז יידן האָבן געלעבט אין קוזמיר שוין ביים אָנהייב פון 16טן יאָרהונדערט, „און ווי עס איז אַנצונעמען נאָך פּיל פּריער“. אין יאָר 1557 האָבן די יידן אין קוזמיר אָנגעגעבן אַ בקשה אויף „אַ דערלויבעניש צו בויען אַ געמויערטע שול, נאָך דעם ווי דאָס הילצערנע בית־המדרש („בוזשניצאַ“) איז געוואָרן פּאַרברענט“. הוסאָרסקי שטרייכט אונטער, אַז דער דאָזיקער פּאַקט באַ־וויזט, אַז די יידישע קהילה אין קוזמיר איז „געווען גאַר אַ פּאַרמעגלעכע און די צאָל יידן גענוג גרויס“.

חוצ מיט האַנדל, האָבן די יידן אין קוזמיר זיך פּאַרנומען מיט ביר־ברויעריי. אין אַ כּראַניק פון יאָר 1545 זאָגט זיך, אַז אין די קוזמירער ביר־ברויערייען ווערן יערלעך פּראָדוצירט צוויי מיליאָן טעפּ ביר (פיר מיליאָן ליטער), וואָס איז פּאַרקויפט געוואָרן נישט נאָר אין „שכנותדיקן לובלין און ראַבישוויו, נאָר איז אויך געשיקט געוואָרן קיין טאַרן און דאַנציק“.

פון גאַר גרויסן פּאַרנעם איז געווען אין קוזמיר דער האַנדל מיט תבואה. אין די קוזמירער שפייכלערס איז איינגעזאַמלט געוואָרן די תבואה פון די פּרוכטבאַרע פעלדער פון דער געגנט און איז מיט דער ווייסל טראַנספּאָרטירט געוואָרן קיין דאַנציק.

עס זענען אין קוזמיר אויך געווען אויסלענדישע תבואה־סוחרים, איטאַליענער, ענגלענדער, האַלענדער און שוועדן, וועלכע האָבן אין שטעטל אפילו געהאַט זייערע קאַנטאָרן.

אין יאר 1588 האָט דער קוזמירער עקספּאָרט פון תבואה קיין אויסלאַנד באַטראַפן העכער 16 פּראָצענט פון אַלגעמיינעם פּוילישן עקספּאָרט, בעת דער עקספּאָרט פון איבעריקן טייל פון דער לובלינער וואַיעוואַדשאַפט האָט דערגרייכט 4 פּראָצענט.

*

אין 15טן און אין 16טן יאָרהונדערט האָבן איבער דער גאַנצער לוב-לינער געגנט געשט די קוזמירער וועכנטלעכע ירידים, וואָס זענען פּאַרקעקומען אין די שבתים. שפעטער אָבער, אפנים אונטער די וואַקסנדיקע איינפלוסן פון די יידישע סוחרים, איז דער וועכנטלעכער יריד אין קוזמיר געענדערט געוואָרן אויף דינסטיק, וואָס האָט אַזוי אַנגעהאַלטן ביז צום אויסברוך פון דער צווייטער וועלט-מלחמה.

דער מאַרק-פּלאַץ אין קוזמיר האָט פון פריען באַגינען ביז זון-פאַרגאַנג מיט זיך פאַרגעשטעלט אַ זשומענדיקן בינשטאַק מיט טויזנטער קויפער און פאַרקויפער. פון די אַרומיקע שטעטלעך אויף ביידע זייטן ווייסל — פון פּוילאָוו, קאַרעוו, אַפּאַלע, וואָנוואַלניץ, זוואַלין, יאַנאוּצע און אַפּילו ראַכאָוו און צויזמיר, האָבן יידישע באַלמעלאַכעס געבראַכט קיין קוזמיר זייערע אויסאַרבעטונגען: שיד, שטייול, מלבושים, האַנט-געצייג און שטוב-כלים. יידן זענען אויך געווען די טעפער.

די הינטער-געסלעך זענען געווען אַנגעשטאַפט מיט פּויערישע וועגע-נער, פול מיט פאַרשידענע פּראָדוקטן און עופות. דאָס געקוואַקעריי פון די קאַטשקעס און גענדו און דאָס קרייען פון די הענער, האָט זיך צונויפגע-בלענדט מיט דער גרעלער פאַרביקייט פון די פרוכטן און גרינוואַרג, וואָס זענען קופּעסווייז געלעגן אויף די שטעלעכלעך און אויף דער ערד.

נעבן די יידישע יאַטקעס, אין שכנות פון דער שול, איז דער גרויסער פּלאַץ יעדן דינסטיק פאַרוואַנדלט געוואָרן אין אַ מאַרק פאַר פּערד און בהמות. עס האָבן זיך דאַרט אַפּגעשפּילט לעבהאַפטע סצענעס פון דינגענישן צווישן די פּויערים און די יידן, דורך קלאַפן זיך אין די הענט און פאַר-ענדיקן די טראַנזאַקציעס מיט טרינקען בראַנפן אויפן אַרט.

אין דער ערשטער העלפט פון 17טן יארהונדערט, איז קומיר פאר-
רעכנט געווארן צו די שענסטע און רייכסטע שטעט אין פוילן. עס האבן
אין שטאט זיך געפונען 280 הייזער, מיינסטנס געמויערטע, און די בא-
פעלקערונג האט געציילט אן ערך דריי טויזנט נפשות. לויט די דעמאל-
טיקע פארהעלטענישן, איז דאס געווען א שטאט פון מיטעלער גרויס,
ווייל די באפעלקערונג פון דער גאנצער לובלינער וואיעוואדשאפט האט
געציילט קוים אכט טויזנט.

וועגן דער צאל יידן אין קומיר אין אט דעם פעריאד עקזיסטירן
נישט קיין ציפערן. אלע פוילישע היסטאריקער, איינגעשלאסן וואצלאו
הוסארסקי, באנגוגענען זיך בלויז מיט דער באמערקונג, אז „זייער צאל
איז געווען גענוג גרויס“.

וואס שייך דעם ווילשטאנד פון דער קומירער יידישער קהילה,
האט וועגן דעם עדות-געזאגט די גרויסע געמויערטע שול און איר רייכע
אויסשטאטונג — די זילבערנע כלי-קודש, די גרויסע מעשענע קאנדע-
לאברעס און קינקעטן און די קופערנע באצירונגען אויף די ווענט, די
אזוי-גערופענע רעפלעקטארן, וואס זענען אויפגעהיטן געווארן ביז צום
נאצישן חורבן. דאס האט, נאטירלעך, געוועקט קנאה ביי דער פוילישער
באפעלקערונג, וואס האט אנגעגעבן פעטיציעס וועגן באגרענעצן די רעכט
פון די יידן.

אין א טאן פון אן אביעקטיוון היסטאריקער באמערקט וועגן דעם
הוסארסקי: „וואס אן אמת, האט אפילו עקזיסטירט עפעס א פארבאט
פאר יידן צו ווינען אויפן מארק-פלאץ. אויפן סמך פון דעם געזעץ האט
דער קיניג וולאדיסלאו דער 4טער אין יאר 1645 פארארדנט צו קאנפיס-
קירן דאס געמויערטע הויז פון דעם ייד לעוואס“.

דאס דאזיקע הויז האט זיך געפונען אין שכנות פון די הייזער פון
די ברידער פשיבילאך. דאס איז, אפנים, דאס זעלבע הויז, אין וועלכן עס
איז נאך דער צווייטער וועלט-מלחמה אויפגעדעקט געווארן דער באלקן
מיט די סינאגאגאלע ארנאמענטן.

אין 1677 האט דער גלח פראנצישעק וואלסקי, רעקטאר פון דער
קומירער שול, פארגעווארפן די יידן, אז זיי „פארלעצן די פארשריפטן

ש. ל. שניידער מאן

פון די קריסטלעכע שטעט... שטופן זיך אויפן מאַרק, קויפן און אַרענדירן הייזער אויפן מאַרק."

די טענדענץ פון דער מאַדערנער פּוילישער היסטאָריאָגראַפיע, איינגעשלאָסן הוסאַרסקיס ווערק וועגן קוזמיר, גייט אין דער ריכטונג פון מינימיזירן, אויב נישט אַפּווישן, די שפורן וועגן דעם צושטייער, וואָס יידן האָבן געמאַכט צום אויפבוי און אַנטוויקלונג פון פּוילן.

דאָך איז הוסאַרסקיס מאַנאָגראַפיע אַ וויכטיקער צושטייער צו דער געשיכטע פון דער אַפּגעמעקטער יידישער קהילה אין קוזמיר, ווייל דער דאָזיקער באַגאַבטער היסטאָריקער איז געווען דער לעצטער פאַרשער, וועלכער האָט ממש ביז צום אויסברוך פון דער צווייטער וועלט־מלחמה און בעת דער נאַצישער אַקופאַציע פון פּוילן, געפאַרשט די שטאַטישע אַרכיוון אין קוזמיר, פּולאַוו און לובלין, ווי אויך די פּריוואַטע אַרכיוון פון פּוילישע אַריסטאָקראַטישע משפּחות, וועלכע זענען זינט דורות געווען אין געשעפּט־לעכע באַציונגען מיט די יידישע תּבואה־ און וואַלד־סוחרים אין קוזמיר. פיל פון די דאָזיקע אַרכיוון זענען געוואָרן פאַרניכטעט.

*

אין 16טן און 17טן יאָרהונדערט, ווען קוזמיר האָט געשמט אַלס די פּוילישע רענעסאַנס־שטאַט, זענען די פירנדיקע אַריסטאָקראַטישע משפּחות — די לובאַמירסקיס, שטאַרטאַריסקיס און ראַדזשיווילס, געווען אַפּטע געסט אין קוזמיר, באַזונדערס אין די זומער־חדשים. די דאָזיקע פּוילישע מאַנאַטן האָבן עס געבויט די מיינסטע תּבואה־שפייכלערס און אויך די שיפן פאַרן פאַרקער אויף דער ווייסל, וואָס זיי האָבן אַפּגעגעבן אין אַרענדע צו יידן. אַפּטע באַזוכער אין קוזמיר זענען אויך געווען די גרויסע פּוילישע פּאַעטן, מיקאַלאַי רעי און יאַן קאַכאַנאָזוסקי, וועלכע האָבן געלייגט דעם פּונדאַמענט פאַר דער פּוילישער ליטעראַטור. אין זייערע ווערק איז אַבער נישטאַ דער מינדסטער רמז וועגן די יידן אין קוזמיר און בכלל אין פּוילן. דאָס איז אַ רעטעניש באַזונדערס וואָס שייך קאַכאַנאָזוסקי, וועמענס מייסטערהאַפּטע איבערדיכטונג פון תּהילים ווערט ביז היינט צו טאָג פאַר־

רעכנט צו די קלאסישע ווערק פון דער פוילישער פאָעזיע. קאָאָנאָוסקי, דער פאָעט פון טשאַרנאָלאָס (אַזוי האָט געהייסן זיין גוט נעבן דעם יידישן שטעטל זוואָלין, אויף דער אַנדערער זייט ווייסל) איז געווען גאָר אַן אָפּטער באַזוכער אין קוזמיר, וווּ עס האָט זיך געהאַט באַזעצט זיין טאַכטער. זי האָט חתונה-געהאַט מיט דעם רייכן קוזמירער פּאַטריציער, מיקאַלאַי באַר-קאָוסקי, צו וועמען עס האָט געהערט דאָס שכנותדיקע דאָרף וויעזשכאַ-ניווו. אין יאָר 1580 איז יאָן קאָאָנאָוסקי אַפילו געווען דער שופּט אין אַ מאָרד-פּראָצעס צווישן צוויי פוילישע פּאַטריציער-משפּחות אין קוזמיר.

צו די סאַמע וויכטיקסטע פוילישע פּאַטריציער-משפּחות אין קוזמיר האָבן באַלאַנגט די ברידער פּשיבילאַ, די פירלעיס און די צעלעיוווס, נאָך וועלכע עס זענען ביז היינט צו טאָג פּאַרבליבן די וויכטיקסטע היסטאָרישע בנינים אין קוזמיר, ווי אויך די פּאַרצווייגטע לענאַרד און באַרטאַן-משפּחות. צווישן די קוזמירער פּאַטריציער האָט זיך אויך געפונען אַ גאַמולקאַ, וועל-כער האָט אָבער נישט איבערגעלאָזט נאָך זיך קיין שום שפור.

ביים אויסרעכענען די נעמען פון דער לאַקאַלער קוזמירער אַריסטאָקראַ-טיע ביים סוף פון 16טן יאָרהונדערט, באַמערקט וואַצלאָו הוסאַרסקי:

„אין שטאַט זענען אויך געווען עטלעכע יידן פון באַדייטונג. אין די אַקטן ווערט אָפּט דערמאָנט אַ געוויסער יעלען דאָוידאָוויטש און מאַשעק יוזשוואָוויטש. דער לעצטער האָט נאָך די ברידער פּשיבילאַ איבער-גענומען די אַרענדע פון דער קוזמירער סטאַראָסטווע. ער האָט געהאַט דעם אויפזיכט איבער די שטייערן, צאַל, וואָג און מאָס, מילן, יריד-אַפּצאַל און פּראָפּיאַציע — ביר און אַלקאהאָל-פּראָדוקציע. נאָכן טויט פון מאַשעק יוזשוואָוויטש איז די אַרענדע אַריבער אין די הענט פון פרומעט מאַשקאָוואַ, אַפנים זיין אַלמנה.“

אין די קוזמירער אַקטן דערשיינען אָפּט יידיש-קלינגענדיקע נעמען פון סוחרים, וואָס ווערן באַצייכנט אַלס „דאַנציקער סוחרים“, ווי למשל פּיליפּ לאַק, דניאל פּאַלקאָוויטש, דוד ווילהאַם, יעקב רעיבעניטש און אַנדערע. אַ רעטעניש איז דער נאָמען פון דעם אַרכיטעקט יאַקוב באַלין, וועלכער האָט אין די יאָרן 1610—1613 איבערגעבויט די גרויסע קוזמירער רענעסאַנס-כירכע, די אַזוי-גערופענע „פּאַראַ“, וואָס איז צעשטערט געוואָרן פון אַ

שריפה. וועגן יאקוב באלין זאגט זיך, אז ער האָט געווינט אין לובלין, אָבער האָט געשטאַמט פון ווענעדיק. בעת אַ שפּעטערדיקן איבערבוֹי פון דער קירכע איז פאַרשוונדן דער נאַמען פון יאָקוב באלין, וואָס האָט פיגור־רירט אויף אַ ספּעציעלן טאַוול ביים אַריינגאַנג. איז יאָקוב באלין געווען אַ ייד? קיין באַווייזן זענען נישטאַ. עס איז אָבער באַוויסט, אַז אַ צווייג פון דער באַרימטער באלין־משפּחה פון ווענעדיק האָט זיך באַזעצט אין דייטש־לאַנד און פון זיי האָט געשטאַמט דער בויער פון דעם מאָדערנעם דייטשן האַנדלס־פּלאַט, דער ייד אַלבערט באלין.

קוזמיר איז אַפט געווען די אַרענע פון מלחמות און אינוואַזיעס. דער רוּם פון דער שטאָט אַלס אַ גרויסער האַנדלס־צענטער מיט רייכע קראַמען און געמויערטע ריזיקע שפייכלערס, פול מיט תבואה און פרוכטן, האָבן געלאָקט די רויבערישע אַפעטיטן פון די פיינטלעכע אַרמיען. אין יאָר 1648 האָבן קיין קוזמיר זיך דערשלאָגן די קאַזאַקן פון העטמאַן באַגדאַן כמיעלניצקי, וועלכע האָבן קודם־כל דורכגעפירט פאַגראַמען אויף יידן. זיי זענען אָבער שנעל פאַרטריבן געוואָרן פון שטאָט.

אין דער מאַגאַגראַפיע פון וואַצלאָוו הוסאַרסקי ווערט אָבער לגמרי נישט דערמאַנט וועגן די פאַגראַמען אויף יידן, וואָס זענען דורכגעפירט געוואָרן נישט נאָר דורך כמיעלניצקי הרשע, נאָר אויך דורך דעם פּוילישן העטמאַן סטעפאַן טשארניעצקי, וועמען ער באַצייכנט אַלס דער „באַ־פרייער“, צוליב זיינע נצחונות איבער די שוועדן. הוסאַרסקי דערמאַנט אויך נישט מיט קיין איין וואָרט וועגן דעם פאַרמעטענעם סידור, וואָס די קומי־רער קהילה האָט געלאָזט שרייבן צום אַנדענק פון די קדושים, וועלכע זענען געפאַלן פון די הענט פון טשארניעצקיס חיילות.

III

יידישע פאטריציער

במשך פון א האלבן יאָרטויזנט, איז אין קוזמיר אָנגעגאַנגען אַ קאַמף אַרום די רעכט פאַר יידן צו וווינען און האָבן קראַמען אויפן מאַרק־פּלאַץ. די דאָזיקע „פּריווילעגיע“ איז אָפט געוואָרן צוריקגעצויגן און שפּעטער צוריקגעגעבן דורך פאַרשידענע פּוילישע מלכים.

דער סאַמע לעצטער פּוילישער קיניג, סטאַניסלאָו אויגוסט פּאַניאַ־טאַווסקי, האָט אין יאָר 1787 פּערזענלעך אינטערווענירט אין דעם ענין פון דער שאַרפּער עקאָנאָמישער קאָנקורענץ צווישן די פּוילישע און יידישע סוחרים אין קוזמיר און פאַראַרדנט צו באַגרענעצן די רעכט פון יידן צו וווינען אויפן מאַרק־פּלאַץ, ווי אויך דאָס האַלטן אין אַרענדע די תּבואה־שפייכלערס און די שיפן פון די פּוילישע מאַגנאַטן, וועלכע האָבן געשטיצט די יידן.

וועגן דעם פאַרנעם פון תּבואה־האַנדל אין קוזמיר אין אַט דעם פּעריאָד זאַגט עדות דער פּאַקט, אַז עס האָט דאָרט זיינע שפייכלערס געהאַט דער גרעסטער יידישער גביר אין פּוילן, דער פּרנס פון דער פּראָגער קהילה, שמואל (יאָקובאַוויטש) זביטקאָווער, צו וועמען עס האָבן געהערט אַ ריי שטעטלעך און דערפּער אַרום וואַרשע. אין יאָר 1776 האָט שמואל זביטקאָ־ווער באַקומען אַ „סערוויטאַראַט“ פון קיניג סטאַניסלאָו אויגוסט, ווי דער אָפיציעלער הויף־ליפּעראַנט. ער האָט אַבער שנעל זיך געפונען אין אַ קלעם צווישן זיין לאַיאַליטעט לגבי דעם קעניג און דעם דרוק, וואָס עס האָבן אויף אים אויסגעאיבט די פּראָ־רוסישע פּוילישע מאַגנאַטן פון דער אַזווי־גערופּענער „טאַרגאַוויצאַ“, די פּאַטאַצקיס און בראַניצקיס, וועמענס שפייכלערס און שיפן שמואל זביטקאָווער האָט געהאַלטן אין אַרענדע.

דער גרעסטער קוזמירער תבואה-סוחר אין אָט דער שטורמישער תקופה, ערב דער צעטיילונג פון פוילן, איז געווען יוסף מענדעלעוויטש, וועלכער האָט פאַרלוירן זיין פאַרמעגן בעת די פוילישע מרידות קעגן צאַרישן רוסלאַנד. עס איז אַנצונעמען, אַז די פאַרצווייגטע משפּחה מענדעלעוויטש, אַרעמע דאַרפס-הענדלער און באַלמעלאַכעס, וואָס האָט געלעבט אין קוזמיר ביזן נאַצישן חורבן, האָט געשטאַמט פון דעם תבואה-מאַגנאַט יוסף מענדעלעוויטש.

מיט דער צעטיילונג פון פוילן, ווען עס איז איינגעשרומפן געוואָרן דער האַנדלס-פאַרקער צווישן מזרח און מערב, האָט זיך אַנגעהויבן די ירידה פון קוזמיר. ביים אָנהייב פון 19טן יאָרהונדערט, איז דער גאַנצער תבואה-האַנדל אין קוזמיר אַריבער אין די הענט פון די יידן. אַלע פוילישע היסטאָריקער, איינגעשלאָסן הוסאַרסקי, ריידן וועגן דעם מיט גרויס ביטערניש.

הוסאַרסקי ציטירט אַפילו אַ פרעדיקס פון דעם קוזמירער גלח וואָ-ראַניטש, וועלכער האָט פאַראַפראזירט די קלאַג-רייד פון ירמיהו הנביא וועגן דעם חרוב-געוואָרענעם ירושלים און עס פאַרגליכן צום חרובן קוזמיר. דאָס האָט זיך נאַטירלעך באַצויגן צו דער ירידה פון דער פוילישער באַ-פעלקערונג ביים אָנהייב פון 19טן יאָרהונדערט, ווען קוזמיר איז אַלץ מער און מער געוואָרן אַ יידיש שטעטל.

דער יערלעכער וואַרשעווער אלמאַנאַך „יוטזשענקאַ“ (פרימאַרגן) פון יאָר 1834, עפנט זיך מיט אַ קופערשטיך פון דער קוזמירער לאַנדשאַפט מיט די חורבות פון קיינגלעכן פאַלאַץ, באַגלייט דורך אַ לענגערער שיל-דערונג וועגן דער רומפולער פאַרגאַנגענהייט פון דער שטאָט און איר ירידה, וואָס איז דערגאַנגען דערצו, אַז „די איבערוויגנדיקע מערהייט פון דער באַפעלקערונג, וואָס באַטרעפט 1800 נפשות, באַשטייט פון איוראַעליטן, צוליב דעם צייכנט זיך דאָס שטעטל נישט אויס מיט קיין צו גרויסער ריינקייט... די קריסטלעכע איינוווינער פאַרנעמען זיך מיט לאַנד-אַרבעט. די בערג איבער דער שטאָט זענען באַדעקט מיט סעדער און די געטריקנטע פלוימען און די קוזמירער פּאַוידלע זענען באַרימט אין דער גאַנצער געגנט“.

דער מחבר דערמאנט אָבער נישט דעם פּאַקט, אַז די סעֶדער מיט די באַרימטע קוזמירער עפּל און פּלוימען האָבן זיך געפונען אין די הענט פון יידישע סאַדאָווינקעס און אַז דאָס האָבן די יידן צוריק אויפגעלעבט דעם תּבואה־האַנדל מיט דאַנציק, נאָך אַ פּעריאָד פון פּולשטענדיקער ירידה, צוליב דער צעטיילונג פון פּוילן.

וועגן דער ראָל פון די קוזמירער יידן אין תּבואה־האַנדל מיט אויס־לאַנד אין דער ערשטער העלפט פון 19טן יאָרהונדערט, זאָגט עדות אַ קו־פּערשטיך פון יאָר 1844, געצייכנט דורך אַדאַלף טעבען. דאָס איז אַ סצענע אויף דער דאַנציקער תּבואה־בערזע, וואָס שטעלט פאַר עטלעכע צוואַנציק מענער אין הויכע צילינדערס, קורצע בעקעשעס און שיך מיט לאַנגע שפיצן — לויט דער דעמאָלטיקער מאָדע. עטלעכע פון די סוחרים האַלטן אין די הענט שיסלען מיט תּבואה־קערנער — מוסטערן פון וויין, קאַרן און האַבער, וואָס זיי האָבן אַנגעבאַטן צום פאַרקויף .

אויף דעם דאָזיקן גרויסן קופּערשטיך איז באַזונדערס אַנזעעוודיק די מאַסיווע פיגור פון דעם קוזמירער תּבואה־סוחר, מאיר וואָלף פּיערשטיין, דער איינציקער צווישן דער גרופּע מיט אַ באַרד. אַלע אַנדערע מענער האָבן בלויז באַקנבערד. אונטער דעם שטיך זענען אויסגערעכנט די נעמען פון אַלע סוחרים, צווישן וועלכע עס זענען פאַראַן אַ צאַל יידן, ווי: איציק גאַלדשטיין, י. ל. יאַעל, פ. זאַלצמאַן, לייזער גאַלדשמידט, סאַמועל באָום און הירש לעווין. בלויז צום נאָמען פון מאיר וואָלף פּיערשטיין זענען צוגע־געבן די ווערטער אין דייטש: „אַאוס קאַזמיר, פּאַלען.“ אפנים, אַז צווישן דער דאָזיקער גרופּע סוחרים אויף דער דאַנציקער תּבואה־בערזע, איז פּיערשטיין געווען דער איינציקער פון פּוילן.

ביז צום אויסברוך פון דער צווייטער וועלט־מלחמה, איז אַ קאַפּיע פון דעם שטיך געהאַנגען אין הויז פון דער פּיערשטיין־משפּחה אין קוזמיר, צו וועמען עס האָבן באַלאַנגט די לעצטע געמויערטע תּבואה־שפּייכלערס פון 14טן און 15טן יאָרהונדערט. אין איינעם פון די היסטאָרישע בנינים האָבן די אייניקלעך פון מאיר וואָלף פּיערשטיין איינגעאַרדנט אַ גאַרבעריי און אין אַ צווייטן — אַ טאַרטאַק.

די דאָזיקע שפּייכלערס, וואָס שטייען ביז היינט צו טאָג ביים ברעג

פון דער ווייסל, זענען אין יאר 1945 איבערגענומען געווארן דורך דער „פוילישער פאלקס־רעפובליק“, אין איינקלאנג מיט דעם נאציאנאליזירונג־געזעץ, וואָס איז פאַרפאַסט געוואָרן דורך אַן אייניקל פון די פּייערשטיינס — דער ערשטער ווירטשאַפּט־מיניסטער אין קאָמוניסטישן פּוילן, הילאָרי מינץ, וועמענס מוטער, סטעפּאַניאַ פּייערשטיין, איז אויסגעוואַקסן אין קוּומיר. פון דער משפּחה פּייערשטיין איז אין קוּומיר נישט געבליבן קיין לעבע־דיקער גפּש. עס זענען אויך פאַרשווונדן די אַרכיוון פון די פּייערשטיינס מיט אומשאַצבאַרע דאַקומענטן וועגן זייער פּינאַנציעלער הילף פאַר די פּוילישע אויפשטענדלער, ווי אויך דער קופּערשטיך, וואָס איז געהאַנגען אין סאַלאָן פון מאָריס (משהלע) פּייערשטיין. אַ צווייטע קאַפּיע, אפּשר די לעצטע, האָט זיך אויפּגעהיט אין ניו־יאָרק ביי מנחם פּייערשטיין, דער לעצטער פון דער משפּחה פּייערשטיין, וועלכער טראָגט דעם דאַזיקן נאַמען. ביז דער היטלער־תּקופּה, האָט מנחם מענדל פּייערשטיין געלעבט אין דאַנציק, וווּ ער האָט געפירט גרויסע תּבואּה־מסחרים און איז געווען אַ מיטגליד פון דער דאַנציקער תּבואּה־בערזע. דער אַריגינאַל פון דעם היסטאָרישן שטיך מיט זיין עלטער־זיידן אויבנאַן געפינט זיך ביז היינט צו טאָג אין דער דאַנציקער האַנדלס־קאַמער.

וועגן דער עשירות פון מאיר וואָלף פּייערשטיין, האָט מען אין קוּומיר זיך דערציילט פאַרשידענע מעשיות. דערביי איז געווען באַוויסט, אַז דער גרינדער פון דער פּייערשטיין־משפּחה איז געווען אַ גרויסער בעל־צדקה און אַז ער האָט עס קיין קוּומיר געבראַכט דעם גאונישן תּלמיד פון „חזוּה“ פון ליובלין, ר' יחזקאלע טאַוב, אויפּגעבויט פאַר אים אַ הויף און אַזוי אַרום געהאַלפּן לייגן דעם פונדאַמענט פאַר דער קוּומירער חסידישער דינאַסטיע.

פון דור צו דור האָט מען זיך אין קוּומיר איבערגעגעבן אַ מערק־ווירדיקן עפיזאָד וועגן מאיר וואָלף פּייערשטיין, וואָס איז געבראַכט גע־וואָרן ווי אַ באַווייז וועגן זיינע ריזיקע פאַרמעגנס און אין דער זעלבער צייט — זיין ביטול־באַציונג צום עגל־הזּהב.

אין יאר 1830, אין אַ שפּעט־האַרבּסט־קער, פּינצטערער נאַכט, איז אין שטעטל אַנגעקומען אַ רייטער, וועלכער האָט אַנגעקלאַפט אין לאָדן

פון ערשטן בעסטן הויז אויפן מאַרק־פּלאַץ און געפרעגט אויף מאיר וואַלף פּייערשטיין. דער פּלוצימדיקער אַנקום פון דעם שטאַפעט האַט אויפ־געוועקט פון שלאָף דאָס גאַנצע שטעטל, ווייל דאָס איז געווען אין דעם פּעריאָד פון די אַלץ־וואַקסנדיקע פּוילישע מרידות קעגן דער צאַרישער הערשאַפט. ערב דעם אויסברוך פון דעם טראַגיש־דורכגעפּאַלענעם גאַ־וועמבער־אויפשטאַנד.

די שטעטלדיקע יידן האָבן זיך פאַרזאַמלט פאַרן הויז פון די פּייער־שטיינס, כדי צו הערן, וואָס פאַראַ בשורה דער געהיימיספּולער רייטער האַט געבראַכט מיט זיך. נאָך אַ לענגערער וויילע, איז מאיר וואַלף פּייערשטיין אַרויסגעקומען אויף דער גרויסער וועראַנדע פון זיין הויז און באַרוקט די פאַרזאַמלטע יידן, אַז דער רייטער האַט בלויז געבראַכט אַ ידיעה, אַז זיינער אַ טראַנספּאַרט פון האַלץ און תבואה איז פאַרגיכטעט געוואָרן דורך אַ שטורעם אויף דער ווייסל.

דער באַטרעף פון דעם שאַדן איז געווען 200.000 טאָלער — אַ ריזיק פאַרמעגן אין יענער צייט. אָבער מאיר וואַלף פּייערשטיין האַט עס אויפ־גענומען ריזיק און געהייסן דעם עולם גיין אַהיים, כדי צו קאָנען פרי „אויפשטיין צו עבודת־הבורא“. פאַרטאָג איז מאיר וואַלף פּייערשטיין געקומען צום דאווענען אין רבינס בית־המדרש, גלייך ווי עס וואַלט גאַרניט פּאַסירט.

*

אויפן מאַרק־פּלאַץ און אויף די בערג און טאָלן אַרום קוזמיר, האַט זיך אָפּגעשפּילט איינע פון די בלוטיקסטע שלאַכטן פון גאַוועמבער־אויפשטאַנד פון יאָר 1830—1831. די שלאַכט האַט זיך אָנגעהויבן דעם 18טן אַפּריל 1831, אויפן וועג צווישן קוזמיר און וואַנוואַלגניץ, וואָס איז זינט דעמאָלט באַצייכנט געוואָרן אַלס „טשערניאָווי“ — פינצטערער שטורעם, זאָויערוכע.

צי די קוזמירער יידן האָבן אַנטייל גענומען אין דער שלאַכט, אונטער דער פירערשאַפט פון דעם באַרימטן פּוילישן גענעראַל יאַן קאַנטי

יוליאן שיעראווסקי, איז נישט באוואוסט. דאקעגן אבער איז אַ פעסטגע-
שטעלטער פאָקט, אַז די פייערשטיינס און אַנדערע פאַרמעגלעכע יידישע
סוחרים אין קוזמיר און אין די אַרומיקע שטעטלעך, האָבן פינאַנציעל
געשטיצט דעם אויפשטאַנד און באַזאָרגט מיט פּראָוויאַנט די אָפּטיילונגען
פון גענעראַל שיעראווסקי, וועלכער איז געשלאָגן געוואָרן הינטער קאַרעוו.
אין מיין משפּחה איז אויפגעהיטן געוואָרן אַ דאָקומענט, געשריבן
אין פּויליש, וואָס מיין זיידע פון דער מוטערס צד, מרדכי מאַנדעלבוים,
האַט מיט זיך געבראַכט, ווען ער האָט פון שכנותדיקן וואַנוואָלניץ זיך
אַריבערגעטראָגן קיין קוזמיר. אין דעם דאָזיקן דאָקומענט — אַ לאַנגער,
דיקער בויגן געבלעך פאַפּיר מיט אַ ברוינעם וואַקסענעם זיגל, איז
דורך דעם „קוואַרטירמייסטער“ פון גראָף מאַלאַכאווסקי געוואָרן באַשטע-
טיקט, אַז שלמה מאַנדעלבוים האָט געגעבן אַ צאָל אַקסן, פּערד, שפּייז און
מזומן געלט פאַר מאַלאַכאווסקיס קאוואַלערי־רעגיימענט, וואָס האָט זיך
פאַרמירט אין וואַנוואָלניץ.

גראָף מאַלאַכאווסקי איז געפאַלן בעת דער שלאַכט אַרום קוזמיר, וווּ
זיין קבר געפינט זיך ביז היינט צו טאָג אויף אַ באַרג, אין שכנות פון די
„טשערניאַוועס“. אויף דער שטיינערנער פּליטע, וואָס ליגט אויף זיין קבר,
איז פאַראַן דער פּאָלגנדיקער עפּיטאָף: „יוליוש גראָף מאַלאַכאווסקי, גע-
בוירן 1802, געפאַלן דעם 18טן אַפּריל 1831 הינטער קוזמיר, אויף דעם
דאָזיקן אַרט“.

אונטערן צאַרישן רעזשים, איז דער מאַלאַכאווסקי־דאָקומענט געווען
באַגראָבן אין אַ בלעכענעם סלאָי, אין קעלער פון אונדזער הויז. אין שטוב
האָבן זיך אַבער געפונען אַנדערע חפּצים מיט פאַרקאָמופּלאַזשירטע סימ-
באַלן פון יידיש־פּוילישן פאַטריאַטיזם.

אין דער גלעזערנער שאַנק, אַדער „סערוואַנטקע“, אין עס־צימער
אין אונדזער היים, צוזאַמען מיטן משפּחהדיקן זילבערוואָרג און בורשטיי-
נענע לולקעס, האָבן זיך געפונען צוויי באַגילדעטע גרויסע פאַרצעלייענע
טעלערס, וואָס מען פלעגט נוצן בלויז פאַר די סדרים. צווישן די אַרנאַ-
מענטן אויף די דאָזיקע טעלערס, האָבן זיך געפונען פּוילישע אַדלערס,
וואָס מען האָט געקאָנט קלאַר זען, אויב מען האָט געוואוסט דעם סוד, ווי

אזוי א דריי צו טאן דעם טעלער, כדי ארויסבאקומען דעם אפטישן עפעקט פון די קונציק-פארקאמופלאזשירטע אדלערלעך.

א פארשטעלטער פוילישער אדלער, אויסגענייט מיט ווייסע קרע-לעכלעך און מיט א קרוין, אויסגעהאפטן מיט גאלדענע פעדים, האט אין אונדזער הויז זיך אויך געפונען אויף א קישעלע פאר נאדלען, וואס איז געהאנגען אויף דער וואנט. דער ווייסער אדלער פון דעם קישעלע איז געווען פארדעקט מיט א קיילעכיק שטיקל רויטן סאמעט. ווען די אומ-אפהענגיקייט פון פוילן איז פראקלאמירט געווארן, אין יאר 1918, האט מיין באבע אפגעטרענט דאס שטיקל סאמעט און עס האט זיך אנטפלעקט דער ווייסער אדלער מיט דער גאלדענער קרוין.

די טוריסטן, וועלכע פלעגן קומען באזוכן דעם סאלאן פון וועוטשע בראמבערג, כדי צו זען דאס אסתרקע-פרוכת און די אנדערע כלי-קודש, האבן נישט איינמאל אויך אפגעטראטן אין אונדזער היים, כדי אנצוקוקן די טעלערס און דאס נאדל-קישעלע מיט די פוילישע אדלערס.

אין די צאלרייכע מאנאגראפיעס וועגן קוזמיר ווערט אבער מיט קיין ווארט נישט דערמאנט וועגן דער פינאנציעלער שטיצע פון די שטעטל-דיקע יידן פאר דעם אויפשטאנד פון יאר 1831. דאקעגן אין דעם סאמע נייעסטן האנטבוך וועגן קוזמיר פון לעך פיעטשאק, וואס איז דערשינען אין יאר 1957, ווערט דערמאנט, אז אין דעם פוילישן אויפשטאנד פון יאר 1863, האט די יידישע קהילה אין קוזמיר געשענקט „160 פאר שטיוול און אזויפיל פעלצלעך“ פאר די קאוואלעריע-אפטיילונגען פון גע-נעראל וואלעריאן וורובלעווסקי, וועלכער האט צווישן קוזמיר און באכאט-ניצע אפגעהאלטן א נצחון איבער די צארישע קאזאקן. וורובלעווסקי האט שפעטער געקעמפט אויף די באריקאדן פון דער פאריזער קאמונע. אין א בריוו צו דער קוזמירער יידישער קהילה, האט גענעראל וורובלעווסקי אויסגעדריקט א דאנק פאר דער הארציגקייט, מיט וועלכער זיינע אפטייל-לונגען זענען געווארן אויפגענומען דורך די שטעטלדיקע יידן. די צארישע מאכט האט דערפאר באשטראפט די קוזמירער פאטריאטן און דעגראד-דירט די שטאט צו דער מדרגה פון א ישוב — „אסאדא“.

ר' יחזקאלע קוזמירער

אין דעם פּערֿיאָד נאָך דער דריטער צעטיילונג פון פּוילן, ביז צו דעם צווייטן אויפשטאַנד קעגן דער צאַרישער אונטעריאַכונג, איז קוזמיר אויסגעוואַקסן צו אַ גרויסן חסידישן צענטער מיט אַן אייגנאַרטיקער שיטה, וואָס האָט פאַרכאַפט די געמייטער פון גרויסע מאַסן יידן. במשך פון צענדליקער יאָרן, האָבן קיין קוזמיר געשטראַמט טויזנטער חסידים, וועל־כע זענען אין אַט דער אומרויקער תקופה געקומען זוכן טרייסט און דערמוטיקונג ביי ר' יחזקאלע טאַוב, וועלכער איז שנעל באַקאַנט געוואָרן אַלס ר' יחזקאלע קוזמירער, הגם ער האָט גאָר געשטאַמט פון פּלוינסק. די פאַרביקע לאַנדשאַפט פון קוזמיר מיט די פּרוכטבאַרע גערטנער און סעדער אויפן ברעג פון דער ווייסל און אויף די אַרומיקע בערג האָבן מיט זיך פאַרגעשטעלט אַן אידעאַלן הינטערגרונט פאַר דער שיטה פון ר' יחזקאלע קוזמירער, וועלכער האָט געהאַלטן, אַז אין אַט דער שטור־מישער צייט, ווען יידישע הערצער זענען פול מיט עצבות, איז נגינה דער איינציקער וועג וואָס פירט צו טרייסט און דערהויבונג.

די נטיה צו נגינה האָט ר' יחזקאלע געירשנט פון זיין פאַטער, ר' צבי הירש, וועלכער האָט אין פּלוינסק געשמט אַלס גרויסער בעל־מנגן און מחבר פון שירים לכבוד שבת און די ימים־טובים, אָבער פאַרגומען האָט ער זיך מיט מסחר. זיין געראַטענעם זון האָט ער געשיקט צום לוב־לינער רבין, ר' יעקב יצחק הלוי, דער פאַטער פון דער חסידישער באַ־וועגונג אין קאַנגרעס־פּוילן, וועלכער איז געקרוינט געוואָרן מיטן נאַמען ״חווה״. ווי נאָר יחזקאלע איז אַנגעקומען קיין לובלין, האָט מען אין רבינס בית־המדרש אים גענומען רופן: ״דער הויכער פּלוינסקער״ און



ער איז אַרומגערינגלט געוואָרן מיט גרויס פאַרערונג, צוליב זיין משפּחה-יחוס. זיין זיידע, ר' שלמה פון ראַטשיאַנאָש, איז געווען אַ תּלמיד פון בעש"ט.

נאָך דער פּטירה פון „חווה“, אין תּשעה-באב פון תקע"ה (1815), האָבן זיינע תּלמידים זיך באַזעצט אין פאַרשידענע שטעט און שטעטלעך אין פּוילן, וווּ עס האָבן זיך געפונען די חשובסטע לובלינער חסידים. דער „הויכער פּלוינסקער“ האָט זיך באַזעצט אין טשעפּילעוו, לעבן אילזשע. מען האָט אים אָבער אין גיכן פאַרטריבן פון שטעטל, ווייל דער פּראָסטער יידישער עולם האָט זיך דערשראָקן פאַרן יקרות, וואָס איז אַרויסגערופּן געוואָרן דורך דעם שטייגנדיקן שטראָם פון חסידים, צווישן וועלכע דער „הויכער פּלוינסקער“ האָט נאָך ביים לעבן פון „חווה“ געשט מיט זיין נגינה און חכמה. ר' יחזקאלע האָט זיך דאָן באַזעצט אין קוזמיר, וווּ די רייכע תּבואה- און וואַלד-סוחרים, בראש מיט די פּיערשטיינס, האָבן אים געשטיצט מיט אַ ברייטער האַנט.

פונקט ווי דער „חווה“, האָט אויך ר' יחזקאלע קוזמירער געהאַט ביי זיך אַ הויף-לץ, וועלכער האָט געשפּילט די ראַל פון פורים-רב און גענומען קוויטלעך. איינמאָל, ביי דער פּורימדיקער סעודה, האָט דער לץ זיך פאַרגאַלאַפּירט אין זיין ראַל און גענומען חזקן פון רבין, באַמערקנדיק, אַז ווען ער וואַלט נישט געקענט לערנען, וואַלט ער אויך געקענט ווערן אַ רבי. דאָס איז געווען אַ רמז אויף דעם דרך פון ר' יחזקאלע קוזמירער, וועלכער האָט געשטעלט דעם טראַפּ נישט אַזוי פּיל אויף לערנען, ווי אויף נגינה.

דער קוזמירער גביר ר' חיים מינץ, דער מחותן פון די פּיערשטיינס, וועלכער איז אין יאָר 1924 געשטאַרבן אין עלטער פון 105 יאָר, איז געווען אַ לעבעדיקער קוואַל פון מעשיות וועגן דער התנהגות און די מופתים פון ר' יחזקאלע קוזמירער. ביז די לעצטע טעג פון זיין לעבן האָט ר' חיים מינץ געשפּאַנט איבערן שטעטל מיט אַ לאַנגן לולקע-ציבעך פון טונקעלן בורשטין, אַנגעטאַן אין אַ פאַרביקן טערקישן שלאַפּראַק און אַ ווייסער יאַרמולקע אויפן קאַפּ, וואָס האָט זיך צונויפגעגאַסן מיט זיין ברייט-צעפּלאַטערטער, גרויער באַרד. ער האָט דערציילט, אַז צו דער

לוויה פון רבין ר' יחזקאלע (ער איז נפטר געווארן אין חודש שבט פון יאָר תרט"ז — יאָנואַר 1856), זענען געקומען טויזנטער חסידים און דער עולם האָט דעם גרויסן נפטר באַגלייט צו זיין אייביקער רו מיט די נגינים, וואָס דער רבי האָט מחבר געווען.

לויט די שילדערונגען פון ר' חיים מינץ, איז ר' יחזקאלע קוזמירער געווען אַ מאַן פון אומגעוויינלעך הויכן וווקס. מען האָט דאָס אויך גע-קענט זען פון די זשופיצעס, פון דעם לאַנגן קנאַציקן שטעקן מיט דער זילבערנער גאַלקע און דעם הויכן געשניצטן עמוד, וואָס זענען אויפגעהיטן געוואָרן אין רבינס חדר-מיוחד אין אַמאַליקן הויף, וווּ ביז צו דער נאַצי-שער אינוואַזיע האָבן געלעבט עטלעכע משפחות פון רבינס יורשים.

מיט זיין שטעקן, וואָס האָט זיך אויסגעגלייכט מיטן קאַפּ פון אַ מענטש פון געוויינלעכן וווקס, האָט ר' יחזקאלע באַוווּזן זיינע מופתים: אַרויסגעטריבן דיבוקים און פאַריאַגט די שדים, וואָס האָבן געפלאַגט די שטעטלדיקע יידישע בעלי-מלאכות. לויט די שטעטלדיקע מעשיות, האָבן די שדים אָפגעשניטן די שפיצן פון די שטיוול ביי די שוסטערס און צעהאַקט די ערדענע טעפּ מיט די שבתדיקע טשאַלנטער ביי די בעקערס.

מיט אַט-דעם שטעקן האָט דער רבי אַפילו אָפגעשטעלט די פאַרפליי-צונגען פון דעם שטעטלדיקן טייך, גראַדאַזש, וואָס יידן האָבן איינפאַך גערופן „די זשיקע“. אַ גאַנץ יאָר האָט דאָס ראַכטישע טייכל פויל זיך געשלענגלט דורכן שטעטל, אָבער אין פּרילינג, ווען דער שניי אויף די אַרומיקע בערג האָט גענומען שמעלצן, האָט דער גראַדאַזש זיך פאַר-וואַנדלט אין אַ שטורמישן טייך, צעריסן די בריקלעך, וואָס האָבן פאַרבונדן ביידע טיילן פון שטעטל און אַוועקגעטראָגן צענדליקער הילצערנע הייזקעס און שטאַלן מיט בהמות.

דעם רבינס הויכער שטעקן, דער עמוד און די זשופיצעס, זענען געווען אין שאַרפן קאַנטראַסט צום קורצינקן בעטל, אַ מין מיטת-סדום, אין וועלכן דער רבי איז געשלאָפן, אַפנים איינגעקאַרטשעט אין דרייען. אויף דעם בעטל איז אויך געלעגן אַ קורצע פּערינע. דערלעבן איז גע-שטאַנען אַ הויכער הילצערנער פאַטעל און אויפן רויען דעמבענעם טיש —

צוויי ציגענע לייכטער, א באוויי, אן דער רבי האט געפירט אן אַרעם לעבן, וואָס האָט זיך געגרענעצט מיט נזירות.

ר' חיים מינץ האָט דערציילט וועגן דעם מינהג, וואָס ר' יחזקאלע האָט געהאַט איינגעפירט, אַז אין די באַגינענס און אין די פאַרנאַכטן, ווען די דריי שטעטלדיקע קירכן-גלאַקן האָבן זיך צעקלונגען מיט זייער אימה-דיקן קלאַנג, האָט דער רבי און זיינע תלמידים גענומען זינגען.

פון דור צו דור האָבן די קוזמירער יידן נאַכגעזאָגט די גוטע ווערט-לעך און געזונגען די ניגונים פון רבין ר' יחזקאלע, וועלכער האָט גע-פריידיקט עניוות און שפלות, אָבער וואָס שייך עבודת-הבורא, האָט ער געהאַלטן, אַז דאָס דאַרף געטאָן ווערן בשמחה: „לוסטיק-לעבעדיק“, ווי דער רבי זאָל זיך האָבן אויסגעדריקט טאַקע אין יידיש. ווי אַ ביישפיל האָט מען ציטירט די מעשה מיט אַ גרויסן גביר, וועלכער איז געהאַט געקומען צום קוזמירער רבין, ער זאָל אים אַרויסגעבן אַן עונש פאַר זיינע זינד. דערויף האָט ר' יחזקאלע געענטפערט:

„די נשמה האָסטו שוין געלייגט אין דער ערד אַריין, איצט ווילסטו אויך באַגראָבן דעם גוף. דער אויבערשטער אין הימל וויל נישט, אַז יידן זאָלן זיך פייניקן. היט זיך בלויז מער נישט צו זינדיקן. גיב צדקה און נעם אויף זיך דעם עול-שמים בשמחה.“

ביי ר' יחזקאלען האָט מען נישט געקרעכצט און געקלאָגט ביים ימים-נוראימדיקן דאַווענען. אַפילו סליחות האָט מען נישט געזאָגט מיט קיין געווייך, נאָר מיט געזאָנג. לכבוד יעדן שבת און יום-טוב, האָט דער רבי מחבר געווען נייע ניגונים און אויב ער האָט אַמאָל נישט באַוווּזן מחבר-צו-זיין אַ ניגון, וואָס האָט געטראָפן זייער זעלטן, האָט ער פון דעם דאָזיקן שבת אָדער יום-טוב נישט געהאַט קיין הנאה.

דער שטראָם פון חסידים, וואָס האָט במשך פון אַ קנאַפן האַלבן יאָרהונדערט געצויגן קיין קוזמיר צום הויף פון ר' יחזקאלע, האָט אויך געבראַכט אַן אויפלעבונג פאַר דעם שטעטל יונאַוועזע, אויפן קעגנאיבער-דיקן ברעג פון דער ווייסל. פון וואַרשע און פון אַלע אַנדערע שטעט און שטעטלעך אויף דער לינקער זייט פון דער ווייסל האָט דער וועג קיין קוזמיר געפירט איבער יונאַוועזע.

נישט נאָר ערב די ימים־טובים, נאָר דורך אַלע טעג פון יאָר אין דער יונאָווער מאַרק־פּלאַץ פול געווען מיט בוידן, וואָס האָבן געבראַכט טויזנטער חסידים צום רבין ר' יחזקאלע. אין יונאָווע האָט מען איבער־גענעכטיקט אין די אַרטיקע יידישע אַכסניות און אויף צומאַרגנס אין מען אויף שיפלעך אַריבער די וויסל קיין קוזמיר.

יונאָווע האָט באַלאַנגט צו די רעטענישן פון יידישן קיום אין די פּוילישע שטעטלעך. דער ישוב אין אויסגעוואַקסן אַרום דעם מיטל־אַלטערלעכן פּאַלאַץ פון דעם רייכן פּוילישן פּאַטריציער פּיאַטער פּירלעי, וועלכער האָט דערמוטיקט יידן זיך צו באַזעצן אין שטעטל און זיי געגעבן אין אַרענדע זיינע גיטער. אַפילו אין העכסטן בלי־פּעריאָד האָט אָבער יונאָווע נישט געציילט מער ווי טויזנט איינווינער, צווישן זיי אַפילו נישט קיין הונדערט יידישע משפּחות. און דאָך האָט אין יונאָווע זיך געפונען אַן אַלטע, געמויערטע שול, וואָס איז געווען נאָך מאַנמענ־טאַלער ווי די קוזמירער שול.

לויט די הויכע סקאַרפּעס אין די פיר עקן פון דער שול און דעם צוויי־פּלאַכיקן דאָך, איז געווען קלאַר, אַז די שול איז געבויט געוואָרן אַנהייב 16טן יאָרהונדערט, כמעט אין דער זעלבער צייט ווי דער פּירלעי־פּאַלאַץ. אין דער יונאָווער שול זענען ביז דעם נאַצי־חורבן אויפּגעהיטן געוואָרן די אַריגינעלע פון האַלץ געשניטענע אַרנאַמענטן איבער דעם אַרון־קודש און די קאַלירפולע פּרעסקאַס אויף די ווענט, מיט פּייגל, פּיש, חיות און פּסוקים פון תנ"ך.

נאָך דער פּטירה פון ר' יחזקאלע קוזמירער — אין זאַטן עלטער פון 84 יאָר — איז קוזמיר פאַר אַ צייט אַראָפּ פון דער חסידישער אַרענע. ר' יחזקאלעס עלטסטער זון, ר' שמואל אליהו, האָט זיך אַריבערגעטראָגן קיין זוואַלין און פון דאָרט איז די דינאַסטיע פון ר' יחזקאלע קוזמיר־רער אַריבער קיין מאַדזשיץ, וווּ עס האָט זיך אָנגעהויבן די גרויסע טראַ־דיציע פון מאַדזשיצער נגינה.

ערשט אין די אַכציקער יאָרן פון פאַרגאַנגענעם יאָרהונדערט, האָט אין קוזמיר זיך באַזעצט דער זון פון טריסקער מגיד, ר' מאַטעלע טווערסקי, פון דער טשערנאַבילער דינאַסטיע. דער וועג קיין קוזמיר האָט

ווען די ווייסל האט גערעדט יידיש

אבער שוין מער נישט געפירט איבער יונאָווע, נאָר איבער פּולאַוו, וווּ עס איז אין צווישן אויפגעבויט געוואָרן אַ סטאַציע פון דער באַן-ליניע וואַרשע—לובלין.

דער געמויערטער הויף פון ר' מאַטעלע מיטן ריזיקן „שאַלאַש“, האָט מיט זיך פאַרגעשטעלט אַן אמתע פעסטונג, אין קעגנזאַץ צו די באַשיידענע הילצערנע בנינים אין הויף פון ר' יחזקאלע. ר' מאַטעלעס הויף האָט זיך געפונען אין בנין פון געוועזענעם ראַטהויז, וואָס איז נאָכן אויפשטאַנד פון יאָר 1863 אַריבערגעטראָגן געוואָרן אין די היסטאָרישע פּשיבילאַ-הייזער, אין צענטער פון מאַרק-פּלאַץ.

דורך די קנאַפע דרייסיק יאָר, וואָס ר' מאַטעלע טווערסקי האָט געפירט הויף אין קוזמיר, האָבן אין שטעטל זיך באַזעצט צענדליקער פון זיינע טרייע חסידים, מיינסטנס פאַרמעגלעכע סוחרים, וועלכע האָבן דעם רבין אַריינגענומען אַלס שותף צו זייערע מסחרים. זיי האָבן אויפגעלעבט דעם שטעטלדיקן האַנדל און בכלל געהויבן דעם ווילשטאַנד פון די קוזמירער יידן.

די דאָזיקע צווייטע תקופה פון קוזמירער חסידות האָט אָנגעהאַלטן ביז די שטורמישע יאָרן פון 1905, ווען דאָס שטעטל איז מיטגעריסן געוואָרן דורך דער כּוואַליע פון שטרייקן און מרידות קעגן צאַרישן רעזשים און דער רבי ר' מאַטעלע איז אַוועק קיין וואַרשע. אין שטעטל האָט מען אָבער נישט אויפגעהערט זיך צו דערציילן די גוזמאות וועגן דעם פאַרנעם פון רבישן הויף און דער עשירות פון רבין גופא, וועלכער פלעגט פאָרן אין אַ באַגילדטער קאַרעטע, געשפּאַנט אין פינף פּערד נאַ-שפּיץ, ווי די קלי-ניעווסקיס און אַנדערע רייכע פּריצים פון דער געגנט.

יחזקאל האגע – משומד און בעל-תשובה

ווען ר' יחזקאל טאוב האט אין קוזמיר גענומען אויפשטעלן זיין הויף און דאס שטעטל פארוואַנדלט אין דעם צענטער פאר אַ נייעם דרך אין חסידות, האט אין דעם משכיליש-אַסימילאַטאַרישן יידישן וואַרשע ווי אַ מעטעאָר אויפגעבליצט אַ צווייטער יחזקאל, דער זון פון קוזמירער רב ר' אברהם האַגע, אָדער הוגה.

אין דער טראַגישער געשטאַלט פון דעם גאונישן יחזקאל האַגע, וועלכער האט זיך געשמדט, אַנגענומען דעם נאַמען סטאַניסלאָו, אָבער ביים סוף פון זיין לעבן געוואָרן אַ בעל-תשובה, קומט צום אויסדרוק דער ביטערער געראַנגל פון פוילישן יידנטום אין דער ברויזנדיקער תקופה ביים אָנהייב פון 19טן יאָרהונדערט.

אינערלעך צעריסן אין דעם קאַמף צווישן מתנגדים און חסידים, אונטער-געראַבן דורך אַסימילאַציע און שמד, האָבן די יידן אין פוילן געליטן פון רדיפות מצד דער צאַרישער מאַכט אין צעטיילטן פוילן און נישט ווייניקער אויך פון היימישן, פוילישן אַנטיסעמיטיזם.

אין די פאַרשידענע גלגולים פון זיין שטורמישן לעבן, ווי אַ שרייבער און שתדלן, געניאַלער לינגוויסט, אויטאָריטעט אויפן געביט פון תלמוד און קבלה און נאַטור-פאַרשער, האט יחזקאל האַגע געוויקט אין פאַרשידענע היפוכדיקע יידישע סביבות. ער האט צוזאַמענגעאַרבעט מיט דעם העברעיִשן שרייבער און אַסטראָנאָם אברהם יעקב שטערן, מיט זיין איידעם, דעם גרינדער פון דער „הצפירה“, חיים זעליג סלאַנימסקי, און מיטן היסטאָריקער יעקב טוגענדהאַלד. האַגע איז געווען אַן אַריינגייער אין די היימען פון די יידישע מאַגנאַטן בערעק זביטקאָווער, דער זון פון שמואל זביטקאָווער, זלמן פּוּז-

נער, טעאָדאָר טעפּליץ, שלמה אייגער, דער זון פון ר' עקיבא אייגער, און האָט אָנגעהאַלטן נאַענטע באַצױנגען מיט די רביישע גדולים פון אָט־דער צייט, ווי ר' מאירל אָפּטער און ר' בונים פון פשיסכע. חוץ דעם איז יחזקאל האָגע געוועזן אַן אָנגעלייגטער גאַסט אין די סאַלאָנען פון דער פּוילישער אַריסטאָקראַטיע.

אין דער געשפּאַלטנדיקייט פון זיין געמיט האָט האָגע לייכט זיך געלאָזט פאַרוואַנדלען אין אַ געצייג פון די פאַרבאָרגענע און אָפּענע שונא־ישראל, וועמען ער האָט געדינט מיט זיין יידישן וויסן. ער האָט זיי צוגעשטעלט די נייטיקע ציטאַטן פון תנ"ך און פון תלמוד, וואָס זיי האָבן גענוצט אין זייערע פאַרלוימדונגען קעגן דער יידישער אמונה. זיין געוויסן איז אָבער נישט געוואָרן פּולשטענדיק אָפּגעטעמפט. גאַנץ אָפּט איז ער געוואָרן באַהערשט דורך אַ געפיל פון חרטה, וואָס ער האָט געבראַכט צום אויסדרוק אין שאַרפע אַרויסטרעטונגען קעגן די זעלבע שונא־ישראל, וועמען ער האָט געדינט.

די שטורמישע לעבנס־געשיכטע פון יחזקאל אָדער סטאַניסלאָו האָגע איז בלויז פּראָגענטאַריש אַרויסגעבראַכט געוואָרן דורך יידישע היסטאָ־ריקער, וועלכע האָבן געפאַרשט די שמד־באַוועגונג אין פּוילן, באַזונדערס ש. ל. ציטראָן, ע. נ. פּרענק און נחום סאַקאַלאָו. גאַנץ אָפּט זענען די ביאָ־גראַפישע איינצל־הייטן וועגן יחזקאל האָגע פאַרגרייזט און סתירותדיק, באַ־זונדערס וואָס שייך דעם לעצטן פּעריאָד פון זיין לעבן און שאַפן אין לאַנדאָן. דער דאָזיקער פּעריאָד פּעלט בכלל אין דער גרעסערער אָפּהאַנדלונג וועגן סטאַניסלאָו האָגע אין עסטרייכערס מאַנומענטאַלער „פּוילישער ביבליאָגראַ־פיע פון 19טן יאָרהונדערט“.

אויפן הויכפונקט פון חורבן פּוילן איז פּלוצים אויפגעפרישט געוואָרן דער אַנדענק פון דעם פּולשטענדיק־פאַרגעסענעם סטאַניסלאָו האָגע. אין אַפּריל 1943 האָט די יידישע היסטאָרישע געזעלשאַפּט אין לאַנדאָן פאַר־עפנטלעכט אַן אַרבעט פון ב. צ. לאַסק־אַבראַהאַמס מיט אומבאַקאַנטע איינצל־הייטן וועגן דעם לאַנדאָנער פּעריאָד אין דעם שטורמישן לעבן פון דעם משומד און בעל־תשובה.

אין איר אַנאַליז וועגן די ליטעראַרישע און וויסנשאַפּטלעכע אויפטוען פון סטאַניסלאָו האָגע גיט לאַסק צו מיט באַדויערן, אַז עס איז איר נישט

געלונגען צו געפינען דאס וויכטיקסטע ווערק פון סטאניסלאוו האגע אין דער פוילישער שפראך מיט דעם אראמעישן נאמען „תא חזי“ (קום און זע), וואס איז דערשינען אין ווארשע אין יאר 1830, און איז אַ ביבליאָגראַפישע זעלטנהייט.

במשך פון יארן האָב איך דאָס דאָזיקע בוך געזוכט אין די ביבליאָטעקן פון וואַרשע, לענינגראַד, ירושלים און פאַריז. אין אייניקע פון די דאָזיקע ביבליאָטעקן האָט דאָס בוך פיגורירט אין די קאַטאַלאָגן, אָבער די עקזעמפּלן פלאָרן זענען פאַרשווונדן. ערשט אין ניו-יאָרק האָב איך האָגעס „תא חזי“ געפונען אין דער ביבליאָטעק פון יידישן טעאַלאָגישן סעמינאַר, וווּ עס באַלאַנגט צום אוצר פון זעלטענע ביכער, וואָס ווערן נישט אַרויסגעגעבן צום לייצען.

דעם דאָזיקע אַריגינעלן, פאַלעמישן טראַקטאַט אין דער פאַרטיידיקונג פון דער יידישער אמונה האָט האָגע געשריבן שוין נאָך זיין שמד. אינטערעסאַנטע איינצלהייטן וועגן די אומשטענדן, אין וועלכע דאָס בוך איז אַנטשטאַנען, ווערן אַרויסגעבראַכט אין דעם ווערק פון ע. נ. פּרענק „משומדים אין פּוילן אין 19טן יאָרהונדערט“, וואָס איז דערשינען אין וואַרשע אין יאר 1923. ע. נ. פּרענק האָט אויך באַוווּזן צונויפצוזאַמלען אַ רייכן מאַטעריאַל וועגן די יאָרן, וואָס האָגע האָט פאַרבראַכט אין פּוילאָוו, אין הויף פון די טשאַרטאַריסקיס און אין וואַרשע. עס פעלט אָבער דאָרט דער פּעריאָד פון לאַנדאָן און דער הינטערגרונט פון זיין היים-שטעטל קוזמיר, וווּ בעת דער צווייטער וועלט-מלחמה זענען פאַרברענט געוואָרן די קהילה-אַרכיוון און עס איז אויך אָפּגעווישט געוואָרן דאָס אַלטע בית-עלמין, וווּ די מצבה פון האָגעס פּאַטער. האָט זיך געפונען נאָענט פון דעם אוהל פון ר' יחזקאלע קוזמירער, מיט וועמען דער קוזמירער רב, ר' אברהם הוגה, און זיין זון, יחזקאל האָגע, זענען געזעסן צוזאַמען ביים טיש פון חוזה אין לובלין.

*

יחזקאל האָגע איז געבוירן געוואָרן אין קוזמיר אין יאר 1791, וווּ זיין פּאַטער האָט במשך פון יאָרן פאַרנומען דעם כּסא הרבנות. די גאָנטיקייט

פון דעם יונגן יחזקאל האט זיך אנטפלעקט גאר פרי. אלס דריי-יאָריק קינד האט ער שוין געקענט עברי און אין עלטער פון זעקס יאָר איז ער געוועזן אַ בקי אין תלמוד. דער שם פון דעם יונגן קוזמירער עלוי האט זיך פאַר-שפרייט איבער פוילן, ווען זיין פאָטער האט צום ערשטן מאל, אויף די ימים-נוראים, אים מיטגענומען צום חוזה קיין לובלין. דער זעקס-יאָריקער יחזקאל האט מיט זיין בקיאות איבערראשט נישט נאָר די חסידים, נאָר אויך דעם רבין גופא.

אין עלטער פון צען יאָר איז יחזקאל, אָדער האַסקעלע, פאַרקנסט גע-וואָרן מיט דער טאַכטער פון דעמאַלטיקן גרעסטן קוזמירער תבואה-סוחר אהרן מענדעלעוויטש, און צו זיין בר-מצוה איז פאַרגעקומען די חתונה מיט דעם 12-יאָריקן מיידל.

אין גבירישן הויז פון זיין שווער האט פאַר דעם אומרוקן האַסקעלע זיך אַנטפלעקט גאַר אַ נייע וועלט. די יידישע און נישט-יידישע סוחרים פון אויסלאַנד, וואָס האָבן געפירט מסחרים מיט אהרן מענדעלעוויטש, זענען געוואָרן אויפגעקוואַם אויף זיין יונגן איידעם, וועלכער האט מיט ברענענ-דיקן נייגיר זיי פאַרוואָרפן מיט פראַגן.

איינער פון די דאָזיקע אויסלענדישע באַזוכער, אַ יידישער סוחר פון דאַנציק, האט דעם יונגן האַסקעלע געגעבן אַלס מתנה משה מענדעלסאַנס דייטשע איבערזעצונג פון חומש מיט פירושים, וואָס האָבן פאַרכאַפט דעם יונגן עלוי. אַט-דער סוחר האט עס געווירקט אויף מענדעלעוויטשן, אַז ער זאָל זיין יונגען איידעם געבן אַ מעגלעכקייט צו לערנען חכמות חיצוניות און דאָס מיטן אַרגומענט, אַז ער וועט אים קענען העלפן אין די מסחרים.

די פוילישע לערער אין קוזמיר האָבן אָבער גאַר שנעל זיך מודה-געווען, אַז זייער תלמיד האט זיי שוין ווייט איבערגעשטיגן אין די קענטע-נישן פון פויליש און מאַטעמאַטיק און האַגע האט אַליין פאַרגעזעצט צו לערנען פון די האַנטביכער, וואָס ער האט באַקומען פון די פוילישע לערער. גלייכצייטיק האט ער אָבער נישט אויפגעהערט זיך צו פאַרטיפן אין ש"ס, פוסקים און גאַנץ באַזונדערס אין קבלה-ספרים.

אויף די ימים-נוראים איז האַסקעלע ווייטער, צוזאַמען מיט זיין פאָטער, געפאַרן קיין לובלין צום חוזה. די חסידים, וועלכע האָבן געדענקט דאָס

וונדער-קינד פון קוזמירער רב, זענען דערשטוינט געווארן פון די ליצנות און פארשלייערטע אפיקורסישע רייד פון דעם יונגן האַסקעלע האַגע. אַזוי למשל ווערט אים צוגעשריבן די פילפאַכיקע מעטאַפּאָרע וועגן לובלין און דעם הויף פון חוזה: „לובלין איז ארץ-ישראל, דער הויף פון בית-המדרש איז ירושלים; דאָס בית-המדרש גופא איז דאָס בית-המקדש, דער חדר פון חוזה איז דאָס קדשי-קדשים און די שכינה רעדט דורך די ליפּן פון חוזה“.

פיל חסידים האָבן די דאָזיקע סאַרקאַסטישע פאַרגלייכן פון האַסקעלע האַגע אַנגענומען אין זייער ווערטערלעכן זין און זיי זענען איבערגעגאַנגען פון מויל צו מויל. אַנדערע האָבן אָבער דערשפּירט די איראַניע, וואָס איז אין זיי פאַרשטעקט.

איינמאָל איז דער לובלינער הויף געוואָרן אויפגעטרייסלט צוליב אַ שפיצל, וואָס האַסקעלע האַגע האָט אָפּגעטאַן דעם רבין. אין אַ פרייטיק נאַכמיטאַג, ווען דער רבי איז געוועזן אין מקווה, האָט האַסקעלע זיך אַרייַנגעכאַפט אין רבינס חדר מיוחד און אין זיין שבתדיקער, ווייס-אַטלאַסענער זשופיצע אַרייַנגעלייגט אַ שטיק פאַרמעט, אויף וועלכן עס זענען אין לשון פון „זוהר“ געוועזן אויסגעכתיבהט די ווערטער: „פתקא דמן שמיא. יעקב יצחק ברי, אנת הוא מלכא משיחא“ (אַ צעטל פון הימל. יעקב יצחק מיין זון, דו ביסט דער מלך משיח). דאָס צעטל איז געוועזן געחתמעט מיטן שם הוי“ה.

ווען דער רבי האָט צו קבלת-שבת אַנגעטאַן זיין ווייסע זשופיצע און דאָרט געפונען דעם פאַרמעט, האָט ער זיך גלייך משער געווען, אַז דאָס איז אָפּגעטאַן געוואָרן דורך האַסקעלע האַגע. זינט דעמאָלט האָט האַסקעלע באַקוו-מען דעם צונאַמען „משומד“, הגם ער איז נאָך דאָן געוועזן ווייט פון שמד.

דער רום וועגן די פעיקייטן פון האַסקעלע האַגע זענען דערגאַנגען צום פירשט אַדאַם טשאַרטאַריסקי, וועמענס הויף אין שכנותדיקן פּולאַוו האָט דאָן מיט זיך פאַרגעשטעלט איינעם פון די וויכטיקסטע קולטור-צענטערן אין פּוילן. דאָס איז געוועזן אַ מין פּויליש ווערסייל אַדער פּלאַרענץ, מיט רענע-סאַנס-פּאַלאַצלעך אין אַ וונדערלעכן פאַרק, מיט אונטערערדישע היילן און פאַנטאַסטישע סטאַלאַקטידן.

באַזונדערס באַרימט איז געוועזן די טשאַרטאַריסקי-ביבליאָטעק, וווּ עס

האָבן זייערע פאַרשונגס-אַרבעטן געפירט די וויכטיקסטע פּוילישע שריפט-
 שטעלער און היסטאָריקער אין דער ערשטער העלפט פון 19טן יאָרהונדערט.
 דער הויף פון דער טשאַרטאַריסקי-משפּחה איז אויך געוועזן אַ טרעפּפּונקט
 פאַר די פירער פון דער פּוילישער אומאַפהענגיקייטס-באַוועגונג, איינגע-
 שלאָסן פירשט יוזעף פּאַניאַטאַווסקי, קריגס-מיניסטער פון וואַרשעווער
 פירשטנטום בעת דעם נאַפּאַלעאַנישן מאַרש אויף רוסלאַנד אין יאָר 1812.
 אין פּולאַווער הויף פּלעגן אויך קומען יידישע שתדלנים, כדי ביים ליבעראַלן
 פירשט טשאַרטאַריסקי זוכן הילף קעגן די גזירות פון דער צאַרישער מאַכט.
 פאַר די יידישע און אויך פּוילישע אינוויינער אין קוזמיר איז דעריי-
 בער געוועזן אַ גרויס געשעעניש די ידיעה, אַז פירשט טשאַרטאַריסקי האָט
 זיך פּערזענלעך פאַראינטערעסירט מיט דעם יונגן אַסקעלע האַגע. אין גיכן
 איז דער פירשט טאַקע געקומען קיין קוזמיר, כדי זיך צו באַגעגענען מיט
 דעם יונגן גאון. איבערראַשט פון אַסקעלעס חריפות און זיין קענטעניש פון
 דער פּוילישער שפּראַך האָט ער אים פאַרגעלייגט זיך צו באַזעצן אין פּולאַוו.
 וווּ ער וועט קענען געניסן פון דער ביבליאַטעק און אויך פון די לערער אין
 זיין הויף.

אַסקעלע האַגע האָט זיך טאַקע פאַר אַ צייט באַזעצט אין פּולאַוו, גע-
 ווינט אין הויז פון דעם אַרטיקן ראש-הקהל און פאַרבראַכט זיינע טעג אין
 הויף פון די טשאַרטאַריסקיס, וווּ ער האָט געלערנט פּראַנצויזיש, ענגליש,
 לאַטיין און גריכיש. ער איז שנעל געוואָרן דער ליבלינג פון פירשט טשאַר-
 טאַריסקי און פון די פירנדיקע פּוילישע אינטעלעקטועלע, וועלכע האָבן
 פאַרקערט אין פּולאַווער הויף. זיי האָבן עס שפּעטער געעפנט דעם וועג פאַר
 האַגעס שרייבערישער קאַריערע און דער עיקר פאַר זיינע שתדלנות לטובת
 יידן אין די שטורמישע יאָרן פון די נאַפּאַלעאַנישע מלחמות. האַגע האָט אַפּט
 אינטערווענירט ביי די פּוילישע און פּראַנצויזישע מיליטערישע אויטאָריי-
 טעטן קעגן די גזירות פון די אַרמיי-קאָמאַנדירן.

ערב נאַפּאַלעאַנס מאַרש אויף רוסלאַנד איז אַסקעלע האַגע געוואָרן
 אַריינגעצויגן אין דעם היסטאָרישן קאַנפּליקט צווישן זיין ווילטעטער
 פירשט אַדאַם טשאַרטאַריסקי און פירשט יוזעף פּאַניאַטאַווסקי. עס האָט
 זיך געהאַנדלט וועגן דעם, צי די פּוילישע אומאַפהענגיקייטס-פירער זאָלן

זיך אקטיוו אנגאזשירן אויף דער זייט פון נאפאלעאן באנאפארט, וועלכער האט שוין דאן געהאט פראקלאמירט דאס ווארשעווער פירשטנטום. פאנאטאווסקי איז געוועזן אן אנהענגער פון נאפאלעאן, בעת טשאַר-טאָריסקי איז געוועזן דער וואַרטזאָגער פון דער פראַרוסישער אַריענטאַ-ציע און האָט געלייגט גרויסע האַפענונגען אויף דעם ליבעראַלן צאַר אַלעקסאַנדער דעם 1טן, וועמען ער האָט געהאַט אויפגענומען אין זיין פּולאַ-ווער פּאַלאַץ.

לויט אַ פאַרשפּרייטער ווערסיע זענען די צוויי פּוילישע פּירשטן אַוועק שוואַלע-עצה זיין ביים קאָזשעניצער מגיד, ר' ישראל, און חאַסקעלע האָגע האָט געדינט אַלס איבערזעצער אין דעם שמועס צווישן די פּירשטן און דעם קאָזשעניצער רבין. אין דער חסידישער וועלט איז פאַרשפּרייט די לעגענדע, אַז דער קאָזשעניצער האָט פאַרויסגעזען די מּפּלה פון נאפּאלעאָן באַנאפּארט און האָט פּרובירט ווירקן אויף יוזעף פּאָניאַטאָווסקי, אַז ער זאָל זיך נישט אַנגאָזשירן אין דעם מאַרש אויף רוסלאַנד.

אין קומיר, און אפילו ביים חוזה אין לובלין, ווהין חאַסקעלע פלעגט נאָך אַלץ פאַרן אויף יום-טובים, האָט מען פאַרקוקט זיין התנהגות — די מאַדערנע מלבושים און צוגעשוירענע פּיאַות. מען האָט אים אפילו מוחל-געווען די אפיקורסישע רייד און דאָס אַ דאַנק זיינע דערפאַלגרייכע שתדלנות לטובת יידן, באַזונדערס זיין אויספּועלן צו באַפּרייען יידן פון מיליטער-דינסט.

נאָך דער מּפּלה פון נאפּאלעאָן באַנאפּארט האָט מען דערוואַרט, אַז פּירשט אַדאַם טשאַרטאָריסקי וועט ווערן דער פאַרטרעטער („נאַמיעסטניק“) פון דער צאַרישער מאַכט אין פּוילן. די יידן האָבן דעריבער געלייגט גרויסע האַפענונגען אויף דער השפּעה פון חאַסקעלע האָגע אין פּולאַווער הויף. דער ליבעראַלער אַלעקסאַנדער דער 1טער האָט אַבער, צו אַלעמענס איבערראַשונג, אַלס פּוילישן „נאַמיעסטניק“ באַשטימט דעם קאַנסערוואַטיוון גענעראַל זאַ-יאַנטשעק. פּירשט טשאַרטאָריסקי האָט זיך דאָן צוריקגעצויגן פון עפּנטלעכן לעבן און זיך אַפּגעזונדערט אין זיין הויף אין פּולאַוו.

דאָס האָט גורם געוועזן, אַז עס זאָל אויך פאַרבלאַסט ווערן דער שטערן פון חאַסקעלע האָגע, וועמען מען האָט צוריק גענומען רופן „חאַסקעלע

ווען די ווייסל האט גערעדט יידיש

משומד". באזונדערע צרות האט האסקעלע געהאט אויסצושטיין אין קומיר, צוליב די קאנפליקטן מיט זיין פרוי, פון וועלכער ער האט פארלאנגט א גט, הגם זיי האבן שוין דאן געהאט דריי קינדער. פאר די קומירער יידן איז אויך נישט געווען קיין סוד, אז האסקעלע פירט א ליבע מיט דער פרעכטיקער איטע, א טאכטער פון אן ארעמען שניידער. האגעס לעבן אין קומיר איז געווארן אומדערטרעגלעך און ער פלעגט אפט אנטלויפן קיין פולאוו.

די שטימונג אין הויף פון די טשארטאריסקים איז אבער אלץ מער און מער געווארן א געדריקטע. דער פירשט האט זעלטן וועמען אויפגענומען און האסקעלע האט באשלאסן צו פארלאזן קומיר. אין יאר 1817 איז ער אנגעקומען קיין ווארשע מיט א רעקאמענדאציע פון פירשט טשארטאריסקי צו דעם באוויסטן אריענטאליסט אויפן ווארשעווער אוניווערסיטעט, פראפ. אדאם כמיעלעווסקי. במשך פון א קורצער צייט איז האגע געווארן זיין נאענטסטער מיטארבעטער אויפן געביט פון העברעיִש און ביבל־פארשונג אויפן אוניווערסיטעט, ווי אויך אין דער קאנצעלאריע פון נאמיעסטניק, ווי כמיעלעווסקי האט פארנומען דעם אַמט פון הויפט־צענזאר פאר רבנישע ספרים און העברעיִשע און יידישע ביכער.

צוליב דער פארטרוילעכקייט פון זיין אַמט האט מען האגען געגעבן צו פארשטיין, אז ער דארף זיך האלטן ווייט פון דער יידישער סביבה. ער האט באקומען א דירה אין שכנות פון „נאמיעסטניקס" קאנצעלאריע, אויף דער נאלעווקי-גאס, וואס איז דאן געוועזן פארבאטן פאר יידן, וועלכע האבן געווינט הויפטזעכלעך אויף די גאסן קרולעווסקא און מארשאלקאווסקא.

די דאזיקע גאסן האבן שפעטער דורכגעמאכט א מערקווירדיקן גלגול. נאלעווקי גאס איז געווארן דאס הארץ פון בריוונדיקן יידישן ווארשע, בעת קרולעווסקא און מארשאלקאווסקא האבן זיך פארוואנדלט אין די הויפט־ארטעריעס פון דער שטאט, באווינט דורך דעם פוילישן בירגערטום.

עס האט לאנג נישט גענומען און אין די פירנדיקע יידישע קרייזן אין ווארשע האט מען זיך דערוויסט, אז אין דער קאנצעלאריע פון נאמיעסטניק איז פאראן א ייד, וועמען פראפ. כמיעלעווסקי האט אריינגעזעצט אלס זיין פארטרוינגס־מאן. די דאזיקע ידיעה איז געקומען פון אברהם יעקב שטערן און יעקב טוגענדאהאלד, וועלכע זענען אויך געווען באשעפטיקט אין דער

צענוור. זיי האבן דעריבער געזוכט אַ וועג, ווי אזוי זיך צו דערנענטערן צו דעם געהימינישפולן נייעם רעפערענט פאַר יידישע ענינים, וועלכער איז אייגנטלעך געוואָרן דער ממונה איבער זיי.

באַזונדערס פאַראינטערעסירט אין דעם נייעם רעפערענט זענען געווען די וואַרשעווער ראשי־הקהל, וועלכע האָבן זיך געשראַקן, אַז דער דאָזיקער באַאַמטער, וועגן וועלכן זיי זענען איבערצייגט געוועזן, אַז ער איז אַ משומד און אַ רשע, וועט אַנטאָן צרות די יידן אין פּוילן, באַזונדערס אין אַנבליק פון די נייע געזעץ־פּראָיעקטן, וואָס האָבן געדראָט צו באַרויבן די יידן פון די אזוי גערופענע „פּריווילעגיעס“. די ראשי־הקהל האָבן אָבער נישט גע־וויסט, אַז אַאָסקעלע האַגע גופא זוכט אַ קאַנטאַקט מיט די יידישע פּירער, כדי זיי צו וואַרענען וועגן די נייע גזירות, וואָס זענען געוואָרן געגרייט.

אין אַ געוויסן טאָג, ווען אַאָסקעלע האַגע האָט זיך געפונען אין זיין קאַנצעלאַריע, האָט מען אים געמאָלדן, אַז אַ רייכער „סטאַראַזאַקאַנני“ (ווי מען האָט דאָן העפלעך באַצייכנט די יידן) וויל אים זען. דער דאָזיקער „סטאַראַזאַקאַנני“ איז געוועזן נישט קיין אַנדערער, ווי דער רייכסטער ייד אין גאַנץ פּוילן, דער באַרימטער בערעק, אגב אַ גרויסער חשוב ביים גענע־ראַל זאַיאַנטשעק, מיט וועמען ער האָט געהאַט פינאַנסיעלע עסקים. האַגע האָט גוט געקענט בערעקס יחוס. ער האָט געוויסט, אַז דאָס איז דער זון פון לעגענדאַרן שמואל זביטקאווער, וועלכער האָט געפירט תבואה־געשעפטן מיט דעם פּאָטער פון זיין שווער, יוסף מענדעלעוויטש.

פון ערשטן אויגנבליק האָט זיך פאַרקניפט אַ פּריינדשאַפט צווישן בערעק זביטקאווער און אַאָסקעלע האַגע, וועלכער איז געוואָרן אַ יוצא ונכנס אין זיין הויז. באַזונדערס איז ער געוואָרן אַן אַטראַקציע אין סאַלאַן פון בערעקס פרוי, די עלעגאַנטע, הויך געבילדעטע תּמרה, וועלכע האָט מיט אַ ברייטער האַנט געשטיצט די אויפגייענדיקע יידישע אינטעלעקטועלע אין וואַרשע.

אין אָנהייב האָט מען אין די רעגירונגס־קרייזן געקוקט קרום, וואָס האַגע האָט זיך גענומען דערנענטערן צו דער יידישער סביבה. די פּוילישע ליבעראַלן האָבן אָבער געהאַלטן, אַז האַגע קען שפּילן אַ וויכטיקע ראַלע אין צואייילן דעם אַסימילאַציע־פּראָצעס פון די פּוילישע יידן, וועמענס איבער־

ווינגדיקע מערהייט האט גערעדט יידיש און בלויז א קליינע מינדערהייט האט געקענט פויליש.

ביי די דאזיקע ליבעראלן איז עס געבוירן געווארן דער געדאנק וועגן איבערזעצן אויף פויליש דעם סידור און אנדערע רעליגיעזע ספרים און די דאזיקע אויפגאבע איז אנפארטרויט געווארן יחזקאל האגע. אין דער דאזיקער איבערזעצונג האט האגע זיך אנטפלעקט ווי א מייסטער פון דער פוילישער שפראך. ער האט אויך פארפאסט א האנטבוך פון יידישע דינים אין דער פוילישער שפראך.

אין אט דער צייט, אין יאר 1819, האט אין ווארשע אויפגעטויכט דער פראנצויזישער טעאלאג גלח ציאריני, וועלכער האט געהאט א שם אלס שונא-ישראל. ער איז איינגעלאדן געווארן קיין פוילן דורך דעם פלאצקער בישאף פראזשמאוסקי, וועלכער האט זיך פארנומען מיט דער יידן-פראגע. ציאריני איז געווארן דער פארזיצער פון דער צענזור-קאמיסיע פאר יידישע ספרים און כתבים. דריי יאר שפעטער האט ער ארויסגעשטויסן פון ווארשע שווער אוניווערסיטעט דעם ליבעראלן פראפ. אדאם כמיעלעווסקי און פאר-נומען זיין קאטעדרא פאר סעמיטישע שפראכן און ביבל, הגם ער האט נישט געקענט קיין פויליש און האט זיינע לעקציעס געלייענט אין פראנצויזיש. דערביי איז ער אויך געווען א קנאפער קענער פון העברעיִש, שוין אפגע-רעדט פון תלמוד.

דער וואקסנדיקער איינפלוס פון גלח ציאריני האט באאומרויקט די ווארשעווער ראשי-הקהל, באזונדערס, ווען זיי האבן זיך דערוואסט, און דער דאזיקער פראנצויזישער שונא-ישראל האט דורך דעם פוילישן „נאמיעסט-ניק" אויסגעאיבט א דרוק אויף האגע, און ער זאל ווערן זיין געהילף, סיי אויפן אוניווערסיטעט און סיי אין דער צענזור-קאמיסיע.

באלד אבער האט זיך אונטערגערוקט א געלעגנהייט פאר יחזקאל האגע זיך צו רעהאביליטירן אין די אויגן פון די פוילישע יידן, ווען ער האט גענומען אויף זיך די מיסיע צו פארטיידיקן די חסידישע באוועגונג אין דעם בארימטן עפנטלעכן וויכוח צווישן די מתנגדים און חסידים, וואס האט דאן, אין יאר 1824, אויפגעטרייכלט נישט נאר די יידן אין פוילן, נאר איבער גאר דער וועלט.

דער דאזיקער וויכוח איז געווען אַ רעזולטאַט פון אַנקלאַגעס, וואָס זענען צום „נאַמיעסטניק“ אַנגעקומען פון אַ צאָל קהילות אין פּאָדלאָסיע און אין דער קראַקעווער געגנט. דער קערן פון די אַנקלאַגעס איז געווען, אַז די חסידישע רביים צעשטערן דאָס אַרגאַניזירטע רעליגיעזע יידישע לעבן אין פּוילן און עס האָט געהאַלטן דערביי, אַז אַלע חסידישע שטיבלעך זאָלן ווערן געשלאָסן און חסידישע ספרים — פאַרבאַטן.

האַגע האָט וועגן דעם אַלאַרמירט תּמּרלעך, וועלכע איז אַוועק צום „נאַמיעסטניק“ און אים געפרוּווט איבערצייגן, אַז די מסירות פון די פאַר-ביסענע מתנגדים זענען גרונטלאָז, און זי האָט פאַרגעשלאָגן, אַז די רעגירונג זאָל פאַרלאַנגען פון די חסידים אַן אויפקלערונג, כדי צו האָבן אַ ריכטיק בילד וועגן דער לאַגע. דער „נאַמיעסטניק“ האָט אָבער געמאַכט אַ קעגן-פאַרשלאָג, אונטער וועלכן עס האָט געשטעקט אַן אַנטיסעמיטישע כּוונה, און געמלעך, אַז עס זאָל פאַרקומען אַן עפּנטלעכער וויכוח צווישן די ביידע צדדים, כדי „אַביעקטיווע“ אָבסערוואַטאָרן זאָלן קענען אורטיילן, ווער עס איז גערעכט.

אַזאָ וויכוח איז טאַקע פאַרגעקומען אונטערן פאַרזיץ פון דעם באַוויסטן פּוילישן געלערנטן סטאַניסלאָו סטאַשיץ, אגב נישט קיין צו גרויסער אהב-ישראל. די מתנגדים האָבן ווי זייער פאַרטרעטער אַרויסגערוקט דעם משכּי-לישן געלערנטן און פאַרביסענעם קעגנער פון חסידיוּם אַנטאַגני אייזענבוים, שפּעטערדיקער לייטער פון ערשטן ראַבינער-סעמינאַר אין וואַרשע.

וואָס שייך דעם חסידישן צד, האָט תּמּרל געהאַלטן, אַז דער פּאַסיק-סטער וואַרטזאַגער וואָלט געווען דער רבי ר' מאירל אַפּטער, וועלכער האָט אָבער נישט געקענט קיין פּויליש. זיין בעל-יועץ און איבערזעצער האָט געזאָלט זיין דער רבי ר' בונים פון פּשיסכּע, אַ בקי אין וועלטלעכן וויסן, וועלכער איז אַמאַל געוועזן דער פאַרוואַלטער פון תּמּרלס בראַנפּן-געשעפטן. ביידע רביים זענען געקומען קיין וואַרשע און נאָך אַ באַראַטונג מיט תּמּרל האָבן זיי פאַרגעשלאָגן, אַז אין נאַמען פון די חסידים זאָל צום וויכוח זיך שטעלן יחזקאל האַגע.

די ידיעה, אַז האַגע האָט גענומען אויף זיך די שליחות צו פאַרטיידיקן דעם חסידישן צד, האָט אַרויסגערופן פיל גרעסערע שטוינונג אין פּוילישע

ווען די ווייסל האט גערעדט יידיש

ווי אין יידישע קרייזן. דאס איז טאקע געקומען צום אויסדרוק אין דעם שארפן ווערטער־אויסטיישן צווישן האגע און דעם פארזיצער פון דער דע־באטע, סטאניסלאוו סטאשיץ. אויף דער פראגע פון סטאשיץ, פארוואס ער פארטיידיקט חסידות, די „פארקערפערונג פון יידישן פאנאטיזם“, בעת ער אליין האט זיך דערווייטערט פון דער דאזיקער סביבה, האט האסקעלע געענטפערט:

„ווען איך בין געוועזן צווישן די חסידים, צווישן די יידן, האב איך פארטיידיקט אייך, קריסטן, הגם איך האב איך נאך דאן ריכטיק נישט געקענט און נישט געהאט גענוג ארגומענטן דערפאר. איצט, ווען איך פאר־טיידיק די יידן, די חסידים, האב איך די נייטיקע ארגומענטן זיי צו פארטיידיקן. ווען איך וועל זיך אמאל צוריק אומקערן צו די יידן, וועל איך שוין וויסן, ווי אזוי אייך צו פארטיידיקן.“

האסקעלע האגע האט צעשמעטערט אלע פארווורפן פון דעם מתנגדישן פארטרעטער, אנטאני אייזענבוים, וועלכער האט געטענהט, אז די חסידים טיילן זיך אפ פון יידישן ציבור, דאווענען באזונדער אין זייערע שטיבלעך, מאכן משונהדיקע העוויות, פארנעמען זיך מיט ניסים און מופתים, וואס ער האט פארגליכן צו „געצנדינעריי“, און אויסגעפירט, אז די חסידישע באוועגונג איז שעדלעך פאר מלכות.

האגע האט אבער מיט פסוקים פון תנ"ך און תלמוד צעשלאגן די אַנ־קלאַגעס קעגן חסידות און אונטערגעשטראַכן, אז גראַד די חסידים זענען שטאַרק אָפּגעהיטן אין זייערע מידות און פירן זיך שטרענג מאַראַליש. וואָס שייך דער אַנקלאַגע, אַז די חסידים שטעלן מיט זיך פאַר אַ סעקטע, וואָס רייסט זיך אָפּ פון יידישן ציבור, האָט האַסקעלע צוגעטראָפּן סטאַשיצן מיט דער צינישער באַמערקונג, אַז די רעגירונג דאַרף גאַר שטיצן די סעק־טאַנטישע „קיטעווצער“ — ווי די מתנגדים האָבן גערופּן די חסידים, לויטן נאַמען פון בעל־שמש שוואַגער, ר' גרשון קיטעווער, — ווייל אין דער צוקונפֿט קען פון דער חסידישער באַוועגונג ווערן דאָס זעלבע, וואָס איז געוואָרן פון דער פּראַנקיסטישער סעקטע, וואָס איז אַוועק אויפן וועג פון מאַסנהאַפֿטן שמד...

דאָס איז געווען דער הויפּט־אַרגומענט, וואָס האָט געוירקט אויף

סטאשיצן, און דעם 30סטן אויגוסט 1824 האָט דער „נאַמיסטניק“ אַרויס-געגעבן אַ דעקרעט. אין וועלכן עס האָט זיך געזאָגט, אַז די חסידישע באַווע-גונג איז נישט שעדלעך און „מען טאָר נישט שטערן די חסידים אין זייער תפילה טאָן אין באַזונדערע שטיבלעך“.

אַזוי אַרום האָבן זיך באַשטעטיקט די ווערטער פון רבין ר' בונים, וועלכער האָט געהאַלטן, אַז אַסאָקעלע האָגע איז דער פאַסיקסטער מענטש אַרויסצוטערען קעגן די מתנגדים, ווייל „נאָר זיינע שמד-שטיק זענען עלול מנצח צו זיין די טומאה פון די מתנגדישע מוסרים“.

מיט דעם נצחון פון אַסאָקעלע האָגע אין דעם וויכוח מיט די מתנגדים האָבן זיך גענומען פאַרוועבן לעגענדעס וועגן זיין גרויסקייט און חשיבות אין די העכסטע רעגירונגס-קרייזן אין וואַרשע. דאָס האָט אַבער נאָך מער פאַרשטאַרקט די ביטערניש ביי זיין משפחה אין קוזמיר און אַלע זיינע באַמיונגען צו באַקומען אַ גט פון דער פרוי האָבן נישט געהאַלפן. זי איז געוועזן איינגעשפאַרט און פאַרלאַנגט, אַז ער זאָל זי ברענגען קיין וואַרשע מיט די דריי אונטערוואַקסנדיקע קינדער.

האַגעס נאַענטסטע פריינד אין וואַרשע האָבן אַבער נישט געהאַט קיין אַנונג וועגן זיין פאַרפלאַנטערטער משפחה-דראַמע. נישט נאָר האָבן זיי נישט געוויסט, אַז ער האָט אין קוזמיר איבערגעלאָזט אַ פרוי מיט קינדער, נאָר זיי האָבן אויך נישט געהאַט די מינדסטע אַנונג, אַז ער לעבט אין וואַרשע אומגעזעצעלעך מיט אַ פרוי, וועלכע האָט אים געבוירן צוויי טעכטער. דאָס איז געוועזן איטע, די טאַכטער פון אַ קוזמירער שניידער, וועלכע איז געהאַט געקומען צו אים קיין וואַרשע.

סוף כל סוף איז דער דאָזיקער לאַנג-אַפגעהיטענער סוד געוואָרן אַנט-פלעקט און איז אויסגענוצט געוואָרן קעגן אַסאָקעלע דורך זיינע אייפערזיכ-טיקע יידישע מיטאַרבעטער אין דער קאַנצעלאַריע פון „נאַמיסטניק“. דער הויפט פון דער קאַנצעלאַריע האָט האָגען געוויזן די אַנאַנימע שריפטלעכע מסירה קעגן אים און דערקלערט, אַז צוליב זיין אוממאַראַלישן פאַמיליע-לעבן קען ער נישט אַנהאַלטן די פּאָזיציע פון ראַטגעבער פאַר יידישע ענינים, און אַז זיינע ביכער וועגן דער יידישער אמונה מוזן ווערן צוריקגעצויגן. ווי אַן אויסוועג פון דעם דאָזיקן קלעם, האָט זיין ממונה סוגערירט: שמד.

האָגע האָט זיך דאָן געווענדט נאָך אַן עצה צו תּמּרל, אין דער האַפּענונג, אַז זי וועט פּאַרשטיין זיין טראַגישן מצב און וועט ווירקן אויף זיין פּרוי אין קוזמיר אים צו געבן אַ גט, כּדי ער זאָל קענען אַפּיציעל חתונה האָבן מיט איטען און אַזוי אַרום צונישט מאַכן די מסירה. די תקיפותדיקע תּמּרל האָט אָבער דעם צעבראַכענעם חאַסקעלע אויסגעמוסרט און געפּאַדערט פּון אים צוריק זיך אומקערן צו זיין געזעצלעך ווייב. דערביי האָט זי אים אַנגע-באַטן פּינאַנציעלע הילף כּדי צו קענען פּאַרזאָרגן זיין אומגעזעצלעכע פּרוי מיט אירע קינדער. האָגע האָט זיך אָבער נישט געוואָלט שייךן מיט איטען און פּאַרביטערט צוליב תּמּרלס האַרטנעקייט האָט ער אַנגענומען דעם אויסוועג, וואָס איז אים פּאַרגעלייגט געוואָרן דורך זיינע קריסטלעכע וויל-טעטער. ביים שמד האָט חאַסקעלע באַקומען דעם נאַמען סטאַניסלאָוו, פּון איטע איז געוואָרן אַננא און זיינע צוויי טעכטער האָבן געקראָגן די נעמען — יוליאַ און אַנטאַניאַ.

דער שמד פּון יחזקאל האָגע, קוים עטלעכע חדשים נאָך זיין נצחון אין דעם וויכוח מיט די מתנגדים, האָט געמאַכט אַ שווערן איינדרוק אויף די יידן אין פּוילן, וועלכע האָבן זיך געשראַקן, אַז ער וועט ווערן אַ שונא-ישראל, וואָס האָט זיך אָבער אַרויסגעוויזן צו זיין גרונטלאָז. דאָס האָט זיך אינגיכן באַשטעטיקט אין דער אַקטיווער ראַל, וואָס ער האָט גענומען שפּילן אין דעם „אידישן קאַמיטעט“ (קאַמיטעט סטאַראַזאַקאַניך), וואָס איז דעם 3טן יוני 1825, אויפן באַפעל פּון צאַר, געגרינדעט געוואָרן אין וואַרשע. דער דאָזיקער קאַמיטעט, וועמענס ציל איז געווען צו „פּאַרבעסערן די לאַגע פּון די יידן אין פּוילן“, איז באַשטאַנען אויסשליסלעך פּון ליבעראַלע קריסטן, בראש מיט איגנאַצי זאַלעסקי, אַ זון פּון דעם באַווסטן פּראַנקיסט, אליהו. אַלס ערשטער סעקרעטאַר פּון קאַמיטעט איז באַשטימט געוואָרן חאַסקעלע, אָדער ווי ער האָט שוין דאָן געהייסן, סטאַניסלאָוו האָגע. צום קאַמיטעט איז צוקאַפּטירט געוואָרן אַ „באַראַטונגס-קאַמער“ פּון די סאַמע פּראַמינענטסטע יידישע פּערזענלעכקייטן אין וואַרשע, ווי תּמּרלס זון, יאַנ-קעלע, וועלכער האָט נאָכן טויט פּון זיין פּאַטער געענדערט דעם נאַמען אויף בערגסאַן; ר' זלמן פּויונער, שלמה אייגער, מיכלי ראַווער-עטינגער, אברהם יעקב שטערן, טעאָדאָר טעפּליץ און אַנדערע.

די ידיעה וועגן דער אנטשטייונג פון דעם „ידישן קאמיטעט“ האט געוועקט גרויסע האפענונגען ביי די יידן אין פוילן, און פון גאנצן לאַנד האט אַ שטראָם געטאָן מיט בריוו פול מיט אַלאַרמירנדיקע מיטטיילונגען וועגן די ביטערע נגישות מצד דער לאַקאַלער מאַכט, סיי אין באַצוג צו רעליגיעזע, ווי צו עקאָנאָמישע ענינים. אויפן סמך פון אַט־די בריוו האט האַגע אויסגעאַרבעט אַ פראַיעקט פון איינשטעלן „קאַרעספּאַנדענטן“ אין דער פּראָווינץ. אַלס אַזאַ קאַרעספּאַנדענט פון דער ציומערער וואַעוואַדשאַפּט איז אויף דער רעקאָמענדאַציע פון סטאַניסלאָו האַגע באַשטימט געוואָרן דער רבי ר' בונים, מיט וועמען האַסקעלע איז געווען באַפריינדעט נאָך פון „חזוהס“ הויף אין לובלין און האַט מיט אים צוזאַמענגעאַרבעט ביים צוגרייטן די פאַרטיידיקונג פון די חסידים אין דעם וויכוח מיט די מתנגדים.

דאָס אַריינציען די וואַרטזאָגער פון דער חסידישער באַוועגונג אין דער אַרבעט פון „ידישן קאָמיטעט“ האַט געהויבן די חשיבות פון האַסקעלע משומד אין די אויגן פון טראַדיציאָנעלן פוילישן יידנטום. עס זענען אָבער אויך געוועזן יידן, וואָס האָבן ווייטער אינטריגירט קעגן אים און צוגעטראָגן דער רעגירונג מסירות, אַז הגם האַסקעלע האַט זיך געשמדט, פירט ער זיך ווייטער אויף ווי אַ ייד. דאָס האַט גורם געווען, אַז דער צאַרישער גובערנאַטאָר נאָוואַסילצעוו זאָל וואַרפן אַן אומחן אויף האַגע און נעמען צוימען זיין השפעה אין „ידישן קאָמיטעט“ דורך באַשטימען אַלס מיטגליד דעם גלח ציאַריני, וועלכער האַט אין דער פוילישער פרעסע אַנגעהויבן פאַרעפנטלעכן אַרטיקלען מיט בולטע אַנטיסעמיטישע טענדענצן.

אין יאָר 1827 איז אין דער טאַג-צייטונג „דזשעניק וואַרשאַווסקי“ דער-שיגען אַן אַרטיקל פון גלח ציאַריני, אין וועלכן ער האַט אַנגעזאָגט, אַז ער טרעט צו איבערזעצן גאַנץ ש״ס אויף פּראַנצויזיש, כדי צו באַווייזן די שעד-לעכקייט פון תלמוד. אין אַ צווייטן אַרטיקל איז גלח ציאַריני אַרויסגעקו-מען מיט אַ פּראַיעקט צו פאַרשטאַרקן די קאַנטראָל פון דער רעגירונג ביים דרוקן רבנישע ליטעראַטור, אין וועלכער עס זענען, לויט זיין באַהויפטונג, פאַראַן שטעלן „פול מיט שנאה צו אַנדערע פעלקער“. דערביי האַט דער גלח ציאַריני פאַרגעשלאָגן, אַז די „שעדלעכע“ ספרים, וואָס זענען שוין אַרויס פון דרוק, זאָלן ווערן קאַנפּיסקירט.

אין אַט דער צייט איז דאָס יידישע וואַרשע אויפגעטרייסלט געוואָרן פון אַ בלוט־בלבול, וואָס האָט זיך אָפגעשפּילט עטלעכע טעג פאַר פסח אויף דער פּראַנצישקאָנער גאַס. אַ קריסטלעך קינד, וואָס האָט זיך געשפּילט צו־זאַמען מיט יידישע קינדער אין אַ הויף, איז אַריינגעפאַלן אין אַ קאַסטן און די קינדער האָבן דעם קאַסטן פאַרמאַכט. אויף די געשרייען פון דעם קינד זענען אָנגעלאָפּן קריסטלעכע איינוווינער און עס האָט זיך גלייך פאַרשפּרייט אַ קלאַנג, אַז יידן האָבן פאַרכאַפט אַ קריסטלעך קינד, כדי עס צו דערהרגענען און צו נוצן דאָס בלוט אויף מצות. עס זענען אַרעסטירט געוואָרן צוועלף יידן, אָבער נאָך אַ לענגערער אויספאַרשונג זענען זיי אַלע געוואָרן באַפּרייט.

דער דאָזיקער פּאַל האָט אַריינגעשפּילט אין די הענט פון גלח ציאַריני, וועלכער האָט פאַרשטאַרקט זיין אַנטיסעמיטישע העץ־קאַמפּאַניע און פאַרעפּנטלעכט אין פּראַנצויזיש אַ ווערק „די טעאָריע פון יודאָיזם“ מיט געפּעלשטע ציטאַטן פון דער תּורה און פון תּלמוד, וואָס האָבן כלומרשט באַדאַרפט באַווייזן די ריכטיקייט פון עלילת־דם. גלח ציאַריני האָט זיך אָפּילו נישט אָפּגעהאַלטן פון דערמאָנען דעם פּאַל אויף דער פּראַנצישקאָנער גאַס, הגם דער בלבול איז געוואָרן דעמאַסקירט.

קעגן דעם ווערק פון גלח ציאַריני זענען שאַרף אַרויסגעטראָטן די מיטגלידער פון „יידישן קאַמיטעט“ בראש מיט אברהם יעקב שטערן, יעקב טוגענדהאַלד, האַלבערשטאַם, און אויך סטאַניסלאָו האַגע. זיי האָבן אין דער פּוילישער פרעסע פאַרעפּנטלעכט אַרטיקלען, אין וועלכע זיי האָבן באַוויזן, אַז ציאַריני קען נישט קיין העברעיִש און אַז זיין ווערק איז אייגנטלעך אַ פּלאַגיאַט פון אַז ענלעכן ווערק פון דעם דייטשן שונא־ישׂראל אייזענמענגער, וואָס איז געהאַט דערשינען אין אָנהייב פון 17טן יאָרהונדערט.

אין דער פּוילישער געזעלשאַפט האָט מען אָבער נישט אויפּגעהערט צו רעדן וועגן דעם „ווערק“ פון גלח ציאַריני און מען האָט גענומען ערנסט זיינע באַהויפטונגען, אַז די רבנישע ליטעראַטור איז שעדלעך פאַר דער קריסטלעכער וועלט; אַז יידן קענען נישט זיין קיין געטרייע בירגער, ווייל זיי ווילן נישט דינען אין מיליטער און אַז בכלל שטעלן זיי מיט זיך פאַר אַ פרעמדן און שעדלעכן עלעמענט פאַר פּוילן.

דעמאָלט איז האַגע אַרויסגעקומען מיט זיין ווערק „תּא חזי“, וואָס האָט

מיט זיך פאָרגעשטעלט אַ דירעקטן ענטפער אויף די בלבולים פון גלח ציאַריני, הגם אין דעם בוך ווערט דער נאָמען פון דעם פראַנצויזישן שונאָ-ישראל לגמרי נישט דערמאָנט. דאָס בוך „תא חזי“ מיט דעם אוינטערקאָפּ: „אַ שמועס וועגן יידן“, איז דערשינען אין וואַרשע אין יאָר 1830. דאָס איז אַ דיאַלאָג צווישן צוויי פּאָלאַקן, וואַלדיסלאַוו און פּלאַריאַן, און אַ געשמדטן ייד, רישאַרד, דורך וועמענס מויל עס רעדט איינגנטלעך דער מחבר. אין פּאַרלויף פון דעם דיאַלאָג אַנטפלעקן זיך טאַקע פיל אויטאָביאָגראַפישע איינצלהייטן פון סטאַניסלאַוו האַגע.

דער שמועס קומט פאַר אין אַ קאַפּע, וווּ יידן ווערן נישט אַריינגעלאָזט. פּלוצים באַווייזט זיך אַ יידישער הענדלער, לייבוש, מיט אַ שעכטל שמוק, גאַלאַנטעריע און טואַלעט-אַרטיקלען. די קעלנערקע וויל אים פאַרטרייבן, אָבער די געסט האַלטן זי אָפּ. נאָך לאַנגע דינגענישן איז איינער פון די פּאָלאַקן שוין גרייט צו קויפּן ביים ייד אַ רינגל, אָבער בתנאי, אַז ער וועט פאַר אים זינגען מַה־יפּית. „פאַר אַזאַ ביליקן פרייז דאַרף איך גאַר וויינען?“ — זאָגט דער יידישער הענדלער און פאַרלאָזט דאָס קאַפּע.

מיט דעם דאָזיקן עפּיזאָד אין קאַפּע הויבט זיך אָן דער לאַנגער דיאַלאָג וועגן דער יידן-פּראַגע אין פּוילן. דער ליבעראַל, וואַלדיסלאַוו, קלאַגט זיך אויף דעם קנאַפּן פאַרשריט פון דער יידישער אַסימילאַציע: „אונדזער אומגליק איז, וואָס מיר האָבן ביי אונדז פּוילישע יידן און נישט קיין יידן-פּאָלאַקן“. דאַקעגן פּלאַריאַן וויל גאַרנישט צולאָזן דעם געדאַנק, אַז אַ ייד זאָל ווערן אַ פּאָלאַק.

עס אַנטוויקלט זיך דאָן אַ פּילאַזאַפּיש-טעאַלאָגישע דעבאַטע וועגן דער יידישער אמונה, וועגן תּלמוד, קבלה און בכלל יידישן לעבנסשטייגער. דער משומד קלערט אויף זיינע פּוילישע מיטשמועסער, אַז די יידישע רעליגיע באַשטייט נישט בלויז פון אבערגלויבערישע פאַראורטיילן און סתם בלינדן גלויבן, נאָר שטיצט זיך אויף קאַנקרעטע געזעצן און פאַרשריפטן. ער איז דאָן מסביר דעם זין פון די תּרי"ג מצוות און שטרייכט אונטער, אַז אין פּאַלן פון פּקוּח־נפש קען אַ ייד, און מוז אַפּילו, אַפּווייכן פון אַלע געזעצן, חוץ פון דעם פאַרבאָט קעגן עבודה־זרה, זנות און רציחה.

איינער פון די פּאָלאַקן פּרעגט, צי די יידן וואַלטן געפּאָלגט די

ווען די ווייסל האָט גערעדט יידיש

רעגירונג, ווען עס וואָלט אַרויס אַ געזעץ, אָז זיי זאָלן ענדערן זייערע מלבושים און נישט טראָגן קיין באָרד און פאות. דערויף ענטפערט דער משומד, אָז אויב עמיץ וואָלט מיט אַ שווערד אין האַנט געצווונגען דעם ייד אַפצושערן די באָרד, וואָלט ער עס געמוזט טאָן. אָבער קיין גזירה וועגן דעם וואָלטן די יידן קיינמאָל פרייוויליק נישט אויסגעפאַלגט.

וואָס שייך יידישן פאַטריאַטיזם, אין פאַל פון מלחמה, גיט דער משומד אַן ענטפער, וואָס שפיגלט אָפּ די דעמאָלטיקע איינשטעלונג פון יידן צום פראַבלעם פון מלחמה בכלל. ער פירט אויס, אָז יידן וועלן קעמפן קעגן אַ שונא, וואָס באַדראַט די ציווילע באַפעלקערונג אין לאַנד, טראַץ דעם, וואָס דאָס וואָלט זיי געצווונגען עובר צו זיין אויף די האַרבסטע רעליגיעזע פאַרשריפטן. דאָקעגן אָבער באַטראַכטן זיי אַלס די גרעסטע זינד „צו שטעלן אין סכנה זייערע לעבנס פאַר אַ פּאָליטיק, וואָס אינטערע-סירט זיי נישט, און פרייוויליק געבן קרבנות, כדי דער אָדער יענער זאָל ווערן דער הערשער, אָדער דאָס לאַנד זאָל זיך אַנרופן אַזוי אָדער אַנדערש“.

דער קערן פון דעם בוך „תא חזי“ איז דער ענטפער אויף די בלבולים קעגן דער יידישער אמונה, ווי זיי זענען דאָן געבראַכט געוואָרן צום אויסדרוק אין דעם ווערק פון גלח ציאָריני. דער משומד חזקט פון דעם פאַרמעסט פון די פאַרשידענע עס-הארצישע קריסטלעכע טעאָלאָגן איבער-צוועצן דעם גאַנצן תלמוד.

„ווען איך וואָלט געוועזן אַ ייד, וואָלט איך געזאָגט — פירט אויס דער משומד — אָז משיח וועט פרייער קומען, איידער דער גאַנצער תלמוד וועט ווערן איבערגעזעצט. ווען אָבער משיח וועט שוין האָבן געקומען, וועט מען שוין דעם תלמוד נישט דאַרפן איבערזעצן... חוץ דעם איז אומ-מעגלעך איבערצוועצן אויף וועלכער עס איז אַנדערער שפראַך די הייליקע סודות, וואָס זענען פאַרבאָרגן אין די אַלעגאָריעס פון תלמוד... און ענדלעך, ווי איז עס גאָר מעגלעך, אָז אַ קריסטלעכער געלערנטער, וואָס האַסט דעם תלמוד, זאָל דערגרייכן די גרויסע למדנות, וואָס איז נייטיק, כדי צו פאַרשטיין דעם תלמוד און אים ווי געהעריק איבערצוועצן. וואָס פאַר אַ

כוח קען עס אים גאָר באַוועגן צו ווידמען אַ גאַנץ לעבן פאַר אַ לערע. צו
 וועלכער ער באַציט זיך מיט שנאה און עקל".
 מיט זעלטענער חריפות קלערט דער משומד אויף זיינע פּוילישע
 מיטשמועסער די וויכטיקייט פון דער קבלה און שטרייכט אונטער, אַז ער
 אליין באַטראַכט זיך נישט פאַר קיין צו גרויסן בעל-קבלה.
 "איך האָב געקענט בלויז צוויי יידן, שוין פאַרשטאַרבענע, — זאָגט
 דער משומד — וואָס האָבן באַהערשט די דאָזיקע לערע... איך ווייס בלויז
 וועגן וואָס עס האַנדלט זיך דאָרט. איך האָב באַנומען דעם דערהויבענעם
 גייסט, דעם פאַרנעם און טיפקייט פון דער דאָזיקער לערע. אַן שום גוזמא
 קען איך אייך פאַרזיכערן, אַז מען קען שנעלער באַהערשן אַלע וויסנשאַפטן,
 וואָס מען לערנט אויף די אוניווערסיטעטן, ווי די לערע פון דער קבלה. דאָס
 איז אַ ים, וואָס האָט נישט קיין שיעור און קיין סוף, אַן פאַרם און גע-
 שטאַלט, צעשווומען אין כאַאָס. דאָס זענען פאַרפלאַנטערטע געדאַנקען, פול
 מיט חכמה און אויסטערלישקייטן. דאָס איז די יידישע מיטאַלאָגישע
 פּילאָזאָפּיע... אַ דאַנק איר מאַנומענטאַלער בילדערישקייט און דערהויבענע
 מחשבות איז זי אויף אַזוי פיל העכער פון דער גריכישער מיטאַלאָגיע, אויף
 וויפל דער פלאַם פון דער אמתער געטלעכקייט, וואָס שטעקט אין דער
 יידישער אמונה, איז העכער פון דער אינפאַנטילער גריכישער געצנדיגעריי".
 דער משומד קומט דאָן צו דעם אויסטערלישן אויספיר, אַז ווען די
 קבלה וואַלט געוואָרן איבערגעזעצט אין אַנדערע שפּראַכן, וואַלט "אויפּ-
 געהערט די פאַרביסענע מלחמה צווישן דער קריסטלעכער און יידישער
 אמונה. איינע פון זיי וואַלט בלייבן געמוזט אַפטרעטן דאָס אָרט פאַר
 דער אַנדערער. אַדער די יידן וואַלטן אַפגעטרעטן פאַר די קריסטן, אַדער..."
 "דו צווייפלט גאָר?" — שפּרינגט אויף דער קריסטלעכער מיט-
 שמועסער, וולאָדיסלאָו. דער משומד, וועלכער האָט דורך דעם נישט-
 געענדיקטן געדאַנק פאַרראַטן זיינע ספקות אין דער העכערקייט פון דער
 קריסטלעכער אמונה, פרובירט זיך אַרויסדרייען מיט דער דערקלערונג:
 "רעכט-גלויביקע קריסטן האָבן נישט קיין ספקות. די, וואָס זוכן דעם
 אמת, דאַרפן זיך נישט שרעקן פאַר דער מעגלעכקייט פון געפינען אים.
 בלויז היפּאָקריטן שרעקן זיך פאַרן אמת, ווי פּלעדערמיז פאַר דער זון".

צום סוף פון דעם דיאלאָג ענטפערט דער משומד אָפּ מיט צאָרן אויף דער באַשולדיקונג פון עלילת־דם, וואָס ער באַצייכנט אַלס נידער־טרעכטיק, נאַריש און „מיאוסער פּלעק אויפן קריסטנטום“. ער רוקט אַרויס די באַהויפטונג, אַז דער בלבול וועגן נוצן בלוט אויף מצות האָט זיך פאַרוועבט צוליב דער סדר־צערעמאָניע, בעת וועלכער טראָפּנס רויטער וויין ווערן אָפּגעגאַסן פון די כוסות, ווי אַ דערמאָנונג וועגן די עשר־מכות, וואָס הייבן זיך אָן מיט „דם“. ער פירט אויס, אַז „דאָס נוצן בלוט פון יעדן מין איז פאַרבאָטן פאַר יידן און דראָט מיט טויט־שטראָף פון גאָטס האַנט...“

אין דעם בוך קומט אויך צום אויסדרוק די אַטמאָספּער פון פאַרדאַכט און אומצוטרוי מצד פּאַלאָקן לגבי יידישע אָפּטריניקע. האַגע ברענגט דאָס צום אויסדרוק דורך דעם משומד רישאַרד, וועלכער פאַרזיכערט כסדר זיינע פּוילישע מיטשמעסער, אַז ער איז געטריי דער קריסטלעכער אמונה, און אַז צום שמד האָט אים באַווויגן די צביעות און פּאַנאַטיזם, וואָס הערשט ביי יידן. אין איין אַטעם טרעט ער אָבער אַרויס קעגן אַרופּצווינגען שמד אויף יידן. ער באַצייכנט אַלס „אומיושרדיק“ מצד די קריסטלעכע רעגיר־רונגען דאָס דיסקרימינירן קעגן מענטשן, צוליב דער פאַרשידנקייט פון זייער אמונה און פאַרענדיקט מיט דער פּאַדערונג פון „פולע מענטשן־רעכט פאַר יידן“. צו דער דאָזיקער איבערצייגונג קומט ענדלעך איינער פון זיינע פּוילישע מיטשמעסער, וולאַדיסלאָו, וועלכער פּאַלט נאָך דערצו אַרײַן אין גרויסער באַגייסטערונג פאַרן יידישן פּאַלק:

„ווי אַן אמתער קריסט דאַרף איך ווירקן אויף דער פאַרבעסערונג פון די באַצונגען צו יידן מצד דער מאַכט... דאָס יידישע פּאַלק, וואָס האָט אַנדערע פעלקער געוויון דעם וועג צו דער געטלעכער לערע, איז איצט אַליין געװנד. דאָס פּאַלק, וואָס האָט אונדז געגעבן דאָס ליכט פון הר סיני, איז אַליין פאַרוונקען אין פינצטערניש. ווער קען אָבער וויסן, וואָס די השגחה גרייט פאַר דעם דאָזיקן פּאַלק. און אפשר וועט נאָך פאַר די יידן אויפגיין אַ נייע זון! מיר האָבן נאָך דערווייל נישט קיין אמונה, וואָס זאָל זיך שטיצן אויף דעם ריינעם מענטשלעכן פאַרנופּט. די יידן קענען באַשענקען די וועלט מיט אַזאַ רעליגיע.“

דאס בוך פון סטאניסלאוו האָגע האָט געמאַכט אַ גרויסן רושם אין די אינטעלעקטועלע פּוילישע קרייזן, צוליב דער געוואַנטקייט פון אויפהייבן די סאַמע אַנגעווייטיקסטע פּראָבלעמען פון די פּויליש-יידישע באַציונגען, ווי אויך צוליב דער מייסטערשאַפט פון דער פּוילישער שפּראַך.

דער שטאַרקער אַפּקלאַנג פון דעם בוך, אגב דאָס לעצטע בוך אין פּויליש פון דעם דאָן 39-יאָריקן האָגע, האָט באַוווּיגן דעם גלח ציאַריני אַרויסצוגעבן אַ פּאַרקירצטע פּוילישע איבערזעצונג פון זיין ווערק „די טעאָריע פון יודאָים“. האָגע האָט וועגן דעם אַלאַרמירט די מיטגלידער פון דער „באַראַטונגס-קאַמער“ ביים „יידישן קאַמיטעט“. אָבער די מיטגלידער פון „קאַמיטעט“ האָבן זיך געשראַקן צו אינטערווענירן וועגן דעם ענין, ווייל זיי האָבן געוואוסט, אַז דער גלח ציאַריני ווערט געשטיצט נישט דורך קיין אַנדערן ווי דורך דעם צאַר ניקאָלאַי דעם 1טן. דאָך האָט האָגע באַוווּיגן אַפּצושטעלן דאָס דרוקן פון ציאַריניס בוך אויף פּויליש, ווי אויך אַן ענלעך אַנטיסעמיטיש בוך פון דעם פּוילישן גלח, יוסטין סקושינסקי.

דעם 28סטן פעברואַר 1832 איז גלח ציאַריני פּלוצים געשטאַרבן. קורץ נאָך דעם האָט מען מיט שטוינונג אויפגענומען די ידיעה, אַז האָגע האָט אַנגענומען דעם אַנבאַט פון פעטערבורג איבערצוזעצן דעם תּלמוד אויף פּויליש, טראָץ דעם, וואָס אין זיין בוך „תּא חזי“ האָט ער מיט אַזאַ ליידנ-שאַפט באַוווּיגן, אַז דאָס איז אַן אויפגאַבע איבער די כּוחות פון איין מענטש. מיטאַמאָל אָבער איז האָגע פאַרשווינדן פון וואַרשע, אַן שום וועלכע עס איז שפורן. סיי פאַר יידן און סיי פאַר פּאַר פּאַליאַקן איז געוועזן אַ רעטעניש, פאַרוואָס האָגע האָט פּלוצים איבערגעלאָזט זיינע דריי וויכטיקע רעגירונגס-פּאַזיציעס, שוין אַפּגערעדט פון דעם לאַקנדיקן אַנבאַט איבערצוזעצן דעם תּלמוד אויף די זעלבע באַדינגונגען, וואָס זענען געהאַט פאַרגעלייגט געוואָרן דעם פאַרשטאַרבנעם גלח ציאַריני, און געמלעך — 12.000 פּוילישע גילדן פאַר אַ מסכתא, וואָס האָט מיט זיך פאַרגעשטעלט אַ פּאַנ-טאַסטישן האַנאַראַר.

עס זענען וועגן דעם געשפּונען געוואָרן פאַרשידענע השּערות. מען האָט באַהויפטעט, אַז האָגע איז אַנטלאָפּן פון פּוילן ערגעץ אין דער וועלט אַריין, כדי צו קענען צוריק זיך אומקערן צו דער יידישער אמונה. אין

דער אמתן אָבער האָט גאַר האַגע זיך געלאָזט פּאַנגען אין דער נעץ פון דעם באַווסטן ענגלישן מיסיאָנער, ד"ר אַלעקסאַנדער מאַק-קאָול, וועלכער האָט אין די יאָרן 1821—1832 פּאַרטראַטן אין וואַרשע די לאַנדאַנער מיסיאָנער-נערן-געזעלשאַפט. אַפּנים, אַז האַגע האָט שוין אין וואַרשע אָנגעהאַלטן נאָענטע באַצוינגען מיטן ענגלישן מיסיאָנער, און ווען מאַק-קאָול איז צוריקגעפּאַרן קיין לאַנדאָן, האָט ער מיטגענומען מיט זיך דעם משומד סטאַניסלאָו האַגע און אים צוגעצויגן צו דער אַרבעט ביים איבערזעצן דעם נייעם טעסטאַמענט אויף העברעיִש.

אין 1834, צוויי יאָר נאָך האַגעס פּאַרלאָזן וואַרשע, איז אין לאַנדאָן דערשינען זיין העברעיִשע איבערזעצונג פון אַ זאַמלונג קריסטלעכע הימען אונטערן נאָמען „שירי ציון“ (סאַנגס אָף זיאַן). פּאַראַלעל מיטן העברעיִשן טעקסט זענען אָפּגעדרוקט די לידער אין אַריגינאַל. ווען מען פּאַרגלייכט דעם אַריגינאַל מיט דער איבערזעצונג, קען מען זען, אַז האַגע האָט געמאַכט באַדייטנדיקע אָפּוויכונגען פון ענגלישן טעקסט. אַזוי, למשל, ווערט אין דער העברעיִשער איבערזעצונג אויסגעמיטן דער אויסדרוק „צלם“; דאָס וואָרט „קירכע“ איז כּסדר איבערזעצט אויף „בית-תּפּילה“, און עס זענען בכלל געמילדערט די פּאַרשידענע יידן-פּיינטלעכע אויסדרוקן. די דאָזיקע „אַפּניגן“ האָט האַגע צוגעדעקט מיט דעם מיסיאָנערישן חלב פון דער הקדמה אין וועלכער עס זאָגט זיך: „דאָס איז דער ערשטער אָפּקלייב פון קריסט-לעכע הימען, וואָס איז ווען עס איז דערשינען אין העברעיִש. עס איז צו האַפּן, אַז דאָס בוך וועט אויפגענומען ווערן ווי אַ רמו, אַז עס איז נאָענט די צייט, ווען די לידער וועגן ציון וועלן געזונגען ווערן דורך די באַקערטע יידן אין זייער אייגענעם, הייליקן לאַנד“.

אין 1840 האָט האַגע פּאַרעפּנטלעכט אַ העברעיִש האַנטבוך צו לערנען ענגליש אונטערן נאָמען „שפת בריטאַניאַ“. דריי יאָר שפּעטער איז דערשיינען זיך פּאַמפלעט אין דער ענגלישער שפּראַך „אלוד און מידד“, וואָס איז אין דער פּאַרם ענלעך צו „תּא חזי“. דאָס איז אַ דיאַלאָג צווישן אַ געשמדטן און אַ מאַדערנעם ייד. אין דעם בוך זענען פּאַראַן די ערשטע רמזים וועגן האַגעס זוכן אַ וועג צוריק צום יידנטום.

פּיל שטאַרקער איז דאָס געקומען צום אויסדרוק אין זיין בוך „אַ וויכוח

וועגן ציון" (מחשבות וועגן יידנטום און קריסטנטום), וואָס האָט אַרויסגע-
רופן אַ שטורעם אין דער מיסיאָנערישער וועלט. דאָקעגן איז דער דאָזיקער
עסיי מיט באַגייסטערונג אויפגענומען געוואָרן דורך די צוויי ענגליש-
יידישע צייטשריפטן אין לאַנדאָן — „וואָיס אָו דזשעיקאַב" און „דזשואיש
קראַניקל".

אין סעפטעמבער 1845 האָט די מיסיאָנערישע צייטונג „וואָיס אָו
איזראַעל" פאַרעפנטלעכט אַ לענגערע אָפהאַנדלונג וועגן דעם נייעם ווערק
פון סטאַניסלאָו האַגע, וואָס איז אַ באַווייז, ווי ווייט די מיסיאָנערן האָבן
זיך דערשראָקן פאַר דעם געפערלעכן אַפיקורס אין זייערע אייגענע רייען.
אין אָט-דער אָפהאַנדלונג האָט זיך געזאָגט צווישן אַנדערן:

„עס איז פאַר אונדז ביז גאַר פיינלעך אַרויסצוטראַען קעגן דער שריפט
פון איינעם פון אונדזערע באַקערטע ברידער... אָבער אַ שריפט פון אַ
מענטש פון האַגעס טאַלאַנט, וועלכער איז נאָך דערצו באַקאַנט אין דער
עפנטלעכקייט, ווי אַן אַפּיזיעלער איבערזעצער פון דער „לאַנדאָנער גע-
זעלשאַפט צו פאַרשפרייטן דאָס קריסטנטום צווישן יידן", קען נישט ווערן
פאַרשוויגן. הגם דאָס איז אַ קליינע בראַשור, קען מען אָבער וועגן איר
אַנשרייבן אַ גרויס בוך... אין דעם דאָזיקן ווערק איז פאַראַן עפעס אַזעלכעס,
וואָס באַוועגט יידן און קריסטן צו גלייבן, אַז אַזוי פילט די מערהייט פון
די געשמדטע יידן, און אַז האַגע ברענגט ערלעך צום אויסדרוק דעם
נשמה-געראַנגל און די מחשבות פון דער איבערוויגנדיקער מערהייט פון
זיינע גלויבנס-ברידער".

אַפנים, אַז אין די מיסיאָנערישע קרייזן זענען אַנגעגאַנגען חלוקי-דעות
וועגן דעם, צי מען זאָל פאַרשווייגן דאָס נייע בוך פון סטאַניסלאָו האַגע,
אָדער עס עפנטלעך פאַרדאַמען. אַ באַווייז דערויף איז דער פאַקט, וואָס די
ערשטע אָפהאַנדלונגען וועגן האַגעס בוך זענען גאַר דערשינען אין די
ענגליש-יידישע צייטשריפטן.

אין מערץ 1844 זענען אין צוויי נומערן פון „וואָיס אָו דזשעיקאַב"
דערשינען גרעסערע נאָטיצן וועגן האַגעס „וויכוח וועגן ציון", און אין יולי
1845 איז אין דעם זעלבן זשורנאַל דערשינען אַ לענגערע אָפהאַנדלונג
וועגן דער צווייטער אויפלאַגע פון דעם בוך, מיט דעם פאַלגנדיקן אויס-

פיר: „זיין האַרץ איז דורכגענומען מיטן באַגער צוריק זיך אומצוקערן צו דער ריינער אמונה פון זיינע אַבות“.

ענלעך ווי די בראַשור „אלדד און מידד“ איז אויך האַגעס „וויכוח וועגן ציון“ אַ פּאַרזעצונג פון דעם געדאַנקען-גאַנג, וואָס ער האָט גע- בראַכט צום אויספיר אין „תא הזי“ און נעמלעך, אַז געשמדטע יידן מוזן זיך נישט אַפּזאָגן פון תורת משה. אין „וויכוח וועגן ציון“ מוסרט ער אויך די עס-הארצישע משומדים, וועלכע חזקן פון דער קבלה און תלמוד, כדי צו געפעלן זייערע אַפּטורופסים. אין איין אַטעם רעכנט ער זיך אויך אַפּ מיט די „נייע, מאַדערנע יידן פון אונדזער תקופה, באַזונדערס די אַווי- גערופענע ראַבינער אין דייטשלאַנד, וועלכע ווילן ליבערשט זיין דייטשן, ווי יידן“.

דאָס בוך איז פול מיט פאַראַדאַקסאַלע בלייז-באַמערקונגען, וואָס שפיג- לען אַפּ דעם איבערברוך אין דעם געשפאַלטענעם געמיט פון דעם משומד. וועלכער האָט זיך שוין געפונען אויפן וועג צוריק צום יידנטום.

אין אַט דער צייט, ווען האַגע האָט אַלץ מער און מער זיך גענומען אַפּטרייסלען פון זיינע מיסיאָנערישע אַפּטורופסים, האָבן די יידן אין פוילן פּלוצים באַקומען אַ ביטערן גרוס וועגן דעם פאַרשווינדענעם האַסקעלע משומד. דער צענזור-קאָמיטעט פאַר יידישע ספרים אין וואַרשע האָט דערהאַלטן צום באַשטעטיקן אַ העברעיִש בוך „נתיבות עולם“, אויף וועלכן עס איז נישט אָנגעגעבן געוואָרן דער נאָמען פון מחבר. דאָס איז געוועזן אַ זאַמלונג פון טענדענציעז-אַרויסגעריסענע צייטאַטן פון תלמוד, רמב"ם און שולחן-ערוך, קאָנפראַנטירט מיט צייטאַטן פון נייעם טעסטאַמענט. דער אַפּקלייב פון די צייטאַטן האָט געהאַט אַלס כוונה צו באַווייזן די צוריקגע- שטאַנענקייט, פּאַנאַטיזם און שעדלעכקייט פון דער יידישער אמונה.

דער יידישער צענזאָר יעקב טוגענדהאַלד האָט אַפּגעוואָרפן דאָס בוך מיטן מאַטיוו, אַז עס איז שעדלעך נישט נאָר פאַר דער יידישער, נאָר אויך פאַר דער קריסטלעכער רעליגיע. די וואַרשעווער פאַרטערשאַפט פון דער לאַנדאַנער מיסיאָנערישער געזעלשאַפט, וואָס האָט דאָס בוך געהאַט געשיקט צו דער צענזור, האָט שאַרף פּראָטעסטירט און דערביי אַנט- פּלעקט, אַז דער מחבר פון דעם ווערק איז דער גוט-באַקאַנטער ד"ר

אלעקסאנדער מאַק-קאָול, און דער איבערזעצער איז נישט קיין אַנדערער ווי סטאַניסלאָו האָגע. פון דער דאָזיקער מיטטיילונג איז אויך קלאָר געוואָרן, אַז דאָס בוך, וואָס איז אין דער זעלבער צייט דערשינען אין ענגליש אונטערן נאָמען „דהי אַלד פאַטהס“ (די אַלטע דרכים), האָט מאַק-קאָול געהאַט אָנגעשריבן נאָך מיט יאָרן צוריק, ווען ער האָט זיך געפונען אין וואַרשע און אַפנים, אַז אויך די העברעישע איבערזעצונג האָט דאָן האָגע געמאַכט פון מאַנסקריפט.

נאָך דער דאָזיקער אויפקלערונג האָט די צענזור דורכגעלאָזט דאָס בוך און בלויז אויסגעשטראַכן אַ ריי שטעלן, אויף וועלכע עס איז אָנגע-וויזן געוואָרן, אַז זיי זענען אין סתירה מיט די פרינציפן פון דער קריסט-לעכער אמונה. דאָס בוך איז איבערגעזעצט געוואָרן אין פאַרשידענע שפראַכן און האָט גורם געוועזן אַ כוואַליע פון שנאה צו יידן.

ווי ווייט די יידן אין אייראָפּע האָבן זיך דערשראָקן פאַר דער סכנה פון דעם דאָזיקן בוך, קען דינען דער פאַקט, וואָס משה מאַנטעפיאַרע האָט געוויקט אויף דעם גרויסן משכילישן שרייבער ר' יצחק בער לעווינסאָן (ריב"ל), אַז ער זאָל אָפּענטפערן אויף די בלבולים אין „נתיבות עולם“ און לעווינסאָן האָט טאַקע אָנגעשריבן דאָס קלאַסישע ווערק „זרבבל“.

ווען די העברעישע איבערזעצונג פון מאַק-קאָולס בוך איז דערשינען אין יאָר 1845, האָט האָגע שוין געהאַט איבערגעריסן אַלע זיינע באַצונגען מיט דער מיסיאַנערישער געזעלשאַפט אין לאַנדאָן. צוויי יאָר שפּעטער האָט די „דזשוואַיש קראַניקל“ גענומען דרוקן האָגעס עסייען אויף אַזעלכע טעמעס, ווי „דער יידישער גלויבן אין גאָט“, „משה רבנו און פלאַטאָ“, „דאָס מלאַך-געשטאַלט אין דער תורה“, „דער אורשפרונג פון וואַרט אלהים“ און אַנדערע טעאַלאָגיש-פילאָזאָפישע באַטראַכטונגען, אין וועלכע האָגע האָט זיך אַנטפלעקט, ווי אַ לייַדנשאַפטלעכער פאַרטידיקער פון יידישן וועלט-באַנעם.

אין יאָר 1847 האָט האָגע אָנגעהויבן אַרויסגעבן אַ חודש-שריפט אויף ענגליש אונטערן נאָמען „דהי פעיטפול מישאַנערי“ (דער געטרייער מי-סיאַנער), אין וועלכער ער האָט אַרויסגעהויבן די ווערטן פון יידנטום און

דעמאָסקירט די פּאַלשקייטן פון דער „לאַנדאַנער געזעלשאַפט צו פאַר-
שפּרייטן די קריסטלעכע אמונה צווישן יידן“.

גאַר אַ גרויסן רושם האָט געמאַכט האַגעס שאַרפּער אַרויסטריט קעגן
ד"ר מאַק-קאָול און דער עיקר קעגן זיין ווערק „דהי אַלד פּאַטהס“, וואָס
האַגע האָט איבערגעזעצט אויף העברעיִש. דאָס איז געוועזן אַ ביטערע
פאַרדאַמונג פון די מיסיאָנערישע אַקטיוויטעטן, וואָס האָט זיך פאַרענדיקט
מיט אַ רוף „צו אַלע אמתע קריסטן, אַז זיי זאָלן אויפגעבן די אידעע פון
שמד... און לעבן אין שלום מיט די יידן אַזוי ווי זיי זענען“.

אין דעם זשורנאַל האָט האַגע אויך דורכגעפירט אַ חשוב־הנפש, וואָס
הייבט זיך אָן מיט דער רעטאַרישער פּראָגע: „צי איז נישט געקומען די
צייט, איך זאָל דערציילן דער וועלט, ווער און וואָס איך בין?“

„צום באַדויערן — ענטפּערט ער זיך אַליין — מוזן די סודות פון
מיין האַרץ בלייבן באַגראָבן אויף אייביק. איך וועל זיך קיינמאַל נישט
קענען באַרעכטיקן אין מענטשלעכע אויגן, הגם איך האָב געזינדיקט נאָר
לגבי גאָט. אויב אָבער מענטשן וואַלטן געקענט אַריינקוקן אין מיין האַרץ,
וואַלטן זיי גיכער געהאַט אויף מיר רחמנות, ווי מיך פאַרדאַמט...“

ער שלאָגט זיך דאָן על־חטא פאַר זיין חלק אין העלפן פאַרשפּרייטן
איבער דער וועלט בייזוויליקע פּאַלשקייטן וועגן יידן, וואָס האָבן געדינט
דער שמד־באַוועגונג. און ער פאַרענדיקט זיין ווידוי מיט דעם געבעט:

„עס איז מיין כוונה און מיין ווונטש, איידער איך גיי אַוועק פון דער
דאָזיקער וועלט, צו פאַרריכטן די עוולות, וואָס איך בין באַגאַנגען, און צו
מאַכן עפעס אַ צושטייער פאַר דעם וויל פון מיין פּאַלק. אַ, גאָט, פאַרלאָז
מיך נישט, איך בין מתפלל צו דיר, אַז דו זאָלסט מיך שטאַרקן אין דער
דאָזיקער עובדא. איך בין שוואַך און אַליין“.

מיט אַט דער השתפכות הנפש האָט האַגע פאַרענדיקט זיינע שרייבע-
רישע טעטיקייטן און איז פאַרשוונדן פון עפנטלעכן לעבן. דאָס האָט
גורם געווען, אַז עס זאָלן פאַרשפּרייט ווערן פאַרשידענע סתירותדיקע
ווערסיעס וועגן האַגעס צוריקקער צום יידנטום, די לעצטע יאָרן פון זיין
לעבן און אַפילו וועגן דער דאַטע פון זיין טויט.

דער צענזאָר פון יידישע ספרים אין וואַרשע, יעקב טוגענדהאַלד, מיט

וועמען האָנע האָט במשך פון לאַנגע יאָרן צוזאַמענגעאַרבעט, האָט אין זיינע מעמוואַרן, וואָס זענען געהאַט פאַרבליבן אין מאַנסקריפט, נאָטירט, אַז וואַרשעווער יידן, וועלכע האָבן באַזוכט אַמעריקע, האָבן דערציילט, אַז זיי האָבן געטראָפן האָנען אויף די ניו־יאָרקער גאַסן פאַרקויפן צייטונגען. לויט זייער שילדערונג האָט ער געהאַט אַ לאַנגע גרויע באַרד און געטראָגן אַפגעבליאַקעוועטע מלבושים. ער האָט זיי אַבער געזאָגט, אַז אין דער אַרעמקייט פילט ער זיך בעסער, ווי אין די צייטן, ווען ער האָט ווי אַ משומד געלעבט אין רחבות.

די דאָזיקע ווערסיע וועגן האָנעס לעבן אין אַמעריקע איז נישט באַשטעטיקט, ענלעך ווי פיל אַנדערע פאַנטאַסטישע געשיכטעס, וואָס זענען פאַרשפרייט געוואָרן וועגן אים. דאָקעגן האָט נחום סאַקאַלאָוו, אין נאָמען פון חיים זעליג סלאַנימסקי, איבערגעגעבן וועגן אַ באַגעגעניש מיט האָנע אין לאַנדאָן, ווען סלאַנימסקי האָט אין יאָר 1845 געהאַט באַזוכט די ענגלישע הויפטשטאָט. אין זיין „געשיכטע פון ציוניזם“ ברענגט אויך סאַקאַלאָוו אינטערעסאַנטע איינצלהייטן וועגן האָנע דעם בעל־תשובה און דעם קאַמף וואָס ער האָט ביים סוף פון זיין לעבן געפירט קעגן דער מיסאַ־נערישער באַוועגונג.

אין יאָר 1907 האָט די „דזשואיש קראַניקל“ פאַרעפנטלעכט אַ גע־שפרעך מיט דעם באַרימטן לאַנדאָנער ראַבינער פון דער „וועסט־סינאַגאָג“, פראַפ. ד. וו. מאַרקס, וועלכער איז שוין דאָן אַלט געוועזן העכער ניינציק יאָר. אין דעם דאָזיקן שמועס האָט פראַפ. מאַרקס גערעדט וועגן סטאַניסלאָוו האָנע, ווי וועגן דעם „גרעסטן הלמיד־חכם אין אייראָפּע“. פראַפ. מאַרקס האָט דערציילט, אַז אין ערב פסח פון יאָר 1848 איז האָנע צו אים געקומען און געבעטן, אַז ער זאל אים איינלאָדן צו זיין סדר־טיש. ביי דער געלעגנהייט האָט האָנע געזאָגט צו פראַפ. מאַרקס: „איך קען מער נישט פאַרטראָגן מיין אייגענע היפּאָקריזיע, און פון היינט אָן וועל איך לעבן ווי אַ ייד“.

ווען פראַפ. מאַרקס האָט אים געפרעגט, פון וואָס ער וועט לעבן, האָט ער געענטפערט: „איך וועל הונגערן, און דאָס וועט זיין מיין פאַרדינטער עונש“. לויט דער באַהויפטונג פון פראַפ. מאַרקס, זאל דער פאַרהונגערטער האָנע האָבן געשטאַרבן אין יאָר 1849 אין אַ לאַנדאָנער שפיטאַל.

אין דער נייעסטער אויספארשונג וועגן סטאניסלאוו האגע, וואס איז געמאכט געווארן דורך ב. צ. לאסקאבראהאמס, ווערט אבער פעסטגע-
שטעלט, אז האגע איז געשטארבן דעם 21סטן יאנואר 1860. די דאזיקע
דאטע געפינט זיך אין לאנדאנער שטאטישן ארכיוו (סאמערסעט-האוז), ווו
דער נאמען פון סטאניסלאוו האגע איז באגלייט דורך דער באצייכענונג „א
פליט פון פוילן“.

לאסקאבראהאמס האט אין איר מיפולער פארשונגס-ארבעט אויך
פעסטגעשטעלט, אז אין די לעצטע יארן פון זיין לעבן האט האגע זיך גע-
ווידמעט אויסשליסלעך וויסנשאפטלעכע ארבעטן אויפן געביט פון כעמיע,
פיזיק, געאלאגיע און אין די יארן 1852—1858 האט ער פאטענטירט אכט
דערפינדונגען, צווישן זיי: אן אינסטרומענט צו מעסטן גאלד-סובסטאנץ אין
מעטאל-שיכטן, אן אפאראט פאר פראדוצירן און טראנסמיטירן עלעקטרישן
שטראם, און אן עלעקטרישן אונטערוואסער-טעלעגראף.

זיינע וויסנשאפטלעכע ארבעטן האט האגע נאך געהאט אַנגעהויבן אין
פוילן, אונטערן איינפלוס פון אברהם יעקב שטערן און חיים זעליג סלאַנימ-
סקי, מיט וועלכע ער האט פארקערט זינט ער איז פון קוזמיר געקומען
קיין ווארשע. האגע האט אין דער פוילישער פרעסע פארעפנטלעכט אפ-
האַנדלונגען אויפן געביט פון פיזיק און אסטראנאמיע, און אין יאר 1830
האט ער ארויסגעגעבן אַ בראשור אויף פויליש אונטערן נאמען „דער גאַנג
פון דער ערד און די מזלות“.

סטאניסלאוו האגע, וועלכער איז געשטארבן אין עלטער פון זיבעציק
יאר, האט מיט זיך מיטגענומען אין קבר אריין פיל נישט אויפגעקלערטע
רעטענישן פון זיין שטורמיש לעבן. דערביי איז אפילו נישט באקאנט, ווו
יחזקאל האגע, דער משומד און בעל-תשובה, איז געבראכט געווארן צו
קבורה. פונקט אזוי זענען אפגעווישט געווארן אלע שפורן פון דער
האגע-משפחה אין קוזמיר.

VI

יידיש-פוילישע אידיליע

ביים סוף פון 19טן יארהונדערט, איז קוזמיר פלוצים אנטדעקט געווארן דורך די פירנדיקע פוילישע שרייבער פון דער דעמאָליטיקער צייט, ווי: באַלעסלאָו פרוס, הענריק שיענקיעוויטש, אַלעקסאַנדער שווייג-טאַכאווסקי. די גרויסע מאַלער יוזעף בראַנדט און וואַיטשעך גערסאָן האָבן גענומען מאַלן די קוזמירער לאַנדשאַפט און די אָפּגעלאָזענע פּאַלאַצען מיט די פּאַנטאַסטישע באַרעליעפּן, אונטער וועלכע עס זענען אין לאַטיינישן אַריגינאַל געווען אויסגעקריצט „גאַלדענע געדאַנקען“ פון רוימישן פּילאַזאַף און אַראַטאַר, סענעקאַ.

די שטייגנדיקע מאַדע אויף קוזמיר צווישן דער פוילישער אינטע-ליגענץ האָט עס באַוויגן דעם אונטערנעמערישן בערענס, אַ פּאַליאַק פון שוועדישער אָפּשטאַמונג, אויפצובויען דעם ערשטן האַטעל און רעס-טאָראַן אין שטעטל, אין שכנות פון דער „פּאַראַ“-קירכע, אויפן בערגל, וואָס דאַמינירט דעם מאַרק-פּלאַץ. אויף דער וועראַנדע פון בערענסעס רעסטאָראַן זענען אַנגעגאַנגען די דיסקוסיעס און אַמפּערנישן צווישן די פירנדיקע שרייבער פון דער גרופּע „מלאָדאַ פּאַלסקאַ“ (יונג פוילן), וואָס האָבן געשפּינען דעם חלום וועגן דעם צוקונפטיקן אומאַפהענגיקן פוילן. צווישן זיי האָבן זיך געפונען סטאַניסלאָו פּשיבישעווסקי, סטעפּאַן זשע-ראַמסקי, גוסטאַו דאַנילאָווסקי און אַנדערע שפּעטער באַרימט געוואָרענע פוילישע שרייבער.

אין די ווערק פון די דאָזיקע פוילישע שרייבער געפינען מיר אַבער נישט קיין שום אָפּשפּיגלונג פון יידישן קוזמיר, וואָס איז אין לעגענדע און

אין ווירקלעכקייט געוואָרן אזוי נאַטירלעך צונויפגעוועבט מיט דער אור-
אַלטער פּוילישער געשיכטע.

די פּוילישע פּאָעטן און פּראָזאַיקער האָבן אַפילו פאַרזען דעם פּענאַ-
מען פון דעם זעלטן האַרמאָנישן צוזאַמענלעבן צווישן די יידן אויפן מאַרק-
פּלאַץ און דער פּוילישער באַפעלקערונג אין שטעטל גופא און אין די
אַרומיקע דערפער.

די קוזמירער יידן איז פּרעמד געווען דאָס געפיל פון פחד פאַר די
קירכעס און צלמים, וואָס האָבן פון דריי זייטן — פון מזרח, צפון און
דרום — אַרומגערינגלט דאָס שטעטל. דאָס זענען געווען די שטאַלענע
צלמים אויף די טורעמס פון די דריי קירכעס און די ריזיקע דעמבענע
קרייצן אויפן העכסטן באַרג פון שטעטל, וואָס האָט טאַקע געטראָגן דעם
נאָמען „דער באַרג פון די דריי צלמים“. די דאָזיקע קרייצן זענען אַוועק-
געשטעלט געוואָרן צום אַנדענק פון די קרבנות פון דער מגיפה פון יאָר
1707. בלויז אויף מערבֿ־זייט פון מאַרק־פּלאַץ איז דער האַרזיאַנט געווען
אַפן און האָט זיך געשפּיגלט אין דער ווייסל.

אויף די גרינע שיפּועים פון צלמים־באַרג האָבן אַ גאַנצע וואָך זיך
געפּיטערט יידישע ציגן און אין די פּרייטיקדיקע בינ־השמשותן איז דער
באַרג פול געווען מיט טוריסטן, וועלכע האָבן באַוונדערט דאָס פּאַעטישע
בילד פון שטעטל אין טאַל. אויפן ליידיקן מאַרק־פּלאַץ זענען די קראַמען
געווען געשלאָסן און די שבתדיקע ליכט האָבן געציטערט אין די פענצטער
פון די הייזקעס, וואָס האָבן פון דער הייך אויסגעזען ווי צונויפגעטוליעט
אונטערן בלויזען הימלדיקן קופּאַל, וועמענס ראַנד אויפן קעגנאיבערדיקן
ווייסל־ברעג האָט זיך געמיניעט אין די לעצטע פּלאַמען פון דער פאַר-
גייענדיקער זון.

דער אָפהילך פון די קירכן־גלאַקן האָט זיך צונויפגעגאַסן מיטן
געזאַנג פון די בתי־תפילה, אַבער קוזמירער יידן האָבן די דאָזיקע קלאַנג-
גען נישט צוגעלאָזט צו די אויערן און עקשנותדיק אָפּגעהיטן זייער אייגן-
אַרטיקן טיף־פאַרוואַרצלטן לעבנס־שטייגער. די צוויי באַזונדערע וועלטן
האָבן געלעבט צווישן זיך בשלום, אין אַן אַטמאָספּער פון אמתער טאַלע-
ראַנץ. די פּוילישע אינטעליגענץ אין שטעטל פּלעגט קומען צו די פאַר-

ביקע חופה-צערעמאניעס אויפן שול-הויף און אויך אין דער שול גופא — צו כל-נדרי און שמחת-תורה צו הקפות. פונקט אזוי זענען יידישע בחורים און מיידלעך געקומען צו די חתונות פון זייערע פוילישע פריינד אין דער קירכע און אפילו צו די וויינאכט-מעסעס.

ווען א קריסטלעכע לוויה האט געצויגן דורכן מאַרק-פלאץ, האָבן יידן, ווי אַן אויסדרוק פון טרויער, צוגעלענט די טירן פון די קראַמען, און בעת אַ יידישער לוויה האָבן פוילישע פאַרבייגייער אַראָפּגענומען די היטלען. די יערלעכע פּראָצעסיעס פון „קאַרפּוס-קריסטי“, וואָס די יידן האָבן באַצייכנט אַלס דער „גרינער דאַנערשטיק“, האָבן נישט אַרויסגע-רופן ביי זיי דעם מינדסטן פחד, ווי דאָס איז געווען אין אַנדערע שטעט-לעך, וווּ די פּראָצעסיעס האָבן נישט איינמאַל טאַקע זיך פאַרענדיקט מיט איבערפאַלן אויף יידן. אין קוזמיר האָט דאָס יידישע יונגוואַרג פון די באַלקאַנען און דעכער נאַכגעפאַלגט דעם פאַרביקן צערעמאָניאַל פון די פּראָצעסיעס, ווי אַ היימישע געשעעניש.

במשך פון יאָרהונדערטער האָט צווישן דער פוילישער און יידישער באַפעלקערונג אין קוזמיר זיך אַנטוויקלט אַ קעגנזייטיקער רעספעקט. פון צייט צו צייט האָט מען אין שטעטל גערעדט וועגן עפעס אַ ליבע-עפּיזאָד צווישן יידישע און פוילישע בחורים און מיידלעך. אין קוזמיר איז אָבער נישט געווען קיין איין פאַל פון אַ געמישטער חתונה. און אזוי האָבן די שטעטליקע יידן במשך פון יאָרהונדערטער פריד-לעך געהויזט מיט די פוילישע שכנים און אויך צוגעטראָגן זייער חלק צו דער ענדערונג פון דער אַרומיקער לאַנדשאַפט. יידישע סאַדאַווינקעס האָבן באַווירקט די גוטבאַזיצער און פויערים צו פאַרוואַנדלען זייערע ווייץ-פעלדער אין סעדער און איינצופירן נייע מינים פירות, באַזונדערס פלוימען.

אונטערנעמערישע יידישע סוחרים האָבן פון אונגאַרן געבראַכט פלאַנצן און מיט דער צייט איז קוזמיר באַרימט געוואָרן מיט אירע פלוי-מען, די אַזוי-גערופענע „ווענגערקעס“, וואָס יידישע סאַדאַווינקעס האָבן געטריקנט אין פרימיטיווע ערד-אויונס. די דאָזיקע פלוימען און ווינטער-דיקע עפל און באַרנעס זענען איינגעזאַמלט געוואָרן אין די געמיינע-ערטע



קוזמירער שפייכלערס, און שפעטער אין קריפעס טראנספארטירט געוואָרן מיט דער ווייסל קיין וואַרשע.

די קוזמירער יידן האָבן אויך געענדערט דאָס אַרכיטעקטאַנישע פּרצוף פון זייער שטעטל. צו די מויערן פון די חרובע פּאַלאַצלעך, האָבן זיי צוגע-
בויט הילצערנע גאַניקלעך און געדרייטע, געדעקטע טרעפּ צו די שטיבלעך, וואָס זענען ווי נעסטן געוואַקסן איינס איבערן צווייטן. אונטן, אין די גאַטישע געוועלבונגען, האָבן זיי איינגעשטעלט קראַמען. די יידישע סטאַ-
ליערס און פּוילישע טעסלערס האָבן נאַכגעפּאַלגט דעם סטיל פון די הייזער אויפן מאַרק-פּלאַץ מיט צווייפּלאַציקע דעכער און אַרויסשטאַרב-
דיקע אונטערדעכער, אונטערגעשפּאַרט דורך סטילזירטע, דעמבענע זיילן.
אין דעם אימפּראַוויזירטן הילצערנעם אַנוואַקס אויף די מאַנומענטאַלע רענעסאַנס-מויערן האָט זיך אויספאַרמירט אַן איינגאַרטיקער ראַמאַנטישער סטיל, וואָס האָט אַזוי האַרמאָניש זיך צונויפּגעבלענדט מיט דער אַרומיקער נאַטור. די געסלעך מיט די הילצערנע הייזער און שינדל-דעכער, פאַר-
וואַקסן מיט גרינעם מאַך, האָבן זיך ווי צונויפּגעגאַסן מיט די לאַנגע טיפע טאַלן, וואָס האָבן ממש געשווימט מיט זאַפּטיק גראַז, ווילדע רויזן און ליגן-
קוסטעס. די מער פאַרמעגלעכע יידישע באַלעבאַסטעס האָבן געמאַכט ווונדערבאַרן איינגעמאַכטס פון די רויזן-בלעטער און באַזונדערס פון די פּלאַמיק-רויטע ליגן, וואָס זענען געווען נישט גרעסער פון געוויינלעכע ווייץ-קערנער. די ליגן האָבן געהאַט האַרטע פּיצניקע קערעלעך, וואָס די פּרויען האָבן געדולדיק אַרויסגעשטאַכן מיט נאַדלען. אויף די שיפּועים פון די טאַלן זענען געוואַקסן ווילדע פּרוכט-ביימער — עפל, באַרן, ניס און אַרום זייערע שטאַמען — שוואַרצע יאַגדעס און רויטע פּאַזיאַמקעס.

אין די אַוונטן זענען די טאַלן פול געווען מיט אַן אויסטערלישן געזושום פון זשוקעס, וואָס איז אַפט דורכגעשניטן געוואָרן דורך אַ געפייף פון סאַוועס און אַנדערע נאַכט-פייגל. אין דער לופט האָט זיך געטראָגן דער פאַרשיכורנדיקער ריח פון יאַסמין, אַקאַציע און בעז, און אין די לבנהלאַזע נעכט איז די דיקע פּינצטערניש געלעכערט געוואָרן דורך דעם שימער פון גליי-פליגן.

VII

ווען די וויסל האָט גערעדט יידיש...

שלום אָש איז געוועזן דער ערשטער יידישער שרייבער, וועלכער איז ביים אָנהויב פון צוואַנציקסטן יאָרהונדערט געקומען קיין קוזמיר, דאָרט פאַרבראַכט עטלעכע זומערס און איינמאָל אויך מיטגענומען מיט זיך אַהין י. ל. פּרצק, אין וועמענס מיסטישער דראַמע „ביינאַכט אויפן אַלטן מאַרק“ פילט זיך די אַטמאָספּער פון יידישן קוזמיר.

קוזמיר איז געוואָרן די קאַנווע פאַר פיל דערציילונגען און ראַמאַנען פון שלום אָש און די שטעטלידיקע יידן האָבן געדינט אַלס פּראָטאָטיפּן פאַר די העלדן אין פּריען און אויך אין סאַמע לעצטן פּעריאָד פון זיין שאַפּן, אָנהייבנדיק פון דער מייסטערהאַפּטער דערציילונג „אַ שטעטל“, ביז דעם ראַמאַן „דער „תהילים-ייד“.

אין שטורמישן לעבן פון שלום אָש האָבן עטלעכע עפיזאָדן זיך אויך אָפּגעשפּילט אין קוזמיר. מען האָט זיך דערציילט וועגן זיין ליבע מיט דער שיינער גבירישער סטעפּאַניאַ פּיערשטיין, וואָס האָט פאַר אַ צייט געהאַט אויפּגערודערט דאָס שטעטל. דער עיקר אָבער האָבן די עלטערע יידן מיט אַ טאָן פון נישט־אויסגעלאָשענעם צאָרן דערמאַנט אַן אַפּיקורסיש שפּיצל פון שלום אָש, ווען אין אַ זומערדיקן פּרייטיק־צו־נאַכטס האָט ער זיך אָנגעטאַן אין אַן אַטלעסענער קאַפּאַטע און אַ שטריימל און אויף אַ פּערד געריטן אַרום דער שול און בית־המדרש, ווען די יידן זענען געגאַנגען צו קבלת־שבת. מען האָט אים באַוואָרפּן מיט שטיינער און נאַכגעשריען: „אחר! אחר!“

נאָך דעם דאָזיקן אינצידענט, איז שלום אָש במשך פון עטלעכע

זומערן נישט געקומען קיין קוזמיר. דאָס שטעטל ביי דער ווייסל האָט אָבער געהאַט אַ דעצידירנדיקע השפּעה אויף זיין קינסטלערישער פּאַרמירונג, וואָס איז אים נאָכגעגאַנגען במשך פון זיין גאַנץ לעבן.

„אין קוזמיר האָט די ווייסל צו מיר גערעדט יידיש“ — האָט שלום אָש זיך אויסגעדריקט. אין קוזמיר האָט ער אָנגעשריבן זיין „אַ שטעטל“ — דאָס ערשטע אַריגינעלע קינסטלערישע ווערק וועגן יידישן שטייגער־לעבן אין די פּוילישע שטעטלעך, אגב דאָס ערשטע ווערק פון דער יונגער יידישער ליטעראַטור, וואָס איז גלייך איבערגעזעצט געוואָרן אויף רוסיש און דייטש.

דער פּאַבולאַרער מאַטיוו אין „שטעטל“, וואָס שלום אָש האָט פּאַר־וועבט אַרום דער געשטאַלט פון דעם רייכן האַלץ־סוחר, ר' יחזקאל גאַמביר־נער, ווערט אָפט פּאַרשווומען אין די קרעפטיקע נאַטור־שילדערונגען און אין דער גרויסער גאַלעריע עפּיזאָדישע געשטאַלטן מיט זייערע טאַג־טעגלעכע האַווענישן, שטימונגען און חלומות. אין קוזמיר האָט שלום אָש געזען פּאַרקערפּערט די האַרמאָנישע גאַנצקייט פון שטעטל, וואָס האָט במשך פון יאָרהונדערטער, אין געראַנגל און ווידערשטאַנד, זיך אויסגעפּו־רעמט אין אַן אייגנאַרטיקן אַרגאַניזם מיט אַן אייגענעם לשון, מנהגים און לבוש, מיט אייגענע קוואַלן פון פיזישער און גייסטיקער דערנערונג.

מיט זיין אומגעצוימטן קינסטלערישן טעמפּעראַמענט האָט שלום אָש אין „שטעטל“ צונויפגעוועבט מאַטיוון און געשטאַלטן אויך פון אַנדערע שטעטלעך. דער נאָמען פון קוזמיר ווערט דאָ און דאָרט דערמאַנט בלויז צופעליק. עס איז אויך פולשטענדיק פאַרווישט די טאַפּאַגראַפישע אידענ־טישקייט פון קוזמיר און פיקטיוו זענען אויך די נעמען פון די העלדן.

בלויז איין געשטאַלט אין „שטעטל“ ווערט דורך שלום אָש אָנגע־רופן ביים אמתן נאָמען. דאָס איז חיים „דער איבערפּירער“, אַדער ווי מען האָט אים אין שטעטל גערופן אויף פּויליש „חיים פּשעוואָזשיק“, וועמענס משפּחה האָט במשך פון דורות געפּאַכטעט דעם פּאַרקער פון איין ברעג ווייסל אויפן צווייטן. אַפּנים, אַז אין אַט דעם יידישן „איבערפּירער“, האָט אַש געזען אַן איינציג־אַרטיקע געשטאַלט, וואָס האָט נישט געהאַט צו זיך

קיינ גלייכן אין אנדערע שטעטלעך לענגויס די ברעגן פון דער ווייסל, ווו
שיפעריי איז געלעגן אין גויישע הענט.

די משפחה-הייזקע פון חיים פשעוואזשניק האט זיך געפונען אין
דערפל וואָישיץ, אויפן קעגנאיבערדיקן ברעג פון דער ווייסל, אין שכנות
פון יידישן יונאוועזע. דאָס איז געווען די איינציקע געמויערטע הייזקע
מיט אַ הילצערנעם דאָך, צווישן די דאָרפישע כאַטקעס, געדעקט מיט
שטרוי. די שילדערונג פון חיים פשעוואזשניק און זיין הייזקע איז דורכ-
אויס אויטענטיש:

„אין דעם הייזל זיצט אַ משפחה פון יאָרן לאַנג. דאָרט לעבט מען
מיט זיך און מיטן טייך, דעם שכן. חיים דעם איבערפירערס הייזל, הייסט
עס היינט. אַמאָל, מיט דרייסיק יאָר צוריק, האָט דאָס געהייסן משה אי-
בערפירערס הייזל. דער נאָמען טוישט זיך מיט די יאָרן, אָבער דאָס הייזל,
דאָס וואַסער און דער נאָמען „איבערפירער“ בלייבט ביז איצט. דער היינ-
טיקער איבערפירער הייסט חיים און איז אַ ייד פון אַ יאָר פופציק, אַ הוי-
כער, דאָרער, מיט אַ ברייט צעפלאַטערטער, גרויער באַרד.“

אַזוי האָט חיים פשעוואזשניק אויך אויסגעזען ערב דעם נאַצי־מבול,
ווען ער איז שוין געווען אַ זקן אין די אַכציקער. ער האָט ווייטער געטראָגן
דאָס זעלבע קיילעכדיקע יידישע היטעלע און אַ לאַנגע קאַפּאַטע מיט די
פאַלעס פאַרשטעקט אין גאַרטל, ווען ער האָט שטייענדיק אין זיין שיפל
געשניטן די כוואַליעס מיטן לאַנגן רודער. בלויז זיין רוקן איז געווען לייכט
איינגעבויגן, דער הויכער שטערן טיף גערונצלט און די באַקן איינגע-
פאַלן. ער איז שוין אויך מער נישט געווען דער איינציקער איבערפירער
אין שטעטל. דער פאַרקער איבער דער ווייסל איז שוין געווען אין די
הענט פון נישט־יידישע שיפער.

חיים, וועלכער האָט פון זיין פאַטער און זיידן געירשנט צענדליקער
שיפלעך און קריפעס פאַר דעם טראַנספּאָרט פון פרוכטן, איז ביים סוף
פון זיין לעבן שוין געהאַט פאַרבליבן מיט בלויז אַן איין און איינציק שיפל.
ער האָט אָבער נאָך אַלץ געווינט אין דער זעלבער הייזקע אין וואָישיץ,
הגם זיין טרייע לעבנס־באַגלייטערין, וועלכע איז געווען די הייבאַם פון
עטלעכע דורות פויערישע קינדער אין דאָרף, האָט זיך שוין געפונען אויפן

יונגווער בית-עלמין. עס איז שוין געווען דער סוף פון דער ווייסל-אידיליע פון חיים דעם „איבערפירער“ און זיין ווייב, וואָס שלום אָש האָט געשילדערט אין „שטעטל“:

„דאָס וואַסער פירט זיך יידישלעך. עס האַלט מיט שבתים און ימים-טובים. שטיל איז עס. עס קושט איין כוואַליע די צווייטע, און ער מיטן ווייב זיצן פאַר דער טיר. ער זאָגט, דאָס ווייב לייענט די צאינה-וראינה, און זיי דערציילן, די כוואַליעס, גאָטס ווונדער, און יעדע כוואַליע כאַפט אַ וואָרט און מאַכט אַ פליטה.“

צווישן די יידישע און נישט-יידישע באַזוכער אין קוזמיר איז חיים פּשעוואַזשניק געווען די פּאָפּולערסטע פיגור. קינסטלער האָבן געמאַלן זיין פּאָרטרעט און שרייבער האָבן באַווונדערט די קרעפטיקייט פון זיין פּוילישן לשון, באַווונדערט זיין פּויערישן דיאַלעקט, פּול מיט פּאַרביקע, אידיאַמאַטישע אויסדרוקן און פּאַלקס-ווערטלעך.

אין דער צייט, ווען שלום אָש האָט געשריבן זיין „שטעטל“, האָט אין קוזמיר אויך פּאַרבאַכט דער פּוילישער פּראָזאַיקער וולאַדיסלאָו רעימאַנט, וועלכער האָט שוין דאָן געהאַט פּאַרעפּנטלעכט די ערשטע קאַפיטלען פון זיין עפּאָפּייע „די פּויערים“. שעהן לאַנג פּלעגט רעימאַנט זיך שיפּן מיט חיימען אויף דער ווייסל און נאַטירן די פּויערישע ווערטלעך און חכמות, וואָס זענען אויף אַזאַ נאַטירלעכן אופן אַרויסגעקומען פון מויל פון דעם קוזמירער יידישן שיפּער אין דער לאַנגער קאַפּאַטע.

פּונקט ווי זיין פּויליש לשון, איז אויך דער יידיש פון חיים פּשעוואַזש-ניק געווען באַווירצט מיט פּאַלקס-ווערטלעך און אידיאַמען, וואָס עס האָבן גענוצט יידישע דאַרפּס-מענטשן — אַרענדאַרן, האַלץ-סוחרים און סאַ-דאָוניקעס.

אַ פּערטל יאַרהונדערט נאָך רעימאַנטס באַזוך אין קוזמיר, איז גע-קומען אַהין דער יידישער איבערזעצער פון רעימאַנטס מאַגומענטאַלן נאַבעל-פּרייז-געקרוינטן ווערק „פּויערים“, שלמה ראָזענבערג, כדי ביי חיים פּשעוואַזשניק צו געפּינען דעם יידישן עקויוואַלענט פאַר די קאַליר-פּולע אַבער אַפּט קאַמפּליצירטע פּויערישע ווערטלעך פון רעימאַנטס העלדן.

רעִימאַנטס „פּויערִים“ און דאָס „שטעטל“ פון שלום אַש האָבן מיט זיך פאַרגעשטעלט דעם העכסטן קינסטלערישן אויסדרוק פון דער דאָן פאַפּולערער רעגיאַנאַליסטישער באַוועגונג אין דער פּוילישער ליטעראַטור און קונסט. דער פּיאַנער פון דער דאָזיקער ריכטונג איז געווען דער גרויסער פּוילישער שרייבער און מאַלער, סטאַניסלאָו איגנאַצי וויטקע-וויטש, דער באַזינגער פון זאַקאַפּאַנע און דעם שטייגער־לעבן פון די פּויערים אין די טאַטראַבערג — די „גוראַלן“. וויטקעוויטש איז געווען דער ערשטער און אויך דער איינציקער פּוילישער שרייבער, וועלכער האָט דאָן אַרויסגעוויזן אַ שטאַרקן אינטערעס פאַר דער אויפגייענדיקער יידישער ליטעראַטור, אין וועמענס פאַלקסטימלעכן כאַראַקטער ער האָט געזען אַ קרובהשאַפט מיטן פּוילישן רעגיאַנאַליזם. וויטקעוויטש האָט מקרב געווען דעם יוגן שלום אַש, וועלכער איז געווען אַן אַפטער באַ-זוכער ביי אים אין קראַקע און זאַקאַפּאַנע, און ער האָט עס אַשן צום ערשטן מאַל מיטגענומען קיין קוזמיר.

אין די פּוסטריט פון שלום אַש, האָבן קיין קוזמיר אַנגעהויבן קומען די יידישע מאַלער מאָריצי טרעמבאַטש און מאָריצי מינקאַווסקי, און דאָן די יינגערע רעגיאַנאַל־מונדלאַק, אברהם נוימאַן, וו. וויינטרויב און יוסף זיידענבייטל, וועלכע האָבן גענומען מאַלן די יידישע טיפּן און די אייגנ-אַרטיקע שטעטלדיקע לאַנדשאַפט.

מער אַבער פון אַלע אַנדערע מאַלער האָט צום קערן פון יידישן קוּז-מיר זיך דערגרונטעוועט דער טויב־שטומער מינקאַווסקי, וועמענס אויערן זענען געווען אַפּגעשלאָסן פאַר די מעלאַדראַמאַטישע גוזמאות פון די שטעטלדיקע טוריסטישע וועגווייזער, וועלכע פּלעגן יעדן זומער אים־פּראָוויזירן אַלץ מער פּאַנטאַסטישע מעשיות וועגן קוזמיר.

מיט זעלטענער אינטואיציע האָט אַבער מינקאַווסקי אויפגעכאַפט דעם פאַלקלאַר פון יידישן שטייגער־לעבן, וואָס ער האָט פאַראייביקט אויף זיינע גרויסע לייזונטן — ליכט־בענטשן, כּפּרות־שלאַגן. די פּורימדיקע טראַ-דיציע פון שלח־מנות; דער ערב־שבתדיקער קאַלירפּולער פּיש־מאַרק, די יינגלעך און מיידלעך, וואָס איילן פּרייטיק פאַרנאַכט מיט די טשאַלנ־

ווען די ווייסל האט גערעדט יידיש

טער צום בעקער; די יידענעס מיט די משופיקלעך און טערקישע שאלן
און מענער אין יום-טובדיקע מלבושים, וואָס גייען צום דאָוענען. מיט
קרעפטיקן רעאַליזם האָט ער אויך געמאַלן די קאַלירפולע טיפן פון
שטעטל — די הענדלער, באַלעגאַלעס און טרעגערס ביים ברוגעם אונטער
דעם סטיליזירטן דעכל אויפן מאַרק־פלאַץ.

ז. סעגאלאָוויטש — דער באַזינגער פון „קאָזשמעזש“

דאָס אויטענטישע קוזמיר האָט אין דיכטונג און אין פראָזע פאַר-
אייביקט זי. סעגאלאָוויטש, וועלכער האָט די שטעטלדיקע טיפן אָנגערופן
נישט נאָר מיט זייערע אמתע נעמען, נאָר אַפילו מיט די צונעמען, וואָס
זענען נישט אַלעמאַל געווען לשבח, גיכער לגנאי. פאַר סעגאלאָוויטשן
איז דאָס ראַמאַנטישע שטעטל ביי דער ווייסל געווען אַן אַנטפלעקונג.
אין שאַרפן קאָנטראַסט צו זיין היימשטאָט — דאָס אינדוסטריעלע,
פאַררויכערטע ביאָליסטאָק.

זיין פּאָעטישן דעביוט האָט סעגאלאָוויטש געמאַכט מיט אַ קליין
ביכעלע, וואָס איז אין יאָר 1909 דערשינען אין לאַדזש מיט אַ באַמער-
קונג צום סוף, אַז די פּאָעמע איז געשריבן געוואָרן אין קוזמיר. דאָס
איז געווען די באַלאַדע „רייזעלע דעם שוחטס“, געבויט אויף אַן אמתער
פּאָסירונג וועגן דער טאַכטער פון שטעטלדיקן שוחט, וועלכע האָט זיך
דערטרונקען אין דער ווייסל, צוליב אַ צעשטערטער ליבע.

דאָס ערשטע גרעסערע פּאָעטישע ווערק, אין וועלכן סעגאלאָוויטש
האָט זיך אַנטפלעקט ווי אַ פּאָעט מיט אַן אייגענעם פּרצוף, איז אָבער
געווען די פּאָעמע „קאָזשמעזש“. סעגאלאָוויטש האָט אַדאַפּטירט די
פּויליש-פּאָלקסטימלעכע ווערסיע פון קאָזשימיעזש, אַנשטאָט דעם אַלט-
יידישן קוזמיר, וואָס שלום אַש האָט גענוצט.

אין „קאָזשמעזש“ גייט דורך די פולע שטעטלדיקע פּאַנאָראַמע מיט
די היסטאָרישע חורבות, די קלויסטערט און להבדיל די שול; די גאַ-
לעריע פון טיפן — נגידישע סוחרים, אויפגעקלערטע יונגעלייט און
פאַרחלומטע מיידלעך; באַלעגאַלעס, טרעגערס און סאַדאַוויקעס. סעגאַ-

ווען די ווייסל האט גערעדט יידיש

לאָוויטש פילט זיך היימיש אין שטעטל, אָבער דאָך באַלאַנגט ער צו די געסט, וועמענס קומען איז אַ געשעעניש אין שטעטל :

און ווידער אין קאַזשמעזש, וואַרט, פּורמאַן, געלאַסן.

די פּערד דיינע פליען, ווי ווילדע פון באַרג,

און קינדער פיל לויפן מיר נאָך און באַגריסן

און שרייען : דער „פּריץ“, און פרייען זיך שטאַרק.

דער פּריץ פאַרמאַגט אויף די וואַלקנס אַ פאַלאַץ,

אין מערבֿ־זייט הענגט דאָרט מיין גאַלדענעס הויז.

אויף דער ערד בין איך אַרעם, ווי אייערע טאַטעס,

כאָטש ניי איז מיין בגד און רייך זע איך אויס.

די פּאַעמע „קאַזשמעזש“ האָט אַנגעשלאָגן גאָר פּרישע טענער אין דער יידישער דיכטונג. עס איז געווען דער ברייטער אַטעם פון עפישע שילדערונגען, אין וועלכע לעגענדע איז געוואָרן צונויפגעוועבט מיט הוירקלעכקייט :

איר קענט נישט דאָס שטעטל ? עס מעג אייך פאַרדריסן.

דאָ שוועבן און לעבן לעגענדעס אַ סך,

דאָ שפּיגלען אין טייך זיך פיל בערג און פיל סעדרער,

דאָ ציט זיך צום הימל אַ שלאַס אָן אַ דאָך.

אין שלאַס האָט געלעבט ווען דער איידלסטער קעניג,

היינט קראַקען דאָרט קראַען פון לאַנג שוין, אויף לאַנג...

און אַפּטמאַל ביינאַכט פאַלט אין פאַלאַץ אַ שטערן,

נאָר קיינער געפינט נישט דעם הימלס געשאַנק.

דאָ לעבט נאָך די אמתע יידישע פרומקייט

און שטאַרבט ווי די אוראַלטע דעמבע ביים וועג,

דאָ ווייזט זיך נאָך אַפּט אַ צעשראַקענע סאַרנע

און לויפט באַלד אַוועק מיט אַ גרעסערער שרעק.

טרויעריקע רעגונגען וועקט ביי דעם גרויסשטאַטישן גאַסט די איינ־זאַמע שול אין שטעטל, וואָס שטייט ווי פאַרלוירן צווישן די מעכטיקע, געמויערטע קלויסטערס. באַרוישט פון דער פּרעכטיקער נאַטור ראַנגלט זיך אָבער דער פּאַעט ביים אַנרופן אויף יידיש די בלומען און פייגל :

ש. ל. שניידער מאן

דריי קלויסטערס פון קאזשמעזש און דריי זענען
מיט ביימער פארריגלט, מיט ביימער אַ סך ;
און אונזער בית-תפילה, להבדיל, שטייט איינזאם,
פאררוקט אין אַ ווינקל, צעבראָכן דער דאָך...
אַ ניגון אַ פוילער פארשטארבט אין די ראַמען
פון אַפּענעם פענצטער... איך גיי גיך פאַרביי.
דער ניגון באַגלייט מיך נישט ווייט מיט זיין טרויער,
ער וועט באַלד צערונען אין זינגען פון מאַי.
ווי רופט מען די פייגל? ווי הייסן די בלומען?
עס האָט אונזער שפראַך נישט קיין נאָמען פאַר זיי.
באַשערט זיך צו פרייען אַזוי, ווי אַ שטומער,
אַזוי ווי אַ שטומער פאַרבאָרגן דער וויי.

זיגט דאָן זענען סעגאַלאַוויטשעס לידער, פאַעמען, דערציילונגען און
ראַמאַנען, כסדר געווען דורכגעוועבט מיט שילדערונגען פון קוזמיר און
זיין ליטווישער יידישער לשון איז אַלץ מער און מער דורכגעזאַפט געוואָרן
מיט דער פאַרביקייט פון פוילישן יידיש.

דורך דעם סאַמע פראַדוקטיווסטן פּעריאָד פון זיין שאַפן, ביז צום
נאַצי-חורבן, איז קוזמיר געווען נישט נאָר דער קוואַל פאַר סעגאַלאַווי-
טשעס ליטעראַרישער אינספּיראַציע, נאָר איז ממש פאַרוואַנדלט געוואָרן
אין זיין ליטעראַרישן וואַרשטאַט. אין די זומער-חדשים פלעגט מען סעגאַ-
לאַוויטשן זען ביי אַ טישל אויף דער גרויסער, אַפּענער וועראַנדע פון
בערענסעס רעסטאָראַן, ווי ער זיצט און „באַשרייבט“ דאָס שטעטל, ענלעך
ווי די מאַלערס אויפן מאַרק-פּלאַץ, וואָס האָבן ביי דער ווייסל און אין די
געסלעך, מיט פענזל און פאַרב פאַרפּיסקירט די לאַנדשאַפט און די
מענטשן פון שטעטל.

אין קוזמיר האָט סעגאַלאַוויטש אויפגעכאַפט די ערשטע סימנים פון
דער אויבערפלעכלעכער אַסימילאַציע ביים יידישן בירגערלעכן עולם,
וואָס האָט זיך גענומען רייסן צו דער פוילישער קולטור און סביבה. ער
האַט דאָס פון דער נאַענט אַבסערווירט ביי די יידישע בחורים און מיידלעך,

וועלכע זענען געקומען קיין קוזמיר אין די זומער-חדשים — פון וואַרשע און אַנדערע גרעסערע שטעט אין פּוילן.

קוזמיר איז געווען די פּריזמע, דורך וועלכער סעגאַלאַוויטש האָט געזען דאָס ייִדישע פּוילן, אין פּרייד און אין צער. אויך אין די יאָרן פון חורבן, ווען סעגאַלאַוויטש האָט זיך געפונען אויף זיינע וואַגלענישן איבער ליטע און רוסלאַנד, ביז ער האָט זיך דערשלאָגן קיין ארץ-ישראל, איז קוזמיר געווען דער ברעך-פונקט פון זיינע ווייטאַגדיקע וויזיעס און דער הינטערגרונט פאַר זיינע איובדיקע קלאַג-לידער. פון וואַנדער-וועג האָט דער פּאָעט געשיקט גרוסן צו זיינע ייִדישע און נישט-ייִדישע העלדן אין קוזמיר, וואָס ער האָט במשך פון העכער דריי צענדליק יאָר געשילדערט אין פאַרשידענע וואַריאַנטן, אין ליכט און אין שאַטן. מיט אַ טאָן פון טיפער באַטאַגליע האָט ער זיי אַלע אַנגערופן מיט זייערע ריכטיקע נעמען:

דבודה, וואָס עלטערט זיך שוין אין געוועבלב,
סוכער, וואָס טרייבט פון די דערפער אַ קעבלב,
וועוטשען, דעם פּורמאַן, מיין בעסטער פאַרערער,
יַזנעק דעם שיכור, דעם גאַסן-פאַרקערער.
נחום, דעם האַר פון די שיפלעך ביים וואַסער,
אברהם-אַורעמל, דעם גראַמען-פאַרפאַסער.
אַנדזשען, וואָס שפּרייזט אַזש קיין וואַרשע צופוסן —
אַלעמען, אַלעמען שיק איך זיי גרוסן.

זיין גרויסע חורבן-פּאָעמע „אַ בוים אין פּוילן“ האָט סעגאַלאַוויטש אַנגעהויבן מיט די שורות:

אין קאַזשמעזש, ביים וועג פון טשערניאַווע,
געגרינט האָט אַ שלאַנקע בעריאַזע...

עס איז געווען אַ מין צוריקקער צו דער פּאָעמע „קאַזשמעזש“, ביים סאַמע אָנהייב פון זיינע פּאָעטישע רעגונגען אין קוזמיר, ווען אין די שטורמישע יאָרן, ערב די רעוואָלוציאַנערע געשעענישן פון 1905, איז דאָס שטעטל אַלץ מער און מער געוואָרן אַ זומערדיקער צונויפטרעף פאַר דער פּוילישער און ייִדישער אינטעליגענץ.

שטורמישע יארן

דאָס אידילישע קוזמיר ביים ברעג פון דער ווייסל, וואָס האָט זיך געפונען אָן אַ זייט פון באַן־שליאָך און ווייט פון איבערוואַכונגס־אויג פון דער צאַרישער אַכראַנע, איז געוואָרן אַ זאַמלפונקט פאַר יידישע און פּוילישע רעוואָלוציאַנערן. אין זומער פון יאָר 1902 האָבן אין קוזמיר צופעליק זיך באַגעגנט צוויי יידישע סטודענטן, וועלכע האָבן שפּעטער געשפּילט וויכטיקע ראָלן אין דער יידישער אַרבעטער־באַוועגונג און בכלל אין די רעוואָלוציאַנערע קאַמפּן קעגן צאַרישן רעזשים. דאָס זענען געווען הענריק ערליך, וועלכער האָט געשטאַמט פון אַ טראַדיציאָנעלער יידישער משפּחה אין לובלין, און בראַניסלאָו גראַסער, אַ זון פון אַ פאַרפוילישטער ביר־גערלעכער יידישער משפּחה אין וואַרשע.

הענריק ערליך האָט נאָר־וואָס געהאַט פאַרענדיקט די פּוילישע גימנאַזיע אין לובלין און איז געקומען קיין קוזמיר, כדי זיך אָפצורוען ערב די אוניווערסיטעטס־עקזאַמענס. ווידער דער יינגערער בראַניסלאָו גראַסער האָט אין קוזמיר פאַרבראַכט זיינע זומער־וואַקאַציעס, צוזאַמען מיט אַ גרופּע יונגע פּוילישע רעוואָלוציאַנערן.

גראַסערס צופעליקע באַגעגענישן מיט הענריק ערליך האָט אין אַ גרויסער מאָס דעצידירט וועגן זיין צוקונפטיקן לעבנס־וועג. דאָס האָט ערליך באַווירקט דעם אַסימילירטן גראַסער זיך צו דערנענטערן צו דער יידישער סביבה. אין גיכן זענען זיי ביידע צוגעשטאַנען צום "בונד" און האָבן שנעל זיך אַרויסגערוקט ווי די טעאַרעטיקער און פירער פון דער דאָזיקער יידישער אַרבעטער־פאַרטיי.

מיט קוזמיר זענען אויך פארבונדן די ערשטע רעוואלוציאנערע אַק-
טיוויטעטן פון איינעם פון די וויכטיקסטע פירער פון דער פוילישער
סאציאל-דעמאקראטישער אַרבעטער-פאַרטיי (ס. ד. ק. פ. ל.), פעליקס
דזשערוזשינסקי (יוזעף), וועמענס ברודער האָט געהאַט אַ קליינעם גוט אין
דער געגנט. דזשערוזשינסקי, דער שפּעטערדיקער הויפט פון דער באַל-
שעוויסטישער „טשעקאַ“, האָט אַרגאַניזירט שטרייַקן אין די קוזמירער
גאַרבערייען און אין די ביר-ברויערייען און צוקער-פאַבריקן פון די
אַרומיקע פריזישע היף. ער האָט אויך איינגעשטעלט רעוואלוציאנערע
קעמערלעך צווישן די סטודענטן און פּראָפּעסאָרן אין אַגריקולטור-אינסטי-
טוט, וואָס האָט זיך געפונען אין אַמאַליקן גוט פון פירשט אַדאַם טשאַר-
טאַריסקי, אין פּולאַוו.

דאָס זענען געווען פאַרברייטונגען פאַר אַ געפלאַנטן באַוואַפנטן
אויפשטאַנד, פאַר וועלכן דזשערוזשינסקי האָט באַוווּזן צו ווערבירן נישט
נאָר די פויערים פון די אַרומיקע דערפער און די סטודענטן פון אַגריקול-
טור-אינסטיטוט, נאָר אַפילו אַ גרופע אַפיצירן אין מיליטערישן גאַרניזאָן
אין פּולאַוו. בראש פון די יונגע אַפיצירן האָט זיך געפונען דער שפּעטער-
דיקער העלד פון דער אַקטאַבער-רעוואלוציע, לענינס מיליטערישער ראַט-
געבער און דעראַבערער פון ווינטער-פאַלאַץ, וו. א. אַנטאַנאָוו-אָוסעיענקאַ,
איינער פון די ערשטע קרבנות פון סטאַלין-טעראַר.

בשעת דעם שפּאַנישן בירגער-קריג איז אָוסעיענקאַ געוועזן דער
סאָויעטישער פאַרטעטער אין באַרצעלאַנאַ, פון וואָנען ער איז אין יאָר
1937 פּלוצים געוואָרן צוריקגערוּפן קיין מאַסקווע און גלייך ליקווידירט.
ווען איך האָב אין שפּאַניע זיך געטראָפן מיט אַנטאַנאָוו-אָוסעיענקאַ, האָט
דער דאָזיקער באַלשעוויסטישער וועטעראַן גערעדט מיט אומגעוויינלעכן
סענטימענט וועגן קוזמיר, ווהיין ער פלעגט קומען אויף קאַנספּיראַטיווע
באַראַטונגען מיט פעליקס דזשערוזשינסקי.

אין די צוגרייטונגען צום באַוואַפנטן ווידערשטאַנד, האָבן זיך באַ-
טייליקט עטלעכע צענדליק בחורים פון קוזמיר, בראש מיט הענעך זייד-
נער. די פאַרשווערונג איז געוואָרן אויפגעדעקט און אין קוזמיר זענען
דורכגעפירט געוואָרן אַ גרויסע צאַל אַרעסטן. עטלעכע יידישע בחורים

זענען פארשיקט געווארן קיין סיביר און די איבעריקע, צוזאמען מיט הענעך זיידנער, זענען אוועק קיין אמעריקע.

דער שטורעם פון די רעוואלוציאנערע געשעענישן האט געבראכט קיין קוזמיר עטלעכע משפחות פון יידיש-רוסישע אינטעליגענטן, וועלכע האבן אין שטעטל אָנגעטראָגן פרישע ווינטן. צווישן זיי האבן זיך באַזונדערס אַרויסגערוקט דריי משפחות, וועלכע האבן אַריינגעבראַכט אַ נייעם עלעמענט אין דער סאַציאַלער סטרוקטור פון יידישן קוזמיר.

דאָס זענען געווען: סטאַניסלאָו ליכטזאָן, דער ערשטער יידישער אַפטייקער אין שטעטל; אַגראָנאַם לעווענשטיין, אַ געוועזענער פאַרוואַל-טער פון בראַדסקיס ביר-ברויעריי אין קיעוו, און חיים שענדעראַוויטש, דער אייגנטימער פון ערשטן יידישן פענסיאָנאַט אין שטעטל, וועלכער האָט געהאַט אַ טיפע גייסטיקע השפעה אויף דער שטעטלדיקער יוגנט.

ליכטזאָנס אַפטייק האָט זיך געפונען אין דער „דאַנציקער קאַמעניצע“ פון וועווטשע באַמבערג. פון דעם הויך-געוועלבטן סופיט איז אַראָפּגע-האַנגען אַ ריזיקער, זשומענדיקער בליץ-לאַמפּ — דער איינציקער פון דעם מין אין גאַנצן שטעטל — וואָס האָט אין די נעכט געוואָרפן לאַנגע פאַסן ליכט אויפן מאַרק. אין שכנות האָט געוויינט דער שטאַטישער פעלדשער, מאַשקע באַרשטש, וועלכער האָט געשמט איבער דער גאַנצער געגנט ווי אַ ווונדער-רופּא. צו זיינע פאַציענטן האָבן באַלאַנגט אַלע פריצים פון די אַרומיקע הייף און די רבנים פון די שכנותדיקע שטעטלעך.

לעווענשטיין האָט זיך באַזעצט אויף די בערג, וווּ ער האָט אויפגע-שטעלט אַן עקספּערימענטאַלע אַגריקולטור-סטאַציע מיט אינספּעקטן אונ-טער גלאָז. ער האָט געהאַדעוועט עקזאַטישע פּלאַנצן, בלומען און געקריי-ציקט פאַרשידענע פירות. לעווענשטיין האָט צוזאַמענגעאַרבעט מיטן אַג-ריקולטור-אינסטיטוט אין פּולאַוו. עס פלעגן צו אים קומען פּראָפּעסאָרן פון אינסטיטוט, וועגן וועלכע מען האָט אין שטעטל דערציילט, אַז זיי זענען פאַרשטעלטע רעוואַלוציאַנערן און אַז אין לעווענשטיינס היים ווערן אַפּגעהאַלטן געהיימע פאַרזאַמלונגען.

אַ באַזוך אין גאַרטן און אין דער פּרעכטיקער ווילע פון די לעווענ-שטיינס איז געווען אַ טיפע איבערלעבונג פאַר די שטעטלדיקע יידן. דער



Chaim Goldberg

הויך-וויסטיקער לעווענשטיין, וועלכער האט גערעדט פויליש מיט א רוי-סישן אקצענט, איז געווען א צוגעלאזענער, ווארעמער מענטש. ער פלעגט פארפירן געשפרעכן מיט די מיידלעך און בחורים, וועלכע האבן בעת זייערע שבתדיקע שפאצירן אויף די בערג זיך אפגעשטעלט פאר זיין גארטן און נישט איינמאל האט ער אויך דאס יונגווארג איינגעלאדן אויף דער וועראנדע.

דאקעגן פרוי לעווענשטיין — א דראבניקע מיט א הויכן קאקס גרויע האר פארפלאכטן אויפן קאפ, איז אויפן ערשטן אויגנבליק געווען שטרענג און אפילו אומפריינדלעך. זי האט די בחורים באפוילן אויסצוטאן די היטלעך, ווי נאר זיי האבן באטרעטן די שוועל פון דער וועראנדע. זי האט זיי געמוסרט פאר דעם רעליגיעזן פאנאטיזם פון זייערע עלטערן, אבער אין דער זעלבער צייט די באזוכער מכבד געווען מיט זעלטענע פירות, וואס מען האט אין שטעטל קיינמאל נישט געזען: פארושיכעס, רענגלאדן און טרוסקאווקעס. זי פלעגט דעם יונגווארג אויך אויסלייען ביכער פון איר גרויסער ביבליאטעק, די ווערק פון קראשעווסקי, מיצ-קעוויטש און שענקעוויטש. דערביי האט זי מיט שטאלץ אונטערגעשטראכן, אז שענקעוויטש איז געווען א גאסט ביי איר אין הויז.

די הויפט-אטראקציע אין לעווענשטיינס ווילע זענען געווען די פראכטפולע פאוועס אין א ריזיקער, דראטענער שטייג. דערנעבן האט זיך געפונען אן אלטמאדישער ברונעם מיט א הילצערנעם ראד, אויפן פאן פון קאלירפולע בלומען און פרוכטנביימער — א לעבעדיקע אילוסטראציע צו ביאליקס ליד „יש לי גן ובאר יש לי“.

ליכטזאן און לעווענשטיין האבן זיך געהאלטן ווייט פון יידישן עולם אין שטעטל. א גאנץ יאר האבן זיי פארקערט מיטן גלח, מיטן דאקטאר, מיט די לערער און די פריצים פון דער געגנט. בלויז אין יום-כיפור זענען זיי געקומען אין שול אריין, אגנעטאן אין שמאלע טליתיםלעך, וואס די יידן אין קוזמיר האבן קיינמאל פריער נישט געהאט געזען. דאקעגן שענ-דעראוויטש, וועלכער האט אפן מאניפעסטירט זיין אפיקורסות, האט גלייך ביי זיין אגקום קיין קוזמיר גענומען זאמלען ארום זיך די שטעטלדיקע יוגנט און פאר זיי אנטפלעקט די אויפגייענדיקע וועלט פון ציוניזם.

בכלל האָט די שענדער־אָוויטש־משפּחה רעוואָלוציאָניזירט דעם איינ־געפונדעוועטן טראַדיציאָנעלן ייִדישן לעבנס־שטייגער אין קוזמיר. די ערשטע מאָדערנע ייִדישע שול אין דער פּוילישער שפּראַך און מיט אַ ברייטן פּראַגראַם פון העברעיִש און ייִדישער געשיכטע, איז געשאַפן גע־וואָרן דורך די קינדער פון חיים שענדער־אָוויטש, וועלכע האָבן שטודירט אין וואַרשע און אין פּראַג. די טרייב־קראַפט איז געווען די עלטסטע טאַכטער, סאַניאַ, און איר ייִנגערער פּרי־פּאַרשטאַרבענער ברודער, זיגמונט, וועלכער האָט אין קוזמיר געשאַפן אַן אָפּטיילונג פון השומר־הצעיר — איינע פון די ערשטע „נעסטן“ פון דער ניי־אַנטשטאַנענער ראַדיקאַל־ציוניסטישער יוגנט־באַוועגונג. די ייִנגסטע פון די שענדער־אָוויטשעס, פּאַלאַ, איז געווען די ערשטע חלוצה פון קוזמיר, וועלכע האָט עולה־געווען קיין ארץ־ישׂראל און געוואָרן אַ מיטבויערין פון קיבוץ משמר־העמק.

די פרומע קוזמירער יידן האָבן אין אָנהייב געקוקט מיט אומצו־פּרידנקייט אויף דער אַלץ־וואַקסנדיקער השפּעה פון דער שענדער־אָוויטש־משפּחה, וואָס האָט גענומען אַראַפּירן די יוגנט פון דר־הישר... חיים שענדער־אָוויטש האָט וועגן דעם געהאַט שאַרפע וויכוחים מיט די שטעטל־דיקע קנאים און דאָס יונגוואַרג האָט מיט הנאָה זיך צוגעהערט צו די היציקע שמועסן אויפן מאַרק־פּלאַץ. דער יונגער עולם איז געווען באַזונ־דערס שטאַלץ דערמיט, וואָס דער גלוח חיים שענדער־אָוויטש האָט די קוזמירער לומדים פּאַרשאַטנט מיט זיינע קענטענישן פון תנ"ך.

אין דעם פּעריאָד ערב דער צווייטער וועלט־מלחמה האָבן די שענדע־ראָוויטשעס אַ גאַנץ יאָר געלעבט אין וואַרשע. בלויז אויף די זומער־חדשים זענען זיי געקומען קיין קוזמיר, וווּ זיי האָבן געהאַט זייער פענסיאָנאַט אין די טשערניאַוועס, אויף אַ באַרגיקן שטח, פון וואַנען עס האָבן געשלאָגן קוואַלן פון מוזיהדיק־פּריש וואַסער, וואָס איז געווען שניידיק־קאַלט, אַפילו אין די הייסטע זומער־טעג.

פאַר דער קוזמירער יוגנט איז דער פענסיאָנאַט פון די שענדער־אָווי־טשעס געווען דאָס ערשטע פענצטער צו וועלטלעכער ייִדישקייט און פּו־לישער קולטור, און דאָס אַ דאַנק די פּראַמינענטע פּערזענלעכקייטן פון ייִדישן וואַרשע, וועלכע האָבן דאָרט פּאַרבראַכט זייערע וואַקאַציעס —

ווען די ווייסל האט גערעדט יידיש

שרייבער, קינסטלער, באוואוסטע דאקטוירים, ציוניסטישע מנהיגים און אויך די אידעאלאגן פון דער קולטור-אסימילאציע.

עטלעכע אונטן אַ וואָך פלעגט חיים שענדעראַוויטש געבן אומזיסטע לעקציעס פון העברעיִש פאַר אַ גרופּע שטעטלידיקע בחורים און מיידלעך. ער האָט אויך צונויפגעבראַכט די שטעטלידיקע יוגנט מיט די סטודענטן צווישן די געסט אין זיין פענסיאָנאַט, וועלכע האָבן אַרגאַניזירט די ערשטע קורסן אין שטעטל.

ביי דער שטעטלידיקער יוגנט איז חיים שענדעראַוויטש אויסגעוואַקסן צו אַ סימבאָל פון יידישן נאַציאָנאַלן רענעסאַנס. אַ סברה, אַז ער האָט אַפילו געדרוקט העברעיִשע שירים אונטער אַ פּסעוודאָנים. דערביי האָט מען זיך דערציילט אין שטעטל, אַז ער איז גאַר אַ נאַענטער פּריינד פון י. ל. פּרץ. חיים שענדעראַוויטש האָט אַפילו אימירט פּרצן מיט זיינע פּריצישע וואַנסעס, לאַנגע האָר און שוואַרצע פּעלערינע.

*

דער אויסברוך פון דער ערשטער וועלט-מלחמה האָט צעריסן דאָס אַנגעהויבענע געוועב פון דעם וועלטלעכן לעבנס-שטייגער אין יידישן קוזמיר. פון אַט דער צייט הייבט זיך אויך אַן מיין געדענקען. די סאַמע ערשטע איבערלעבונגען, וואָס האָבן זיך איינגעקריצט אין מיין קינדערישן זכרון, זענען געווען די באַמבאַרדירונגען און דאָס פאַרשטעקן זיך אין קעלער; דאָס אומענדלעכע מאַרשירן פון די צאַרישע אַרמיען — ממש טאַג און נאַכט; דאָס בהלהדיקע פאַרהאַקן די טירן פון די געוועלבער, ווען פון פּולאַווער וועג האָט זיך דערטראָגן דער אַפהילך פון פּערדישע קאַפּיטעס אויף די אויסברוקירטע קיזלשטיינער און פון מויל צו מויל איז געגאַנגען דאָס שרעק-וואָרט: „קאַזאַקן...“

אין אַט די שעהן פון פּחד האָט איבערן שטעטל פּלוצים זיך צעטראָגן די נייעס, אַז בעת דעם דורכמאַרש פון די קאַזאַקן איז אויפן מאַרק אין קוזמיר אויף זיין ווייסן פּערד געזעסן נישט קיין אַנדערער, ווי דער הויפּט-קאַמאַנדיר פון די רוסישע אַרמיען, דעם צאַרס פּעטער, ניקאָלאַי

ניקאלאיעוויטש, וועלכער האט אזוי ארום מציל געווען דאס שטעטל פון א זיכערן פאגראם. צי ניקאלאי ניקאלאיעוויטש האט זיך טאקע דאן געפונען אין קוזמיר, איז קיינמאל נישט פעסטגעשטעלט געווארן. די דאזיקע מעשה געהערט אבער צום קוזמירער נוסח פון פארוועבן ווירקלעכקייט מיט לעגענדע.

מיט דער דערנענטערונג פון פראנט צום שטעטל, זענען די קוזמירער יידן געווארן עוואקוירט. זיי זענען אבער געקומען צוריק, ווי נאר די עסטרייכישע ארמיען האבן באזעצט די געגנט. אין קוזמיר האט זיך דאן אפגעשפילט א נייער, רעאלער וואריאנט פון דער אסתרקע-לעגענדע, ווען דער מיליטערישער קאמענדאנט פון פולאווער ראיאן האט זיך פארליבט אין דער שיינער טאכטער פון א קוזמירער קצב. די שטרענגע פארארדענונג גען פון דער עסטרייכישער אקופאציע-מאכט זענען פלוצים געווארן היפש פארמילדערט. עס האט זיך אנגעהויבן א לעבהאפטער האנדל און יידן האבן צוריק גענומען אויפבויען זייערע חרוב-געווארענע הייזקעס.

אין א הארבסטיקן פארנאכט פון יאר 1916, איז אבער דאס שטעטל פלוצים אויפגעטרייסלט געווארן פון א שרעקלעכער קאטאסטראפע, וואס האט אין מיין קינדערישער פאנטאזיע זיך צונויפגעוועבט מיטן ביבלישן מבול און נחס תיבה. פלוצים האבן די גלאקן פון אלע דריי שטעטלדיקע קירכעס זיך צעקלונגען, ווי דאס פלעגט געשען, ווען ס'איז אויסגעבראכן א שריפה. באלד האט זיך פארשפרייט די שרעקלעכע ידיעה, אז אויף דער ווייסל האט זיך איבערגעקערט אייגע פון חיים פושעוואזשניקס קרייפעס מיט פאסאזשירן. דאס זענען געווען קוזמירער יידן, וועלכע זענען געווען באשעפטיקט ביים בויען מיליטערישע פארטיפיקאציעס אויפן אנדערן ברעג ווייסל, לעבן יונאווע. כמעט יעדע משפחה אין שטעטל האט גע-האט איינעם אדער צוויי מיטגלידער אין דעם דאזיקן טראנספארט.

דאס גאנצע שטעטל, ממש קינד און קייט, מיט נאפט-לאמטערנעס אין די הענט, האט געאילט צום ברעג פון דער ווייסל. עס האבן זיך צונויפגעמישט די פארצווייפלטע געשרייען פון די מענטשן אויפן ברעג און די הילכיקע אויסרופן פון די פישערס אין די שיפלעך, וועלכע זענען פון ביידע ברעגן געקומען צו הילף די זיך-טרינקנדיקע מענטשן.

צו האלבער נאכט זענען פון וואסער ארויסגעשלעפט געווארן העכער הונדערט טויטע, פון צווישן די קרוב צוויי הונדערט פאסאזשירן אויף דער קריפע, וואס האט זיך איבערגעקערט פון איבערלאדונג. די לאמענטירנדיקע יידן זענען געלאפן צווישן די מתים. וואס זענען געלעגן אויסגעלייגט אויפן ברעג, נעבן עלבוימס ביר-ברויעריי, כדי צו דערקענען זייערע נאענטע. א וואך צייט האבן געדויערט די לוויות אין שטעטל. די טראג-גישע פאסירונג איז פארשריבן געווארן אויפן לעצטן לידיקן זייטל פון פארמעטענעם סידור.

אין אט דער צייט האבן אין דער דרויסנדיקער וועלט זיך אפגעשפילט שטורמישע געשעענישן, וואס האבן אין קוזמיר געהאט אן אייגנארטיקן אפקלאנג. דאס איז געווען די פעברואר-איבערקערעניש פון 1917 אין רוסלאנד; די באלפור-דעקלאראציע אין נאוועמבער פון זעלבן יאר, און דער ווידערגעבורט פון אומאפהענגיקן פוילן — מיט א יאר שפעטער. אויפן פילם פון מיין זכרון זענען די אלע דריי געשעענישן געבליבן ענג צונויפבאהאפטן צווישן זיך, גלייך ווי זיי וואלטן זיך אפגעשפייגלט אין איין און דער זעלבער צייט. לעבעדיקע שילדערונגען וועגן צוזאמענ-ברוך פון צארישן רעזשים האבן אין שטעטל געבראכט די לעווענשטיינס און די שענדעראוויטשעס, וועלכע זענען ביים אויסברוך פון דער מלחמה אוועק קיין רוסלאנד.

די אנטשטייונג פון אומאפהענגיקן פוילן האט ארויסגערופן גע-מישטע געפילן פון פרייד און שרעק ביי די שטעטלדיקע יידן. זיי האבן זיך געפילט ווי דירעקטע מחותנים פון נייעם פוילן, וועמענס ערשטע רעגירונג איז אנטשטאנען אין שכנותדיקן לובלין. די קוזמירער יידן זענען אבער באהערשט געווארן פון פחד-געפילן, ווען אויף דער כוואליע פון פאטריאטישן ענטווארען זענען אויפגעשוומען די טונקלסטע פארשוניגען פון צווישן דער היימישער פוילישער באפעלקערונג. די שטעטלדיקע פאלאקן, וועלכע האבן אנטוואפנט די עסטרייכישע זשאנדארמען, האבן גאוועהדיק פאראדירט איבערן מארק-פלאץ מיט די צוגענומענע ביקסן און געלאזט פילן די יידן, אז זיי זענען די נייע באלעבאטים פון שטעטל. ווי די גרעסטע געשעעניש פון אט דער שטורמישער צייט, איז אין

מיין זכרון פארבליבן די חנוכה־פיייערונג אין דער שול אין ווינטער פון 1917, לכבוד דער באלפור־דעקלאַראַציע. ווי אַ רמז אויף משיח צייטן איז געווען דער פּאָקט, וואָס געבן דעם דראַבנינק, גרייז־גרויען קוזמירער רב ר' חיים־לייב זילבערמאַן מיטן שווערן שטריימל אויפן קאַפּ, איז אויפן באלעמער פון שול געשטאַנען חיים שענדער־אָוויטש, אין אַ קאַפּעלוש מיט אַ גרויסן ראַנד און אַ ברייטער פּאַעטישער שליף.

מיט אַ ציטערדיקער שטימע האָט דער רב געמאַכט דעם שהחינו, אַנגעצונדן דאָס ערשטע חנוכה־ליכטל און דאָן, שעפּטשענדיק, גערעדט במשך פון אַ לענגערער וויילע. זיינע ווערטער האָבן אַבער קוים דער־גרייכט צום ריזיקן עולם. דערפאַר אַבער האָט אָפּגעהילכט די שטים פון חיים שענדער־אָוויטש, וועלכער האָט אַנגעהויבן אין העברעיִש און דערנאָך אַריבער אויף יידיש.

דער קערן פון שענדער־אָוויטשעס רעדע איז געווען, אַז דער חלום פון שיבת־ציון איז נאָענט און אַז יעדער ייד דאַרף מיט אַ ברייטער האַנט געבן פאַר גאולת־הארץ. פון דער ווייבערישער שול האָבן גלייך גענומען פאַלן גאַלדענע בראַשקעס, קייטעלעך און רינגלעך מיט דימענטן און די מענער האָבן אַוועקגעגעבן זייערע גאַלדענע און זילבערנע זייגערס. די גרויסע קערות, אין וועלכע מען פלעגט אין פּאָליש פון דער שול יעדן ערב יום־כיפור אַריינזאָרפן מטבעות פאַר דער שטעטלדיקער צדקה, זענען אין פּאַרלויף פון אַ קורצער וויילע געוואָרן אַנגעפילט מיט זילבערנע און גאַלדענע חפצים.

זינט דאָן האָט דאָס שטעטל גענומען פיבערן מיט ציוניסטישע אַק־טיוויטעטן פון אַלע שאַטירונגען — פון השומר־הצעיר ביז הנוער־הציוני און בית־ר; לינקע און רעכטע פּוּעלי־ציון — ביז די רעוויזיאָניסטן און מזרחי. עס האָט אין קומיר קיינמאַל נישט עקזיסטירט קיין „בונד“ און „אגודה“, אָדער בכלל וועלכע עס איז אַנדערע אַנטי־ציוניסטישע אַרגאַ־ניזאַציע.

געפלאצטע אילוזיעס

פאר דעם קומענדיקן היסטאריקער, וועלכער וועט פארשן די לעצטע פאזע פון יידישן לעבן אין די הונדערטער יידישע שטעטלעך פון אומ-אפהענגיקן פוילן צווישן ביידע וועלט-מלחמות, וועט קוזמיר זיין א רע-טעניש, אדער גאר טאקע דער באראמעטער פאר די שטימונגען פון יאוש, וואס האבן פארכאפט די געמיטער פון יידן, גלייך ביים אנהייב פון דער אומאפהענגיקייט.

עס איז מאדנע, אז גראד אין קוזמיר, וואס איז אין לעגענדע און ווירקלעכקייט געווען געקניפט און געבונדן מיט דעם סאמע אנהייב פון טויזנטיאריקן יידישן ישוב אין פוילן און ווו דאס צוזאמענלעבן מיט די קריסטלעכע שכנים איז, מיט קליינע אויסנאמען, געווען הארמאניש, איז די יידישע יוגנט גאר פרי דורכגענומען געווארן מיט דעם חלוצישן דראנג עולה צו זיין קיין ארץ-ישראל. דאס באקומען א סערטיפיקאט איז אבער געווען פונקט אזוי זעלטן, ווי א געווינס אויף דער לאטעריע, און די מער-הייט פון דער קוזמירער יוגנט — פונקט ווי אין אנדערע שטעטלעך — האט דעם חלום וועגן עליה מיטגענומען מיט זיך אין די גאז-קאמערן אריין...

פון טיפן מיטלאלטער ביז דער נייער צייט, האט אין קוזמיר זיך אפ-געשפילט די פולע גאמע פון פריינדלעכע באציונגען און נגישות מצד די פוילישע שכנים לגבי יידן. במשך פון יארהונדערטער האט דאמינירט דער פאראדאקס פון דיסקרימינאציע לגבי יידן, וואס האט זיין כאראק-טער נישט פארלוירן אפילו אונטערן קאמוניסטישן רעזשים. יעדעס מאל, ווען פוילישע מלכים האבן אויסגעברייטערט די רעכט

פון שטאַטישן מיטלשטאַנד, האָט די פּוילישע באַפעלקערונג די דאָזיקע פּרייהייטן קודם כל גענוצט קעגן די יידישע באַלמעלאַכעס און סוחרים. בלויז אין דער תקופה פון פּוילנס אונטעריאַכונג דורך די רוסישע צאַרן, האָט די ליבעראַלע פּוילישע אינטעליגענץ — דער עיקר אין גלות — גערעדט וועגן דער גורל-געמיינשאַפט פון יידן און פּאַלאַקן און גע-רופן צו אַ פאַרברידערונג און שותפותדיקן קאַמף פאַר דער אומאַפהענג-יגקייט פון פּוילן. ווי נאָר אָבער דער חלום פון אומאַפהענגיקייט איז — נאָך דער ערשטער וועלט-מלחמה — געוואָרן פאַרווירקלעכט, האָט זיך איבערגעזעצט דער געשיכטלעכער רעפּרייז פון אויסנוצן די דעראַבערטע פּרייהייטן קודם-כל קעגן די יידן.

דער פּוילישער שכן, וועלכער איז ערשט נעכטן געווען אַזוי שטיל און הכנעהדיק, איז מיטאַמאַל געוואָרן דער חוצפּהדיקער, ביזער פּאַלי-ציאָנט, דער דעה-זאָגער אין שטעטלדיקן מאַגיסטראַט, און דער יידישער קרעמער און באַלמעלאַכע האָט שנעל דערפילט, אַז ער ווערט דעגראַ-דירט צו דער מדרגה פון אַ צווייטראַנגיקן בירגער, וואָס מוז נאָך דערביי טראַגן די שווערסטע שטייער-לאַסטן.

די יידן אין די שטעטלעך, וועלכע האָבן זיך קוים גענומען אויס-גראַבן פון אונטער די מלחמה-חורבות, האָבן מיטאַמאַל זיך געפונען אין אַנבליק פון אַ קאָנקורענץ-קאַמף מצד דעם נייעם קלאַס פּוילישע הענדל-לער, וועלכע זענען געקומען מיט זייערע סטראַגאַנעס אויף די יאַרדן און געעפנט קרעמלעך אין שטעטל. די ענדעקיש-אַנטיסעמיטישע באַיקאַט-לאַזונג „סוואַי דאָ סוועגאַ“ (אייגענע צו אייגענע) איז געוואָרן דערמור-טיקט דורך דער יונגער פּוילישער מאַכט.

די יידן אין קוזמיר האָבן פון דעם דאָזיקן פּוילישן שאַוויניזם געליטן פיל ווייניקער, ווי אין אַנדערע שטעטלעך. ווייל אין קוזמיר האָט די גאַנ-צע באַפעלקערונג געלעבט כמעט אויסשליסלעך פון די זומער-געסט, ווע-מענס מערהייט איז באַשטאַנען פון יידן. וועגן דעם פרידלעכן צוזאַמענ-לעבן פון די יידישע און פּוילישע שכנים האָט אויך עדות-געזאָגט דער פּאַקט, וואָס אין קוזמיר האָבן פיל פּאַלאַקן גערעדט אַ פליסיקן יידיש. און דאָך האָבן אין קוזמיר, גלייך ביים אָנהייב פון דער אומאַפהענג-

ניקייט, גענומען פלאצן די אילוועס וועגן א יידיש-פוילישער שותפות. געקומען איז דאס צוליב אן אויסטערלישן עפיזאד, וואס האט זיך אפגע- שפילט אין זומער פון יאר 1918. אין א שבתדיקן פרימארגן איז אויפן מארק-פלאץ אָנגעפאָרן אן אויטאָמאָביל מיט עטלעכע ציווילע פאלאקן, וועלכע האָבן זיך געפרעגט אויף וועוטשע בראַמבערג. אין אויגנבליק האָט איבערן שטעטל זיך פאַרשפּרייט די ידיעה וועגן די שבתדיקע געסט און פאַר דער דאַנציקער קאַמיעניצע האָט זיך פאַרזאַמלט אַ גרויסער עולם.

עס האָט לאַנג נישט גענומען און די געהיימניספולע שליחים האָבן בראַמבערגן מיטגענומען מיט זיך אין זייער אויטאָמאָביל און אַוועק פון שטעטל. דאָס האָט אויפגערודערט נישט נאָר די יידן, נאָר אויך די קריסטלעכע באַפעלקערונג. עס האָט זיך גלייך פאַרמירט אַ געמישטע דעלעגאַציע, וואָס איז נאָך דעם זעלבן טאָג אַפּגעפּאָרן אין דער קרייזשטאָט פּולאַוו, כדי צו אינטערוויענירן ביי דער מאַכט.

עטלעכע טעג שפּעטער איז וועוטשע בראַמבערג געוואָרן באַפּרייט און ריינגעוואָשן פון דער אַנקלאַגע, וואָס האָט אַבער אַנטפלעקט דאָס פּריי- מיטיווע פרצוף פון די נייע מאַכטהאַבער. די גראַטעסקע אַנקלאַגע, וואָס איז ווערט די פען פון אַ גאַנאַל, האָט זיך גענומען פון אַ טעלעגראַמע צו וועוטשע בראַמבערג פון דאַנציק. דער נאָמען „בראַמבערג“ האָט אַרויס- גערופן פאַרדאַכט ביים טעלעגראַפֿן-אַמט אין פּולאַוו, וועלכער האָט דאָס אינטערפּרעטירט ווי „אַ יידישע פאַרשווערונג“ קעגן דער שטאַט ביד- גאַשטש אין פּאַמערן, וואָס האָט אונטער די דייטשן געהייסן בראַמבערג. דער טעלעגראַפֿ-באַאַמטער האָט וועגן דעם מיטגעטיילט די מאַכט-אַרגאַ- נען, וועלכע האָבן גלייך ענערגיש געהאַנדלט.

ענלעכע עפיזאָדן פון פאַרדאַכט און בילבולים אויף יידן, וואָס האָבן נישט אין איין פּאַל זיך געענדיקט טראַגיש, זענען דאָן נישט געווען קיין זעלנהייט אין דער ווידער-געבוירענער מלוכה, באַזונדערס בעת דער פּויליש-באַלשעוויסטישער מלחמה.

און דאָך האָט די פּוילישע אומאַפהענגיקייט געבראַכט מיט זיך אַן אויפשוונג פון יידישן פּאָליטיש-געזעלשאַפטלעכן לעבן, וואָס האָט אָנגע-

שפארט אפילו צו די קלענסטע פארוואַרפנסטע שטעטלעך, טראַץ דעם עקאָנאָמישן באַרג־אַראַפּ פון דער ייִדישער באַפעלקערונג. אויף די מאַרק־פלעצער און אין די בתי־תפילה זענען אַנגעגאַנגען היציקע וויכוחים צווישן דעם אויפגעקלערטן יונגוואַרג, פון וועלכן עס האָט זיך גענומען אויסקריסטאליזירן דער אַקטיוו פון די פאַרשידענע פאַרטיי־קרייזלעך, וואָס האָבן מיט זיך פאַרגעשטעלט דעם אַנשפאַר פאַר דער וועלטלעכער ייִדישער קולטור.

פאַר די גראַשנס, וואָס מען האָט זיך אַפגעשפאַרט פון מויל, האָט מען געדונגען בידנע לאַקאַלן אויף פאַלקס־שולן, אָונט־קורסן און ביבליאָ־טעקן. די איינצלנע עקזעמפלאַרן פון ייִדישע צייטונגען און זשורנאַלן, וואָס די מער־פאַרמעגלעכע שטעטלדיקע יונגעלייט האָבן אַבאַנירט, זענען געגאַנגען פון האַנט צו האַנט. מען האָט זיך געאַמפערט וועגן יעדן פובלי־ציסטישן אַרטיקל און אַריינגעטייטשט רמזים אין יעדער דערציילונג און ליד.

עס האָבן זיך פאַרמירט דראַמאַטישע קרייזן, ספאַרט־קלובן, כאַרן און דער גרעסטער יום־טוב אין שטעטל איז געווען דער באַזוך פון אַ לעק־טאַר פון דער שכונתדיקער גרעסערער שטאַט, ווייל נישט אַלע מאַל האָט מען זיך געקענט דערלויבן דעם לוקסוס פון ברענגען אַ רעדנער פון וואַרשע.

קוזמיר האָט זיך געפונען אין אַ באַזונדערס גינסטיקער לאַגע, צוליב די זומער־געסט — באַרימטע שרייבער, שוישפילער, מאַלער און פאַלי־טישע פירער. דאָס האָבן זיי יעדעס יאָר במשך פון עטלעכע חדשים פאַרוואַנדלט דאָס שטעטל אין אַן אַרענע פון אימפּראַוויזירטע פעסטיוואַלן, קאַנצערטן, רעפּעראַטן, טעאַטער־פאַרשטעלונגען און אַפילו קונסט־אויס־שטעלונגען, וואָס האָבן צוגעצויגן דאָס יונגוואַרג אויך פון די אַרומיקע שטעטלעך.

אומפאַרגעסלעך איז פאַרבליבן דער זומער, ווען די „ווילנער טרופע“ האָט אין קוזמיר געגרייט די אויפפירונג פון אַנסקיס „דיבוק“, אונטער דער רעזשי פון דוד הערמאַן. די טרופע איז איינגעשטאַנען אין שענדע־ראַוויטשעס פענסיאָנאַט און דאָרט געמאַכט די פּראָבן אויף דער גרויסער

ווען די ווייסל האט גערעדט יידיש

וועראַנדע. דאָס שטעטלדיקע יונגוואַרג האָט זיך פאַרשטעקט הינטער דער וועראַנדע, כדי צו זען די פראַבן פון אַנסקיס ווערק. די עקזאַלטירטע בחורים און מיידלעך האָבן אַרויסגעטראָגן דעם איינדרוק, אַז נח נאַכבוש, וועלכער האָט געשאַפן די קלאַסישע קרעאַציע פון משולח, האָט די דאָ-זיקע מיסטישע געשטאַלט מאַדעלירט לויט דעם שטעטלדיקן פרוש, אהרן דעם שוחטס.

דער פערזענלעכער קאַנטאַקט מיט די באַרימטע זומער-געסט האָט געהאַט אַ טיפע ווירקונג אויף דער יידישער יוגנט אין קוזמיר. אַפילו דער עלטערער עולם האָט זיך געפילט הימיש מיט דער קינסטלערישער באַהעמע, פאַזירט פאַר די מאַלער און נישט געהאַט דעם מינדסטן פאַריבל, ווען זיי האָבן זיך דערקענט אין די דערציילונגען און פעליעטאַ-גען פון די יידישע שרייבער.

בלויז איין מאַל איז שיער נישט געקומען צו אַ סקאַנדאַל, ווען ז. סעגאַלאַוויטש האָט אין אַ סקיצע רעאַליסטיש געשילדערט אַן אמתע ראָ-מאַנטישע פאַסירונג מיט וועוטשעלע באַלעגאַלע אַדער „פּיאַק“ (שיכור), ווי מען האָט אים גערופן אין שטעטל. דער היציקער וועוטשעלע האָט געסטראַשעט, אַז ער וועט סעגאַלאַוויטשן אַנברעכן די ביינער, ווי נאָר ער וועט קומען קיין קוזמיר. ביי דער ערשטער באַגעגעניש מיט סעגאַ-לאַוויטשן, איז אָבער וועוטשעלעס כעס געוואָרן אַפגעקילט און ער האָט זיך אַפילו האַרציק צעלאַכט, ווען סעגאַלאַוויטש האָט אים אַנגעבאַטן אַ „פּינפאַונצוואַנציקער“, אַז ער זאָל אים באַשרייבן...

די אסתרקע-לעגענדע

די היימישקייט מיט די קינסטלער און שרייבער, וועלכע זענען אין די זומער-חדשים געקומען קיין קוזמיר, האט סטימולירט די פאנ-טאזיע פון די טוריסטישע וועגווייזער אין שטעטל און פון יאר צו יאר האבן זיי אויסגעברייטערט דעם רעפערטואר פון די מעשיות און אנעק-דאטן ארום דער געשיכטע פון אט דעם אלטן פוילישן ישוב. דער צענ-טראלער מאטיוו אין זייערע אימפראוויזאציעס איז געווען די אסתרקע-לעגענדע. אויף דעם דאזיקן געביט האבן זיך באזונדערס אויסגעצייכנט די צוויי יאנקלס — יאנקל שווארצמאן און יאנקל גאלדפארב, וועלכע מען האט גערופן ביי זייערע צונעמען: „פאקטאר“ און „יאפאנטשיק“.

דער צונאמען „פאקטאר“ האט געהאט צו טאן מיט יאנקל שווארצ-מאנט נעבן-בארוף — מעקלעריי, און דער צונאמען „יאפאנטשיק“ האט געשטאמט פון דער רוסיש-יאפאנישער מלחמה, ווען אין די וויכוחים צווישן די שטעטלדיקע פאליטיקער האט יאנקל גאלדפארב מיט ברען פארטיי-דיקט יאפאן.

אט די צוויי „פראפעסיאנעלע“ יידישע וועגווייזער איבער די היסטא-רישע פלעצער אין קוזמיר האבן גערעדט א פרעכטיקן פויליש, וואס האט איבערראשט נישט נאר סתם טוריסטן, נאר אפילו פוילישע שריי-בער, וועלכע האבן באווינדערט די אידיאמאטישע פארביקייט פון זייער לשון. דערביי איז געווען פארשידן דער נוסח פון די מעשיות, וואס זיי האבן דערציילט.

דער אלטיטשקער יאנקל פאקטאר, א מיטלוויקסיקער, מיט א פארפוצט גרוי בערדל און פענסנע, פארהאנגען אויף א שווארץ שנירל, האט מיט גרויס

ערנסט געשילדערט די ביינאכטיקע נסיעות פון קעניג קאזשימיעזש קיין באכאטניצע, ווו אסתרקעס פאלאץ האט זיך געפונען אויף א בארג ביים ברעג פון דער ווייסל. אין אן ערנסטן טאָן, גלייך ווי עס וואלט זיך טאקע געהאנדלט וועגן א היסטארישן פאקט, האט יאנקל פאקטאר פארזיכערט, אז דער „גוט הארציקער קיניג פון די פויערימלעך“ („דאבראדושני קרול כלאפקווי“) האט זיינע יידישע גאלדשמידן פון שפאניע באפוילן צו מאכן די גאלדענע פעדים, מיט וועלכע אסתרקע האט אויסגעוואפנט דאס פרוכת פאר דער קוומירער שול.

דאקעגן דער יינגערער יאנקל יאפאנטשיק, א הויכוואסיקער, מיט א געדיכט-געקרייזלעך שווארצער באַרד און שעלמיש-קלוגע אויגן, וועל-כער איז פון דער נאטור געווען א לץ, האט זיינע מעשיות באווירצט מיט שילדערונגען וועגן די כשרע יידישע מאכלים, „טשאַלט און געפילטע פיש“, וואס אסתרקע האט געגרייט פארן קיניג קאזשימיעזש דעם גרויסן... דער דאזיקער וויציקער עפיואד פון יאנקל יאפאנטשיקס „מגילת אסתר“ האט אין „פאלקס-פוילן“ אויפגעטויכט אין א פראגמאטישן גלגול, ווען דער קאמיסאר פון דער סאציאליזירטער ווירטשאפט אין יידן-ריינעם קוזמיר, האט איינגעשטעלט א קאאפעראטיוון רעסטאראן אין דער גע-וועלבטער קראם, וואס האט באלאנגט צום שטעטלידיקן גביר שיע פריד-מאן. דער רעסטאראן האט באקומען דעם נאמען „עסטערקא“ און אלס פערמאנענטע ספעציאליטעט אויפן שפייז-צעטל זענען אוועקגעשטעלט געווארן צוויי מאכלים „ריבא פא זשידאווסקו“ (געפילטע פיש) און „טשאַלענט“.

חוץ די טוריסטישע וועגווייזער האט די אסתרקע-לעגענדע אויך גע-וועבט דער קוזמירער שניידער לייביש געצעלעס — א נידעריק, דראַבנע יידעלע מיט א לאנגער באַרד, א מין לעבעדיקע פארקערפערונג פון דעם אַנעקדאטישן יידעלע פון די אַזוי-גערופענע „ארץ-ישראל-ניסלעך“. ביזן לעצטן יאר פאר זיין טויט האט לייביש געצעלעס יעדן פורים אויפגעפירט די „קוזמירער אסתר המלכה“, וואס ער אליין האט פארפאסט און אויך געשפילט די ראָל פון קיניג קאזשימיעזש.

פון מיינע גאר פריע קינדער-יארן איז מיר פארבליבן לעבעדיק אין

זכרון די סצענע פון דעם דאָזיקן פורים-שפּיל, ווען דער קליינטשיקער לייביש געצעלעס איז פּלוצים דערשינען ווי אַ ריז אויף הויכע אונטער-געבויטע שטייול, און אסתרקע, וועלכע איז געשפּילט געוואָרן דורך אַ בחור, האָט דעם קעניג באַוויזן דאָס גאַלדענע פּרוּכת, וואָס זי האָט געהאַט אויסגעהאַפּטן פאַר דער קוזמירער שול.

די פאַרשטעלונג איז פאַרגעקומען אין וועוטשע בראַמבערגס סאַלאָן, וואָס איז געווען אַנגעשטאַפּט מיט מענטשן. און בעת דער פאַרשטעלונג איז דאָס פּרוּכת אַרויסגענומען געוואָרן פון דעם גרויסן הילצערנעם קו-פערט, וווּ עס איז געווען באַהאַלטן אַ גאַנץ יאָר, און בלויז אין די יום-טובים האָט עס באַצירט דעם אַרזן-קודש פון דער שול.

די פורים-שפּיל פון לייביש געצעלעס איז געהאַט פאַרשריבן גע-וואָרן דורך דעם ערשטן שטעטלדיקן סטודענט חיים זיסקינד, וועלכער האָט צוליב אַ דורכגעפאַלענער ליבע איבערגעריסן די שטודיען אין וואָר-שע און זיך אָפּגעשלאָסן מיט זיינע ביכער אין אַ צימער, הינטער דער גרויסער שפּייז-קראַם פון זיינע עלטערן. אין שטעטל האָט מען דער-ציילט, אַז חיים זיסקינד שרייבט די געשיכטע פון אסתרקע און איר קע-ניגלעכן געליבטן און אַז ער האָט וועגן דעם אַנגעזאַמלט אוצרות מיט דאָקומענטן און ביכער.

שוין נאָכן טויט פון לייביש געצעלעס, וועלכער איז געשטאַרבן אין עלטער פון איבער הונדערט יאָר, האָב איך ביי חיים זיסקינד געלייענט די געגראַמטע דיאַלאָגן פון דעם מערקווירדיקן פורים-שפּיל. איך בין דאָן געהאַט געקומען צו אים מיט מיינע ערשטע פּאָעטישע פּראָבעס, וואָס זענען פאַר אים געווען אַן איבעראַשונג. דער שטענדיק-פאַרכמורטער ביכער-וואָרעם איז פּלוצים געוואָרן אויפּגעהייטערט און ער האָט פאַר מיר אַנטפּלעקט זיך סוד וועגן דער אסתרקע-געשיכטע, וואָס ער קלייבט זיך צו שרייבן. ער האָט מיר געוויזן גרויסע פּאַליאָלן מיט היסטאָרישע כראַניקעס, אַלטע צייטשריפטן און קאַלענדאַרן, ווי אויך לאַטיינישע טעקסטן, וואָס ער האָט קאַפּירט אין די אַרכיוון. ווי אַ יקר-המצואות האָט ער מיר געוויזן אַ דין העפּטל אין יידיש. דאָס איז געווען שמ"רס אַ דער-ציילונג וועגן אסתרקען — „די יידישע קיניגין“.

ביים שרייבן די דאזיקע כראַניק האָב איך שמ"רס דערציילונג ווידער אַמאָל איבערגעלייענט פון אַ מיקראָפֿילם אין דער ניו־יאָרקער שטאָט־ביבליאָטעק. די צעדרייולטע זייטלעך פון דעם העפטל, וואָס זענען איינגעפרוירן געוואָרן אויף דער פֿילם־טאַשמע, האָבן אויף מיר געמאַכט דעם איינדרוק פון אַרבעט־אַגישע איבערבלייבענישן נאָך אַ פֿאַרשוונדענער תקופה, הגם אויפן שער פיגורירט די דאַטע פון יאָר 1884, ווען דאָס ביכל איז דערשינען אין וואַרשע.

שמ"ר באַצייכנט דעם חיבור, ווי „אין וואַהרער ראַמאַן, געגרינדעט אויף היסטאָרישע פֿאַקטען" און אין דער הקדמה שטרייכט ער אונטער, אַז אַזאַ פֿאַל קען זיך טרעפֿן אין מאָל אין טויזנט יאָר, אַז אַ גרויסער קיניג זאָל הייראַטן „מיט אַ געמיינעם (!) מעדכען פון אַ פֿאַרהאַסט, פֿאַראַכטעט פֿאַלק". אַנהאַלטנדיק דעם דאָזיקן נוסח פון אַ „וואַהרען ראַמאַן", הייבט די דערציילונג זיך אָן מיט אַ גענויער דאַטע:

„דאָס וואַר אין 1343, אין חודש ניסן, ערב פסח..." אין איינקלאַנג מיט דער פֿאַרשפּרייטער פֿאַלקס־לעגענדע רעדט שמ"ר וועגן אַסטרעקעס פֿאַטער, רפאל, ווי וועגן אַן אַרעמען שניידער, אַ מטופֿל מיט זעקס קינדער און די צוואַנציק־יאָריקע אַסטרעקע, די עלטסטע פון די קינדער, ווערט געשילדערט אויפן פֿאַלגנדיקן אופן: „שלאַנק און זאַנפט, מיט צוויי וואַנגען, ווי צוויי בליענדע רויין".

שמ"ר שילדערט דעם ערשטן באַזוך פון אַסטרעקעס עלטערן ביי זייער טאָכטער אין פֿאַלאַץ און פֿאַראַפּראָזירט דעם ביבלישן עפיזאָד פון דער באַגעגעניש צווישן יוסף און זיינע ברידער אין קיניגלעכן פֿאַלאַץ אין מצרים: „יאָ, דאָס בין איך אייער טאָכטער, אַסתר... איך וויל זאָגן ווי אַמאָל יוסף: גאָט האָט מיך געשיקט אַהער גוט צו טאָן מיין פֿאַלק".

די „היסטאָרישע פֿאַקטן" וועגן דער „יידישער קיניגין" האָט שמ"ר אַפּנים, געשעפּט פון דער „געשיכטע פון יידישן פֿאַלק" פון פּראָפּ. היינריך גרעץ, וואָס איז אין יאָר 1875 דערשינען אין דייטש און איז גלייך איבער־געזעצט געוואָרן אין פֿאַרשידענע אייראָפּעישע שפּראַכן, איינגעשלאָסן רוסיש. אין דעם דאָזיקן עלפֿבענדיקן ווערק פון דעם ערשטן מאָדערנעם גרויסן יידישן היסטאָריקער איז געבראַכט געוואָרן די פֿאַפּולערע ווער־

סיע וועגן אסתרקע פון אפאטשנע, דאס יידישע ווייב פון קיניג קאזשי-
מיעזש דעם גרויסן, וועלכער האט פאר איר אויפגעבויט א פאלאץ אין
באכאטניצע, אין שכנות פון זיין זומער-רעזידענץ אין קוזמיר. לויט דער
דאזיקער ווערסיע האט אסתרקע דעם יידן-פריינדלעכן קעניג געבוירן
צוויי זין, נייעמיעזש און פעלקא, וועלכע זענען דערצויגן געווארן אלס
קריסטן, און צוויי טעכטער, וועמען די מוטער האט געגעבן א יידישע
דערצויגן. גרעץ באמערקט אבער, אז עס זענען נישטא קיין פעסטע
דאקומענטאלע באווייזן, וואס זאלן באשטעטיקן דעם אסתרקע-עפיואד.

דער צווייטער גרויסער יידישער היסטאריקער, פראפעסאר שמעון
דובנאוו, האט אין זיין „וועלט-געשיכטע פון יידישן פאלק“ איבערגעחזרט
די זעלבע ווערסיע, איינגעשלאסן די פרטים וועגן אסתרקעס כלומרשט-
ביטערן גורל נאכן טויט פון קיניג קאזשימיעזש דעם גרויסן, ווען אונטער
דער קורץ-דויערנדיקער הערשאפט פון קיניג לודוויק פון אונגארן, האבן
יידן אין פוילן דורכגעמאכט א פעריאד פון נייע נגישות.

די אסתרקע-לעגענדע האט אויך פארכאפט די פאנטאזיע פון צוויי
מאָדערנע יידישע פּאָעטן — ש. י. אימבער און אהרן צייטלין. אימבערס
פּאָעמע „אסתרקע“ (דערשינען אין יאָר 1918, אין ברין, עסטרייך), איז
א שפילעוודיקע באלאדע מיט בולטע איינפלוסן פון יוליוש סלאָוואַצקי.
ביי אימבערן איז אסתרקעס פאטער א שמיד, נישט קיין שניידער. אימ-
בערס פּאָעמע איז פול מיט טראַגישע אַקצענטן און איז בכלל אַן אַפּווייכונג
פון דעם זיסלעכן שאַבלאָן וועגן אידילישן פאַרלוף פון דער קיניגלעכער
ליבע. אסתרקעס מוטער דערטרינקט זיך אין ווייסל, צוליב דער פאַר-
שוונדענער טאַכטער, און קיניג קאָזשימיעזש ווערט דערהרגעט בעת אַ
יאָגד אויפן זעלבן אָרט, וווּ ער האָט געהאַט צום ערשטן מאל באַגעגנט
אסתרקען, און אַ פאַרכישופּטער פון איר שיינקייט זי דאַן געהאַט מיטגע-
נומען מיט זיך אין פּאַלאַץ אַרײַן.

אהרן צייטלינס „אסתרקע און קאזשימיעזש דער גרויסער“, וואס איז
דערשינען אין יאָר 1932 אין וואַרשע, איז דאָס איינציקע סצענישע ווערק
אין דער מאָדערנער יידישער ליטעראַטור אויף דער דאָזיקער טעמע. אין
דער פּוילישער שפּראַך האָט דער אסתרקע-מאַטיוו אַ סצענישן לבוש אין

ווען די ווייסל האט גערעדט יידיש

דער דראַמאַטישער פּאָעמע „זשידזשי“ (יידן) פון קאַזשימיעזש גלינסקי, דערשינען אין 1901. דער לייטמאָטיוו אין גלינסקיס ווערק איז די טאָל לעראַנץ מצד דעם קיניג קאַזשימיעזש לגבי די יידן און זיין באַקעמפן די בלבולים, וואָס זענען דאָן געוואָרפן געוואָרן אויף יידן, אַז זיי זענען שולדיק אין די מגפות. דער מחבר לייגט אַריין אין אַסטרעקעס מויל די פּאָטעטישע ווערטער:

עס האָט דער קעניג מיר זיין האַרץ געגעבן,
און מיטן האַרץ — טויזנט גאַנדן פאַר ישראל.

דער היסטאָרישער פּאָקט וועגן וואָרפן אויף יידן די שולד פאַר מגיפות, צוליב פאַרסמטע ברונעמער, קומט אויך צום אויסדרוק אין דער דראַמע פון אהרן צייטלין, וואָס איז אין ווינטער 1939 אויפגעפירט געוואָרן אין „יידישן קונסט־טעאַטער“ אין ניו־יאָרק דורך מאָריס שוואַרץ. דאָס דאָזיקע שטיק אין פיר אַקטן, געשריבן אין מעטרישער פּראָזע, ווערט דורך דעם מחבר באַצייכנט, ווי אַ „יידיש־פוילישע מיסטעריע“. דער אַסטרעקע־מאָטיוו ווערט אַרויסגעבראַכט אויף אַ ברייטער, געשיכטלעכער קאַנווע, זינט דעם באַגינען פון יידישן ישוב, ווען עס האָט זיך פאַרוועבט די לעגענדע, אַז דער נאָמען „פוילן“ האָט זיך גענומען פון דעם סימבאָלישן זאָג פון די יידישע וואַנדערער „פה־לין“ — דאָ וועלן מיר איבערנעכטיקן. אַט דער מאָטיוו חזרט זיך איבער אין צייטלינס מיסטעריע.

נעבן די געשטאַלטן פון קיניג קאַזשימיעזש און אַסטרעקע — פּוילישע נאַטאַבלען, אַ רב און הויף־יידן פון מלך חסד — ווערט אַרויסגעפירט די סימבאָלישע געשטאַלט פון אַהאַסווער („וועלט־פּאַנטאָם“) און די שאַטנס פון אַדאַם מיצקעוויטש און י. ל. פּרין. אין צייטלינס קאַנצעפּציע איז אַסטרעקעס פּאָטער געווען אַ קרעטשמער.

עס איז מערקווירדיק, אַז די לעגענדע וועגן פּה־לין האָט אהרן צייט־לין סצעניש אויפגעלעבט ביים אויפשטייג פון נאַצישן געשפּענסט, וואָס האָט קוים עטלעכע יאָר שפּעטער גורם געווען דעם חורבן און דעם סוף פון יידישן „איבערנעכטיקן“ אויף דער פּוילישער ערד. דער פּאָעט יעקב גלאַטשטיין האָט אויסגעשיילט די אַסטרעקע־לעגענדע

פון איר ראַמאַנטישן רעקוויזיט און אין אַ געמיש פון סורעאַליסטישע איי-מאַזשן און פּאַלקלאַריסטישע מאַטיוון אַנטפלעקט די בין-השמשותדיקע ווירקלעכקייט פון שטעטל. ער האָט זיך צוגעהערט צו די גוזמאות פון דעם יידישן וועגווייזער, וועלכער האָט אים געפירט צום קעניגלעכן שלאָס, אָבער אין גלאַטשטיינס פּאַעטישער וויזיע האָט זיך אויסגעפורעמט אַזאַ פּאַרטערט פון דעם מלך חסד:

„קעניג קאַזשמיעזש האָט געטראָגן אַ פּאַפּירענע פּורים-קרין און האָט געהאַט אַ זיידענע באָרד. ער איז געווען אַ ביסל טיפּעשעוואַטע און האָט געקאַפט דעם אַנבליק פון קעניג אחשוּרוש. אָבער ער איז געווען אַ פייערדיקער פּאַרליבטער, וואָס האָט געטראָגן דאָס יידישע מיידל אַרויף, אַרויף, העכער און העכער, וווּ מען האָט נאָר-וואָס געהאַט פּאַרענדיקט די לופט-שלעסער... און אין די לאַנגע טעג, ווען דער קעניג האָט געקניגט ערגעץ ווייט, האָט אסתרקע אַרונטערגעקוקט מיט בענקשאַפט צום פּלומפּ, צו די פּאַרשוואַרצטע הייזער און צו אירע ברידער. ביינאַכט האָט זי צע-פּלאַכטן אירע צעפּ און געזונגען: „גיי איך מיר אַרויס אויף דעם גאַניקל דאָס שטעטלע באַקוקן“. אין אַזעלכע טרויעריקע וואַרטענישן אויף דעם קרול, מיט דער זיידענער באָרד, האָט זי צוגעבונדן אַ בריוועלע צום סאַמע עק פון דער גילדענער פּאַווע, דאָס בריוועלע איז געווען געשריבן צום יידישן פּאַלק, נאָך וועלכן דאָס האַרץ איז איר אויסגעגאַנגען פּונ-ווייטנס. אָבער דעם קרולס כישוף-מאַכער האָט געמאַכט אַ שטורעם-ווינט און פּאַרבליצט און פּאַרדונערט די גאַנצע געגנט, די גילדענע פּאַווע האָט אין דעם ביזן געוויטער נישט געקאַנט טרעפּן צום יידישן פּאַלק און דאָס בריוועלע איז איר אַרויסגעפּלויגן פון עק און פּאַרפּאַלן געוואָרן.“

די דאָזיקע ליריש-גראַטעסקע פּאַרצייכענונגען האָט גלאַטשטיין גע-מאַכט אין זיין בוך „ווען יאַש איז געקומען“. עס איז געווען דעם פּאַעטס „האַרצרייזע“ — דער ערשטער צוריקער פון ניו-יאָרק אין זיין היימ-שטאַט לובלין און אין די אַרומיקע יידישע שטעטלעך. עס איז געווען ערב דעם היטלער-מבול און אין קוזמיר האָט דער וואַרט-ווירטואַז פון לובלין דערפּילט דעם שאַטן פון טויט, וואָס האָט זיך שוין גענומען אַב-רוקן אויף די יידן אין פּוילן:

— ווייל וואָס איז אייגנטלעך געשען אין קוזמיר? — הערט וועט איר פֿאַרשטיין. דער ייד האָט זיך געהאַט זיין פֿאַרפינצערט שטיק אייגנס און דער גוי האָט זיך געהאַט זיין לעבן. מיר זענען אַלעמאַל דערגאַנגען ביז צו דער ראַגאַטקע. נאָך דער ראַגאַטקע ליגט דער טויט. אַ גרויסער בעת-עולם מיט זיידע-באַבעס, דאָס הייסט, כאָפּ זיך אַ שפּאַציר ביז צו דער ראַגאַטקע און קום צוריק, ווייל דו זעסט דאָך שוין מיט וואָס דאָס שמעקט? מיט קברות-בלעטלעך.

*

אויף דער קוזמירער מיניאַטור-אַרענע האָט צווישן די צוויי וועלט-מלחמות זיך אָפּגעשפּילט די פּולע גאַמע פּון יידישע געזעלשאַפטלעכע אַקטיוויטעטן אין פּוילן — טראָץ דעם עקאָנאָמישן באַרג-אַראָפּ פּון שטעטל. אַ באַראַמעטער פּון דער וואַקסנדיקער נויט און דער ירידה פּון די אַמאַליקע שטעטלדיקע גבירים איז געווען די קאַאָפּעראַטיווע באַנק, וווּ דער פֿאַר-וואַלטער, שאול פּרידמאַן, אַליין אַ זון פּון אַן אָפּגעקומענעם שטעטלדיקן גביר, האָט נישט אויפּגעהערט צו אַלאַרמירן די צענטראַלע אין וואַרשע וועגן פֿאַרגרעסערן די הלוואות, וואָס ער האָט די שטעטלדיקע יידן גאַנץ אָפּט געגעבן אויף אייגענער אחריות — קעגן די איינגעשטעלטע ביוראָ-קראַטישע תקנות.

די באַנק איז פֿאַר שאול פּרידמאַן געווען אַ גוטער אַבסערוואַציע-פּונקט פֿאַר די טאַג-טעגלעכע געראַנגלענישן פּון די שטעטלדיקע יידן, וואָס ער האָט פֿאַראייביקט אין דעם ראַמאַן „די מענטשן פּון גאַדלבאַג-זשיץ“. צום שרייבן דאָס דאָזיקע ווערק איז דער קוזמירער תּושב דער-מוטיקט געוואָרן דורך דעם פּאָעט און גלענצנדיקן איבערזעצער שלמה שיינבערג פּון שכנותדיקן פּולאַוו, וועלכער האָט די דאָזיקע מיטע-לע פּראַוויניץ-שטאָט ביי דער ווייסל, קוים צען מייל פּון קוזמיר, פֿאַר-וואַנדלט אין אַ וויכטיקן יידישן ליטעראַרישן צענטער. שלמה שיינבערג האָט אין פּולאַוו אַנטוויקלט אַ דינאַמישע פֿאַרלאַגס-טעטיקייט און אַרויס-געפירט אַ ריי נייע, באַגאַבטע שרייבער. שיינבערגס אַנטאַגאַניסטן האָבן

ש. ל. שניידערמאן

זיין פארמעסט מיט ווארשע פרובירט מינימיזירן מיט דער איראנישער באצייכענונג „די פולאווער אקאדעמיע“.

אין יאר 1936 איז אין שיינבערגס „יידישע אוניווערסאל-ביבליאטעק“ דערשינען דער גרויסער ראמאן פון דעם 33-יאריקן שאול פרידמאן, וועלכער האט זיין ליטערארישן דעביוט געמאכט אונטערן פסעוודאָנים לייב ראַשקין. מיט עטלעכע יאר שפעטער איז שאול פרידמאן דערמאָר-דעט געוואָרן דורך די נאַציס.

זיין ראמאן „די מענטשן פון גאַדל באַזושין“ איז בלי ספק דאָס אַרײַ-גינעלסטע פּראָזע-ווערק אין יידיש, וואָס איז דערשינען אין פּוילן פּאַרן אויסברוך פון דער צווייטער וועלט-מלחמה. אין דעם ווערק גייט אַדורך אַ רייכע גאַלעריע פון אויטענטישע קומירער יידישע טיפן אונטער פאַר-שטעלטע נעמען, מיט אַלע זייערע ליכט- און שאַטן-זייטן און משפּחה-קאַנפּליקטן, וואָס האָבן אָפּט אָפּגעהילכט אין די געסלעך פון שטעטל.

„צוויי לבנות“ — צוויי וועלטן

אין די לעצטע יארן פארן חורבן איז דער קוזמירער מאַרק־פּלאַץ אַלץ מער און מער געוואָרן אַ טרעף־פּונקט פאַר יידישע שרייבער און די טיף־אַסימילירטע יידיש־פוילישע שרייבער, וועמענס ראַל אין דער פּוילישער ליטעראַטור איז כּסדר געוואַקסן. אין וואַרשע, קראַקע אַדער לאַדזש זענען זיי געווען אַפּגעפרעמדט צווישן זיך און האָבן געלעבט אין באַזונדערע וועלטן, אָבער אין קוזמיר האָט מען אויף דער וועראַנדע פון בערענס' רעסטאָראַן, אַדער אונטער די סטיליזירטע הילצערנע דעכלעך פון די ברונעמס אויפן מאַרק, געקענט טרעפן משה בראַדערזאָן און יוליאַן טוויים זיך דערציילן אַנעקדאָטן, אַדער ז. סעגאַלאַוויטשן אין אַ וויכוח מיט אַנטאַני סלאַנימסקי וועגן יידישער אַסימילאַציע.

אין קוזמיר האָבן זייער מוזע אויך געזוכט די אַוואַנגאַרד־פּאַעטן אַנאַ־טאַל שטערן און אַדאַם וואַזשיק. ווי אַ קוזמירער תּושב איז באַטראַכט געוואָרן דער הויך־טאַלאַנטירטער פּראָזאַיקער אַדאַלף רודניצקי, אַן אַפ־שטאַמלינג פון אַן אַלטער חסידישער משפּחה אין גאַליציע, וועלכער האָט אין זיינע ערשטע דערציילונגען און ראַמאַנען אויסגעמיטן וועלכע עס איז אידענטיפיקאַציע מיט יידן. אין קוזמיר פלעגט ער אָבער אַפּט קומען צום דאַווענען אין די חסידים־שטיבלעך.

אין קוזמיר האָט איר שטענדיקע זומער־היים געהאַט די שרייבערין מאַריאַ קונצעוויטש, אין וועמענס דערציילונגען און ראַמאַנען עס זענען פאַראַן פיל יידישע העלדן, וואָס זי האָט געשילדערט מיט גרויס וואַרעמקייט. אין די פריע דרייסיקער יארן האָט מאַריאַ קונצעוויטש פאַרעפנטלעכט

אַ באַנד סקיצן וועגן קוזמיר „צוויי לבנות“, וואָס איז דערשינען אין צאל־רייכע אויפלאַגעס און איז אויך באַנייט געוואָרן אין קאָמוניסטישן פּוילן אין יאָר 1960, ווען אין שטעטל זענען שוין מער נישט געוועזן קיין יידן. אין קרעפטיקער, לירישער פּראָזע מיט גראַטעסקע אונטערטענער שילדערט מאַריאַ קונצעוויטש יידישע און פּוילישע טיפּן אין שטעטל און אויך די זומער־געסט, וועלכע האָבן מיט זיך פּאַרגעשטעלט אַ באַזונדערע וועלט. מיט אמתער ליבשאַפט רעדט מאַריאַ קונצעוויטש וועגן די קוואַ-מירער יידן, אַבער מיט דער גאַנצער אויפריכטיקייט פון אַ גלויביקער קריסטין, שילדערט זי דעם תּהום צווישן די צוויי אמונות אין שטעטל. זי שטרייכט אַבער אונטער, אַז אין אַנבליק פון טויט איז אַלעמאַל פּאַרגע-קומען אַ „פּאַרברידערונג“ צווישן יידן און קריסטן, וועלכע זענען צוואַ-מען געגאַנגען אויף יידישע און קריסטלעכע לוויות.

דער תּהום צווישן די צוויי אמונות ברענגט זי אַרויס אין אַ שילדע-רונג פון אַ יום־כיפורדיקן דאַווענען אין דער קוזמירער שול און דער גאַטעסדינסט אין דער שכנותדיקער קירכע, וואָס דריקט זיך אויס אין דעם שאַרפּן קאַנטראַסט צווישן דעם יאַמערן פון די יידן און שעפּטשענ-דיקן מתפלל־זיין פון די קריסטן. די יידישע תּפילות כאַראַקטעריזירט זי ווי אַ כּסדרדיק שרייען צו גאָט: „שיק אונדז אַראָפּ דעם אויסלייזער! זאָל ער אונדז ווייזן דעם וועג, ווי אַזוי דורכצושווימען דעם טויט, ווי אַזוי צו גיין ווייטער מיטן גוף אַדער מיט דער נשמה“. דאַקעגן אין דער קירכע הערט מען נישט, אַז די מתפללים זאָלן פּאַדערן, אַז גאָט זאָל זיי שיקן דעם „אויסלייזער“, ווייל „דאָ איז עס שוין געשען“.

אין דער איינלייטונג צו דער נאַכמלחמהדיקער אויסגאַבע פון די „צוויי לבנות“, רעדט מאַריאַ קונצעוויטש מיט גרויס נאַסטאַליע וועגן די פּאַרשוונדענע יידן פון קוזמיר:

„איך קער זיך אום צום טאַל ביי דער ווייסל... צו די חורבות, וווּ עס שרעקט דער פּאַרליבטער קיניג און דער גייסט פון אסתּרקע זוכט די ביינער פון חיים דעם איבערשיפּער, משה דעם טרעגער און שלום דעם צושטעלער פון מנורות... איך קער זיך אום צום מאַרק, וווּ אויף דער ווע-ראַנדע פון רעסטאָראַן, וואָס איז באַלויכטן דורך דער לבנה, פירן די



קינסטלער וויטער זייער אומענדלעכן דיאלאג וועגן איבערבויען די וועלט אין אַ מענטשלעכער פאָרם און אינהאַלט."

די אָפּגעפרעמדקייט צווישן יידן און פּאַלאַקן, וואָס האָט געהערשט אין דער שרייבער-וועלט, איז געווען פיל שוואַכער אין דער קינסטלער-קאַלאַניע אין קוזמיר. אין אַ גרויסער מאָס איז דאָס געווען צו פאַרדאַנקען דעם איינפלוס פון דעם רעקטאָר פון דער וואַרשעווער קונסט-אַקאַדעמיע, פּראָפּ. טאַדעאָוש פּרושקאַווסקי, אַן אויסגעפּרוווטער ליבעראַל, וועלכער איז אין 1942 דערשאָסן געוואָרן דורך די נאַציס פאַר זיין אַקטיווקייט אין דער ווידערשטאַנד-באַוועגונג.

פרושקאווסקי האָט אין קוזמיר זיך אויפגעבויט אַ ווילע פון ווייסן שטיין, וואָס מען האָט גערופן „דאָס ווייסע הויז“, און אויך אַ פּלי-פעלד פאַר זיין פּריוואַטן עראַפּלאַן — דער איינציקער עראַפּלאַן, וואָס מען האָט ביז צום אויסברוך פון קריג געזען פליען אונטער די קוזמירער הימלען. אַ קינסטלער מיט ברייטע האַריוואַנטן, האָט פּרושקאווסקי געצויגן די אויפּמערקזאַמקייט פון זיינע תּלמידים אויף דעם יידישן שטייגער-לעבן אין קוזמיר און דער אייגנאַרטיקער „יידישער אַרכיטעקטור“ פון די אַלטע הייזקעס, וואָס ער פּלעגט אַליין מאַלן מיט גרויס ענטוויאַזם.

אין פּרושקאווסקיס היים אין וואַרשע האָב איך געזען זיינע יידישע מאַטיוון פון קוזמיר הענגען אין שכנות פון פּוסענס גרויסן לייזונט פון דעם ציקל ביבלישע סצענעס, וואָס דער גרויסער פּראַנציוזישער מאַלער פון פּריען 17טן יאָרהונדערט האָט געמאַלן. דאָס בילד האָט פאַרגעשטעלט ווי משה שלאָגט דעם שטיין, כדי פון אים אַרויסצובאַקומען וואַסער (וויך את הסלע במטהו פעמיים — במדבר ב, יא). אין זיין ווילע אין קוזמיר האָט פּרושקאווסקי געהאַט אַ גרויסע זאַמלונג פון יידישע ריטועלע חפּצים, וואָס ער האָט אָפּט איינגעשלאָסן אין זיינע „שטיל-לעבן“-קאַמפּאָזיציעס. עס איז דעריבער איראַניש, אַז גראַד די יידן צווישן פּרושקאווסקיס תּלמידים זענען געווען די איינציגאַטאַרן פון דער נעאַקאַטוילישער קינסט-לער-גרופּע „די ברודערשאַפּט פון הייליקן לוקאַטש“, וואָס האָט גע-טרעבט צו „רעוואָלוציאַניזירן“ די שאַבלאַנע קירכלעכע קונסט. דער פירער פון דער גרופּע איז געווען דער מיטלוווקסיקער, מאַגערער יאַן

גאטארד, מיט א בלאס פנים פון א ישיבה-בחור, וועלכער האט געטראגן א טיפיש "גויש" היטל מיט א שווארצן, גלאנציקן דאשעק. ער פלעגט מאלן די קוזמירער קירכעס און די בעטלער מיט גרויסע צלמים און פאך-טשערקעס, אַנגעהאַנגען אויף דער ברוסט.

דער גורל האט אָבער געוואָלט, אַז גאַטאַרד זאָל אומקומען מיטן טויט פון אַ יידישן מאַרטירער. צוזאַמען מיט הונדערטער אַנדערע משור-מדים איז ער אין יאָר 1941 פאַרשיקט געוואָרן אין וואַרשעווער געטאָ. פּראָפּ. פּרושקאַווסקי האָט אים אַרויסגעראַטעוועט און אויסבאַהאַלטן אויף דער אַרישער זייט. עמיץ האָט אים אָבער געמסרט און ווען די געסטאַפּאַ איז אים געקומען זוכן, האָבן זיי אים פאַרביטן מיט אַן אמתן קריסט, וועלכער איז געוואָרן אַרעסטירט.

ווען גאַטאַרד האָט זיך דערוויסט וועגן דעם, איז ער אַרויס פון זיין באַהעלטעניש און אַוועק אין דער געסטאַפּאַ. אויפגעקלערט דעם טעות און באַפרייט דעם קריסט. גאַטאַרד איז פאַרשיקט געוואָרן קיין טרעב-לינקע, ווו ער איז אומגעקומען.

צו די באַליבטסטע תלמידים פון פּראָפּ. פּרושקאַווסקי האָבן באַלאַנגט די צוויי באַגאַבטע יידישע קינסטלער, די צווילינג-ברידער אפרים און מנשה זידענבייטל, וועלכע זענען געווען אַזוי ענלעך צו זיך, אַז עס איז געווען אוממעגלעך צו דערקענען, וועלכער פון זיי איז אפרים און וועל-כער מנשה. זיי זענען געווען פון דער זעלבער הייך, מיט שאַרפע אַדלער-נעז, שוואַרצע האַר און האָבן אויך אַלעמאַל געטראָגן די זעלבע מלבושים. זייער עלטערער ברודער, דער פּריציטיק פאַרשטאַרבענער יוסף זידענ-בייטל, איז געווען דער שעפּער פון דער מאַדערנער יידישער גראַפיק אין פּוילן.

מנשה און אפרים זידענבייטל זענען געווען די הויפּט-אַטראַקציע אויפן יערלעכן קינסטלער-באַל, וואָס איז פאַרגעקומען אין די חורבות פון קיניגלעכן פּאַלאַץ. דער עולם פלעגט אויסברעכן אין אַ שטורמיש געלעכ-טער, ווען איינער פון די ברידער זידענבייטל איז צוגעדעקט געוואָרן מיט אַ קאַסטן אין איין עק פון דער חורבה און אין אויגנבליק איז "ער" אַפּערגעקומען פון אונטערן קאַסטן, וואָס האָט זיך געפונען אין צווייטן

עק. בלויז די מאַלער האָבן געוויסט דעם סוד, אַז אין קאַסטן ביים אַנדערן עק פון הויף איז פריער פאַרשטעקט געוואָרן דער צווייטער זיידענבייטל. גאַר היימיש מיט די יידן אין שטעטל זענען געווען די יידישע קינסטלער פון עלטערן דור, וועלכע זענען יאַר-אין, יאַר-אויס געקומען קיין קוזמיר. צו זיי האָבן באַלאַנגט: הענריק בערלעווי, וו. וויינטרויב, אברהם אַסטזשעגאַ, משה אַפּלבוים, י. טיקאַטשינסקי, יצחק ברוינער, נתן שפיגעל, י. ראַבינאוויטש, פעליקס פּרידמאַן, נתן קאַזשען, חיים האַנפּט, יוסף שליווינאַק און יעקב ראַטבוים, וועלכער האָט אָנגעהאַלטן אַ באַזונדערס נאַענטן קאַנטאַקט מיט דער שטעטלדיקער יוגנט.

יעקב ראַטבוים, אַ באַגאַבטער פאַרטרעטיסט, האָט שוין דאַן געהאַט אָנגעהויבן זיין צווייטע קינסטלערישע קאַריערע, ווי אַ רעזשיסער פון יידישן אַוואַנגאַרד-טעאַטער. ער פּלעגט אין קוזמיר אויפטרעטן מיט רע-ציטאַציעס פון דער מאַדערנער יידישער ליטעראַטור. די דאָזיקע אַוונטן האָבן אַלעמאַל צוגעצויגן אַ גרויסן עולם, אפילו פון צווישן די אַסימי-לירטע יידישע זומער-געסט, די אַזוי גערופענע „שמענדריקעס“, ווי ז. סעגאַלאַוויטש האָט זיי סאַרקאַסטיש באַצייכנט אין זיינע פעליעטאַנען וועגן קוזמיר.

אין זומער פון יאַר 1929 בין איך צוזאַמען מיט יעקב ראַטבוים אויפגעטראָטן אויף אַ ליטעראַרישן אַוונט, געווידמעט דעם אַנטייל פון יידן אין דער מאַדערנער פּוילישער פּאַעזיע, וואָס איז פאַרגעקומען אויף דער וועראַנדע פון שענדעראַוויטשעס פענסיאַנאַט. דער אַוונט האָט גע-מוזט ווערן איבערגעזחזרט, ווייל בלויז אַ העלפט פון עולם האָט געקענט אַריין אין זאַל. נאָך מיין איינלייטונג, האָט יעקב ראַטבוים רעציטירט לידער פון יוליאַן טוּוים, יועף וויטלין, ברונאַ יאַשענסקי, אַנאַטאַל שטערן און אַדאַם וואַזשיק — אין מיין יידישער איבערזעצונג און נאָך יעדן ליד פאַרגעלייענט דעם פּוילישן אַריגינאַל. דאָס איז געווען אפשר דער איינציקער פאַל פון אַ צווייטפראַכיקן פּאַעטישן אַוונט, אין יידיש און פּויליש, וואָס איז, אגב, בייגעווינט געוואָרן דורך צוויי פון די פּאַעטן — אַנאַטאַל שטערן און אַדאַם וואַזשיק.

דורך די יאַרן, וואָס יעקב ראַטבוים האָט פאַרבראַכט די זומער-

חדשים אין קוזמיר, האָט ער אין קויל- און סאַנגוויץ צייכענונגען פאַר- אייביקייט אַ גרויסע צאָל שטעטלדיקע טיפן.

קוזמיר האָט אויך אַרויסגעגעבן צוויי אייגענע קינסטלער. דאָס זענען שמואל וואַדניצקי און דער פיל יינגערער חיים גאַלדבערג. שמואל וואַד- ניצקי, אַ געוועזענער ישיבה-בחור פון אַ באַלעבאַטישער היים, וועלכער האָט געהאַט אַ קרעמל אויפן קוזמירער מאַרק-פלאַץ, האָט געצויגן די אויפמערקזאַמקייט פון די קינסטלער-געסט מיט זיינע צייכענונגען פון שטעטלדיקע מאַטיוון, וואָס האָבן געאַטעמט מיט אוממיטל באַרקייט און געהאַט אַ פּאָלקסטימלעכן חן, הגם זיי זענען געווען אַפט אומבאַהאַלפן אין דער פאַרם. וואַדניצקי, וועלכער האָט ערב דעם אויסברוך פון דער צווייטער וועלט-מלחמה זיך באַזעצט אין ארץ ישראל, האָט נישט אויפ- געהערט פון זכרון צו צייכענען סצענעס פון זיין היים-שטעטל.

אויך פאַר חיים גאַלדבערג איז קוזמיר פאַרבליבן דער קערן פון זיינע קינסטלערישע רעגונגען, הגם ער האָט זיך נישט באַגרענעצט בלויז צו דער שטעטלדיקער טעמאַטיק און דערביי זיך באַנוצט מיט די פאַרשידנ- סטע קינסטלערישע מיטלען — מאַלעריי, סקולפּטור און מעטאַלאַפּלאַס- טיק.

חיים גאַלדבערג איז געקומען פון דער טיפּסטער נויט אין שטעטל. אין די זומער-חדשים פלעגט ער נאַכגיין אין די פּוסטריט פון די קינסט- לער-געסט. ער האָט זיי געהאַלפן טראַגן די סטאַלוגעס, די פאַרב-קעסט- לעך און שווייגנדיק אַ פאַרגאַפּטער אַבסערווירט, ווי יעדער מאַלער אינ- טערפּרעטירט אַנדערש דעם זעלבן פּראַגמענט פון דער שטעטלדיקער לאַנדשאַפט. די מאַלער האָבן דעם פאַרחלומטן יינגל נישט נאָר געגעבן פאַרב, פּענדזלס און פאַפּיר, נאָר אַפילו ביי אים געקויפט זיינע צייכענונג- גען און אַקוואַרעלן און אַזוי אַרום אים געשטיצט אויף אַ דיסקרעטן אופן. זיי האָבן אויך גאַלדבערגן געהאַלפן אַנקומען אין דער קונסט-אַקאַדעמיע אין קראַקע און שפּעטער אין וואַרשע.

ביים אויסברוך פון דער צווייטער וועלט-מלחמה, איז חיים גאַלדבערג געוואָרן מאַביליזירט אין דער פּוילישער אַרמיי. ער האָט געקעמפט בעת דער פאַרטיידיקונג פון וואַרשע און נאָך דער קאַפיטולאַציע איז ער פאַר-

ווען די ווייסל האט גערעדט יידיש

וואָגלט געוואָרן קיין סאָויעט־רוסלאַנד. אין די וויסטענישן פון סיביר איז ער דורכגענומען געוואָרן מיט אַ דראַנג צו פאַראייביקן די געסלעך און די יידן פון זיין היימשטעטל. ער האָט דאָס געטאָן אין צייכענונגען, אייל־בילדער, האַלץ־סקולפטורן און מעטאַלאַפּלאַסטיק, אין וועלכע עס אַנטפלעקט זיך די געוואַגטע וויזאַנערישקייט און ברויזנדיקער טעמפע־ראַמענט פון דעם קינסטלער.

די דאָזיקע אַרבעט האָט חיים גאַלדבערג פאַרגעזעצט אין פּוילן, ווהיין ער איז צוריק געקומען נאָך דער באַפֿרייונג. מיט באַזונדערן אימפעט האָט ער די שטעטלדיקע מאַטיוון געמאַלן פון זכרון אין מדינת ישראל, נאָך דעם ווי ער האָט צום לעצטן מאַל געהאַט באַזוכט קוזמיר און געזען, אַז עס איז דאָרט נישט פאַרבליבן מער קיין שפור פון יידישן לעבן.

XIII

חורבן קוזמיר

אין די טראגישע טעג פון סעפטעמבער 1939 האָט קוזמיר פּלוצים אויפגעטויכט אויף דער טראַגישער מאַפע פון דעם זיך צעפּאַלנדיקן פּוילישן שטאַט. אַ קאַראַוואַן פון אויטאָמאָבילן מיט מיטגלידער פון דער רעגירונג האָט אויף אַ ביינאַכטיקן אָפּרו זיך אָפּגעשטעלט אין שטעטל, וואָס ליגט אָן אַ זייט פון באַן-שליאַך. דאָס זענען די מיניסטאַרן פון סאַנאַציע-רעזשים אין בהלה אַנטלאָפּן פון וואַרשע און איבער לובלין זיך געלאָזט צו דער רומענישער גרענעץ.

עטלעכע טעג שפּעטער, ווען אויף קוזמיר זענען געפּאַלן די ערשטע באַמבעס פון נאַצישע עראָפּלאַנען, האָט ביים ווייסל-ברעג אין שטעטל זיך פּאַרהאַלטן אַ ריזיקער גאַלאַר, וואָס איז פון קראַקע געשווומען מיט 27 קאַסטנס. אין דעם דאָזיקן טראַנספּאָרט האָט זיך געפונען דער אומ-שאַצבאַרער אוצר פון קעניגלעכן וואַוועל-פּאַלאַץ — די גאַלדענע קרוין-נען פון די פּוילישע מלכים, מיטלאַטערלעכע גאַבעלינען און מאַלע-רייען, און דער סימבאָל פון פּוילישער גרויסמאַכט — די שווערד פון קעניג כראַברי פון דער מעכטיקער פּיאַסט-דינאַסטיע. מיט דער דאָזיקער שווערד האָט דער אור-זיידע פון קיניג קאַזשימיעזש דעם גרויסן, אין יאָר 1018, בעת זיין זיגרייכן פּאַרויסמאַרש צום מזרח, אַ קלאַפּ געטאָן אין טויער פון דעראַבערטן קיעוו.

אַלע איינוווינער פון קוזמיר זענען מאַביליזירט געוואָרן צום איבער-לאָדן אויף וועגענער די ריזיקע קאַסטנס מיט די פּוילישע נאַציאָנאַלע הייליקייטן, ווייל דער פּאַרקער אויף דער ווייסל איז שוין געהאַט פּאַרשטאַפּט געוואָרן פון די איינגעפּאַלענע בריקן אין פּולאַוו און דעמבלין, וואָס זענען

באמבארדירט געווארן פון נאצישע עראפלאנען. פון קומיר האט דער קאראוואן דורך וויטיקע וועגן זיך דערשלאגן צו דער רומענישער גרענעץ און פון דארט איז ער אפגעשיקט געווארן קיין קאנאדע, ווו די אוצרות זענען געווארן אויפגעהיטן דורך די יארן פון קריג.

עס איז געווען א זוניקער הארבסט און די קומירער סעדער זענען געווען איינגעטונקען אין צייטיק-געווארענע פירות. די אומגעוויינלעכע גערעטעניש איז געווען ווי א חוק-צושפיל צום אומגליק, וואס האט זיך אנגערוקט אויפן שטעטל. אין די ערשטע וואכן פון קריג האט זיך גע-דאכט, אז די דייטשע אקופאציע-מאכט האט פארגעסן וועגן קומיר. דאס שטעטל איז אבער פלוצים געווארן אויפגערודערט, ווען פון שכנותדיקן פולאוו האט זיך דערטראגן די ידיעה, אז די נאציס האבן ארויסגעגעבן א דעקרעט וועגן איינשטעלן א געטא פאר דער יידישער באפעלקערונג. דאס איז געווען סוף אקטאבער 1939 — אפשר איינע פון די ערשטע פארארדענונגען וועגן געטאס אין אקופירטן פוילן, לכל הפחות אין דער לובלינער וואיעוואדשאפט, וואס האט פארנומען דעם אויבנאן אין די נא-צישע מארד-פלענער לגבי דער יידישער באפעלקערונג אין פוילן.

דער אורשפרינגלעכער נאצישער פלאן איז געווען צו פארוואנדלען לובלין אין א יידישן רעזערוואט, ווו עס זאלן צונויפגעטריבן ווערן די העכער דריי מיליאן פוילישע יידן. אין די ראמען פון אט דעם געפלאנטן רעזערוואט איז פולאוו באשטימט געווארן אלס „קרייז-הויפטמאנשאפט“, אין וועלכן עס זענען איינגעשלאסן געווארן דרייצן ארומיקע שטעטלעך, קומיר בתוכם. די נאציס האבן שנעל אויפגעגעבן דעם דאזיקן פלאן, אבער די ערשטע טויט-פאבריקן האבן זיי טאקע גענומען בויען אין דער לובלינער וואיעוואדשאפט — מיידאנעק, בעלזשעץ און סאביבאר.

אין דעצעמבער 1939 איז פארגעקומען דער גירוש פון די פולאווער יידן, וועלכע זענען צונויפגעדרענגט געווארן אין די געטאס פון די שכנות-דיקע שטעטלעך — וואנוואלינין, קאנסקאוואליע, ריקי און אפאלע. אין קומיר איז די פארארדענונג וועגן געטא געקומען ערשט אין פריילינג פון יאר 1940. עס זענען איינגעשטעלט געווארן צוויי געטאס מחוץ דעם

מארק־פלאץ, ווו די יידישע קראמען און וווינונגען זענען גלייך איבער־גענומען געווארן דורך דער קריסטלעכער באפעלקערונג.

דער צוזאמענשטעל פון קוזמירער יודענראט — ענלעך ווי אין א צאל אנדערע שטעט און שטעטלעך — שטרייכט דורך די פארשפרייטע טעאריע, אז די מיטגלידער פון אלע יודענראטן אן אויסנאם זענען געווען פאררעטער און קאלאבאראנטן. אין קוזמיר זענען אין יודענראט אריין די חשובסטע און פאראנטווארטלעכסטע יידן פון עלטערן און יינגערן דור, די פירער פון אלע פארטייאישע גרופירונגען — פון לינקע פועליציון, ביז מזרחי. דער פארזיצער איז געווען חיים פייערשטיק, דער איינציקער פון דער אסימילירטער פייערשטיק־משפחה, וועלכער איז געווען אקטיוו אין דער קהילה. דער סעקרעטאר פון יודענראט איז געווען יונה לוסטיק, אין וועמענס היים עס האבן נאכן חורבן זיך אנטפלעקט די לעצטע יידישע אותיות אין קוזמיר.

א יאר נאך דער איינשטעלונג פון געטא אין קוזמיר איז צו מיר דערגאנגען דער לעצטער בריוו פון מיינע עלטערן, דאטירט פון 20סטן מאי, 1941. די פארגעלטע זייטלעך פון דעם זיקן בייגעלע פאפיר זענען געווען פארהארטעוועט פון דער שווארצער טינט, מיט וועלכער דער נאצישער צענזאר האט פארשמירט מער ווי א העלפט פון די שורות, וואס מיין פאטער האט געשריבן מיט דראבנינקע, קלארע פוילישע אותיות.

אין דעם בריוו, וואס איז צו מיר דערגאנגען קיין ניו־יארק איבער סאן־פראנציסקא, זאגט זיך גלייך ביים אנהייב: „די איינציקע פרייד אין אונדזער איצטיקן לעבן איז אייער גליק“. נאך דעם דאזיקן רמז הייבט זיך אן דער שווארצער פלעק פון צענזאר, וואס שפרייט זיך אויס אויף א האלב זייטל, ביז די ווערטער: „מיר וווינען שוין מער נישט אין הויז פון די בראמבערגס...“ דא איז דער זאץ ווידער איבערגעריסן דורך א שווארצן פלעק. דער נאצישער צענזאר האט אפנים פארשמירט די מיט־טיילונג פון מיין פאטער וועגן זיין נייער היים אין געטא, וואס ווערט אבער קלאר פון דעם צוריק־אדרעס אויפן קאנווערט: „אוליבא נאד־זשעטשאנא“. דאס איז די גאס לענגאוויס דעם שטעטלדיקן טייכל, ווו עס

האט זיך געפונען דער צווייטער טייל פון געטאָ. די הילצערנע כאַטקעס זענען דאָרט באַוווינט געווען מייסטנס פון פּאָלאַקן, וועמען מען האָט אַוועקגעגעבן די יידישע הייזער אויפן מאַרק־פּלאַץ.

„אונדזער איינציקער ווונטש איז — זאָגט זיך ווייטער אין דעם בריוו — אַז מיר זאָלן זיך נאַכאַמאַל קענען זען. מיר האָפּן צו גאָט, אַז די מלחמה זאָל זיך ענדיקן...“ דאָ קומט ווידער אַ שוואַרצער פּלעק. ביז צו די אונטערשריפטן פון מיין פּאַטער, מוטער, צוויי ברידער, זייערע פרויען און קינדער. דער דאָזיקער בריוו איז געשיקט געוואָרן נישט פון קוזמיר, נאָר פון פּוּלאָוו, אפנים דורך דער פּאַרמיטלונג פון אַ פּוּלישן פּריינד, וועלכער האָט גענומען אויף זיך אַט־די ריזיקאַלישע שליחות. אויף די פּאַסט־מאַרקן מיטן איבערשריפט „גענעראַלגאַווערנע־מענט“ געפינט זיך די אָפּבילדונג פון קיניגלעכן וואַועל־פּאָלאַץ אין קראַקע, וואָס איז דאָן געווען די רעזידענץ פון נאַצישן גענעראַל־גובער־נאַטאַר, ד״ר האַנס פּראַנק. עס איז אויך פּאַראַן אַ סטעמפל מיט אַ האַקנ־קרייץ אין די נעגל פון אַדלער און אַן אונטערשריפט: „געעפנט — אַבער־קאַמאַנדאָ דער וועהרמאַכט“.

פון די עלף מיטגלידער פון מיין משפּחה אין קוזמיר, וועלכע האָבן געחתמעט דעם לעצטן בריוו פון געטאָ, איז לעבן געבליבן בלויז איינער — אַ זון פון מיין עלטסטן ברודער, נח. אין 1945, גלייך נאָך דער נאַצי־שער מפּלה, האָב איך דורך דער פּאַרמיטלונג פון אַן אַמעריקאַנער יידישן אַפיציר, באַקומען אַ קורץ בריוול, וואָס האָט זיך אָנגעהויבן מיט די ווער־טער: „טייערער אָנקל! דעם בריוו שרייבט דיר פיניע. איך בין דער איינציקער געראַטעוועטער פון אונדזער גאַנצער משפּחה אין קוזמיר...“ דאָס בריוול איז געקומען פון דעם נאָר וואָס געעפנטן לאַגער אין לאַנדסבערג, דייטשלאַנד, וווּ מיין 18־יאַריקער פּלימעניק, פיניע שניידער־מאַן, האָט זיך געפונען אויפן לעצטן עטאַפּ פון זיינע וואַנדערונגען איבער געטאָס און שקלאָפּן־לאַגערן, אין אַ כּסדרדיקן אַנטלויפן פון לוייערנדיקן טויט.

„יעדעס מאָל, ווען עס זענען מיר אויסגעגאַנגען די כּוחות — האָט זיך ווייטער געזאָגט אין דעם בריוו — און איך האָב שוין אַליין געבעטן

ש. ל. שניידערמאן

אויפן טויט, האָב איך זיך דערמאָנט אין לעצטן בריוול פון מיין טאָטן, וואָס איז צו מיר דערגאַנגען קיין סקאַרזשיסקאַ. ער האָט מיר געשריבן: „מיין קינד, האָלט זיך. איך גלויב, אַז דו וועסט איבערלעבן, ווייל מען זאָגט, אַז די יידן, וועלכע אַרבעטן אין סקאַרזשיסקאַ, וועלן בלייבן לעבן. געדענק! אונדזער גאַנצע פאַמיליע איז שוין גישטאַ, אָבער דו וועסט זיכער בלייבן. דו וועסט זיין דער איינציקער, וואָס וועט דערציילן, ווי טראַגיש מיר יידן זענען אומגעקומען.“

ביי דער ערשטער באַגעגעניש מיט מיין פלימעניק אין לאַנדסבערג האָט ער מיר געגעבן אַ פעקל לאַנגע בויגנס פון אַ דייטשן בוכהאַלטעריע-בוך באַדעקט מיט אַ דראַבנינקן שריפט אין יידיש, אַן שום מאַראַגינעס. עס איז איין ענדלאָזער זאַץ וועגן דער ענדלאָזיקייט פון די נאַצישע פאַר-ברעכנס, יידישע ליידן און דער גלייכגילטיקייט פון דער גרויסער וועלט, געשריבן אין אַן אויסברוך פון ביטערניש, וואָס פלייצט אַריבער די ברעגן פון פאַפיר.

עס איז אַ פאַרמלאָזע, דערשיטערנדיקע כראַניק וועגן די פאַרשידענע שטופן פון נאַצישן גיהנום, וואָס ער האָט דורכגעמאַכט, נאָך דעם ווי ער איז אַוועק פון קוזמיר, ערב דער ענדגילטיקער ליקווידאַציע פון געטאַ. דאָס איז געווען אין מערץ 1942, אויפן הויכפונקט פון דעם ראַציאָנאַלי-זירטן מאַסן-מאָרד אין בעלזשעץ, וווּ די קוזמירער יידן זענען געוואָרן אומגעבראַכט. ביז דאָן איז קוזמיר געווען ווי אַ פאַרגעסן אינדזעלע אויפן שטח פון די אַרומיקע שטעטלעך, פון וואָנען די יידן זענען פון לאַנג שוין געהאַט פאַרשיקט געוואָרן צום טויט אין די שכנותדיקע לאַגערן פון מיי-דאַנעק און סאָביבור. גישט געקוקט אויף דער ענגשאַפט פון געטאַ, האָט מען אין קוזמיר נאָך ווי עס איז געלעבט מענטשלעך און יידן האָבן אַפילו געחוקקט פון זייער אייגענעם גורל.

ביים שילדערן די לעבנס-באַדינגונגען אין קוזמירער געטאַ האָט פּיניע שניידערמאַן גענוצט אַ נאַטירלעכע מעטאָפּאָרע, וואָס האָט צו טאָן מיט דער קוזמירער לאַנדשאַפט, וווּ נאָכן ערשטן פּרילינגדיקן רעגן פלעגן די בערג באַדעקט ווערן מיט אומצאָליקע שלימאַקעס פון פאַרשידענער גרויס:

„מיר זענען געווען צונויפגעדרענגט ווי שלימאקעס אין זייערע מוש-לעס. מיר זענען אבער ווייטער אָנגעגאַנגען מיט אונדזער נאַריש לעבן אין די שטיבלעך פון דער נאַדזשעטשאַ גאַס און ווייטער געטריבן פאַ-ליטיק. איינער האָט געזאָגט, אַז היטלער מוז פאַרשפּילן, אַ צווייטער האָט געהאַלטן, אַז ער וועט געווינען און אַ דריטער האָט אויסגעפירט: „מיר זענען סיי ווי פאַרלוירן“. די פעסימיסטן האָט מען נישט ליב געהאַט אין קליינעם געטאָ און מען האָט זיי גערופן: „די שוואַרצע קראַען“. אין אַ גאַר געהויבענער שטימונג איז געווען סוכער דער הויקער, וועלכער האָט זיך געוויצלט: „וואָס ווילט איר האָבן פון דעם היטלערן, ער איז דאָך אַ טייערער מענטש, ער האָט אויסגעגלייכט אַלע יידן. איד, סוכער הויקער און חיים פיערשטיין, זענען גלייך... עס איז דאָך בעסער ווי פאַרן קריג, איד וווּן אין די זעלבע פאַלאַצן, ווי אונדזערע אַריסטאָקראַטן“. אַזוי האָט מען דיסקוטירט און זיך געוויצלט אַ גאַנצן טאָג. ביז אַ יידישער פאַ-ליציאַנט איז געקומען זוכן מענטשן צו דער אַרבעט און דער עולם איז זיך צעלאָפּן אין די באַהעלטענישן“.

דאָס איז געווען די שטימונג צווישן די קוזמירער יידן, ערב דער ליקווידאַציע פון געטאָ. אין אַ ווייטערדיקער פאַרצייכענונג ווערט געשיל-דערט די פּאַניק צווישן די יידן אין שטעטל, ווען די נאַציס האָבן אַרויס-געגעבן אַ באַפעל וועגן דער ערשטער אויסזידלונג:

„אין אַ שיינעם פרימאַרגן קומט ווי אַ דונער די פאַראַרדענונג וועגן אַ טראַנספּאָרט פון 500 יידן, וואָס מוזן גלייך אַרויסגעשיקט ווערן קיין אַפּאַלע. דער יודענראַט מוז דורכפירן די איבערזידלונג מיט דער הילף פון דער יידישער פּאַליציי. דער עולם וויינט און קלאָגט, און מען פּאַקט דאָס ביסל אַרעמקייט. ווי פון דער ערד וואַקסן אויס פויערים, וועלכע באַזעצן די הייזער, און לאָזן די יידן נישט מיטנעמען קיין שום זאַכן. מען זוכט באַקאַנטע פּאַלאַקן, ביי וועמען זיך אויסצובאַהאַלטן, אַבער זיי זאָגן: „די זאַכן וועלן מיר אייך אויסבאַהאַלטן, נאָר איר מוזט גיין דאָרט, וווּ אַלע יידן גייען“.

„מיינע עלטערן האָבן געהאַט אַ דערלויבעניש צו בלייבן, ווייל איך בין געווען באַשעפּטיקט אין אַרבעטס-אַמט און מיינע דריי ברידער האָבן

זיך געמאלדן אין אַרבעטס-לאַגער ביים האַקן שטיינער. דער זיידע, די באַבע, דער אַנקל שלום, זיין פרוי און קינד, האָבן אַבער געמוזט פאַרן. איך האָב פּרובירט אינטערווענירן, אַבער עס איז מיר נישט געלונגען און איך האָב באַשלאָסן מיטצופאַרן. אפשר וועל איך זיי קענען מיט עפעס העלפן.

„אין אַפּאַלע זענען מיר באַגענגט געוואָרן דורך רייטער-פּאַליציי מיט גראַבע שטעקנס אין די הענט. זיי האָבן גענומען אונטערטרייבן די לאַנגע שורה פּויערישע וועגענער, וואָס האָבן געפירט דעם מענטשן-טראַנספּאָרט צו די פּריש-אויפגעשטעלטע באַראַקן. פון דער ווייטנס האָב איך באַ-מערקט, ווי צוויי נאַציס אויף פּערד שלאַגן מיט שטעקנס איבער די קעפּ פון די יידן. איך לויף צו נאַענט און באַמערק, אַז מען שלאַגט דעם זיידן. אויך איך באַקום עטלעכע קלעפּ, אַבער עס געלינגט מיר דעם זיידן אַראַפּצונעמען פון וואַגן. איך טראַג אים אַריין אין באַראַק אַריין, וווּ מע-נער, קינדער און פּרויען ליגן צונויפגעדרענגט אויף דער ערד. ער רעדט עפעס מאַדנע רייד און איך זע, אַז עס דערנענטערט זיך זיין סוף. די באַבעשי וויינט. שלום, זיין פרוי און קינד וויינען. מיטאַמאָל האָט דער זיידע געעפּנט די אויגן און צו מיר גענומען שעפטשען: „פּיניעלע, ראַ-טעווע דיך אַרויס פון דאַנען. דערמאַן די קינדער, אַז זיי זאַלן זאָגן נאָך מיר קדיש“. אַזוי האָט מיין זיידע אויסגעהויכט די נשמה.

„ווען איך האָב פּרובירט אַרויס פון באַראַק האָב איך זיך איבער-צייגט, אַז די טירן זענען געשלאָסן. קיין פּענצטער זענען נישט געווען און נאָך אַ באַראַטונג מיט נאָך עטלעכע יונגע בחורים, וועלכע האָבן פונקט ווי איך באַגלייט זייערע עלטערן, האָבן מיר באַשלאָסן אונטער-צוגראַבן די ערד ביי דער וואַנט פון באַראַק און זיך אַרויסצוקריגן. נאָך עטלעכע שעה גראַבן מיט די הענט האָבן מיר געמאַכט אַן עפענונג און אַרויס. קומענדיק קיין קומיר האָב איך דערציילט, וואָס עס האָט פּאַסירט אין אַפּאַלע, פון וואַנען אַלע יידן ווערן געשיקט קיין בעלזשעץ... די יידן, וועלכע זענען פּאַרבליבן אין קומיר, זענען אַבער געווען זיכער, אַז מיט זיי וועט גאַרנישט געשען. דעם 30סטן מערץ איז געקומען די פּאַראַרדע-נונג וועגן דעם לעצטן טראַנספּאָרט.“

אויף צומאָרגנס איז פאַרגעקומען דער ערב־פסחדיקער יציאת־קוֹח־מִיר. עס איז געווען י"ג ניסן תש"ג, וואָס איז אויסגעפאלן אין אַ דינסטיק, אין טראַדיציאָנעלן שטעטלדיקן יאָריד־טאָג, ווען פון די אַרומיקע דערפער פלעגן פון פריען באַגינען ציען קיין קוּזמיר לאַנגע רייען פויערישע ווער־גענער, אַנגעהויפט מיט גרינוואַרג, פירות, מילכיקס, עופות און קעלבער.

אין אָט דעם דינסטיק פון 31סטן מערץ 1942, זענען די פויערישע וועגענער געקומען ליידיק, כדי אויפצולאָדן די יידן צו זייער לעצטער נסיעה — קיין בעלזשעץ. אויפן מאַרק־פלאַץ זענען צונויפגעטריבן גע־וואָרן די פאַרבליבענע יידן פון ביידע געטאָס, אַן ערך דרייהונדערט נפשות. אין זייערע טלומיקלעך האָבן די צונויפגעדערענגטע יידן געהאַט פאַרשטעקט די פריש־געבאַקענע מצות, וואָס די קהילה האָט געהאַט אויס־געטיילט אויף פסח.

בלויז אַ קליינע גרופקע יידן, צווישן זיי די משפחה פון מיין עלטסטן ברודער, האָט אין לעצטן מאַמענט זיך באַוויזן אַדורכצורייסן דורך דעם פאַליציי־קאַרדאָן, וואָס האָט אַרומגערינגלט דעם מאַרק־פלאַץ, און אַריבער קיין יונאַוועזע אויפן קעגנאיבערדיקן ווייסל־ברעג, וווּ דאָס געטאָ איז לי־ק־ווידירט געוואָרן מיט עטלעכע חדשים שפעטער. פון דער גרופקע איז לעבן געבליבן בלויז איינער, פיניע שניידערמאַן, דער לעצטער פון מיין ברודערס פיר זין, וועלכער האָט אַנגעפירט מיט דער קריעת־ווייסל פון דער גרופע קוזמירער יידן אין דעם דאָזיקן ערב פסח פון יאָר תש"ג. ער האָט וועגן דעם געמאַכט די קורצע פאַרצייכענונג:

„עס איז דער 31סטער מערץ, אַ טריבער פרימאָרגן. אַ לייכטער פּרילינג־רעגן באַגלייט אונדז אויפן וועג. מיר קומען אָן צו דער ווייסל, אָבער עס איז אוממעגלעך זיך דורכצוקריגן — נישט צום גיין און נישט צום פאַרן... דאָס אייז קראַכט מיט אַ געהילך פון קאַנאַנען־שאַסן. דער עולם וויינט און וויל שוין צוריקגיין. אָבער פּלוצים ווערט אַ שרעקלעכער ווינט, אַ הוראָגאַן, וואָס טראַגט אונדז ממש פאַרויס און לאַזט אונדז נישט גיין צוריק. מיין פּאָטער שרייט אויס: „אצבע אלהים — מיט גאַטס הילף וועלן מיר אַריבער“. העכער צוויי שעה צייט זענען מיר אַזוי געגאַנגען,

אייגנטלעך געשפרונגען איבער די אייז־קריעס, וואָס האָבן זיך געקרישלט אונטער די פיס, ביז מיר האָבן ענדלעך דערגרייכט דעם ברעג".

ס'איז אָבער נישט פאַרבליבן קיין איינציקער יידישער עדות, וועל-
כער זאָל קענען דערציילן וועגן דעם ענדגילטיקן יציאת קוזמיר, ווען
אויף די פויערישע וועגענער זענען אויפגעלאָדן געוואָרן בלויז די קראַנקע
און זקנים, און די געזונטע מענער און פרויען זענען נאָכגעגאַנגען אין
זייער אייגענער לוויה צו די גאַז־קאַמערן קיין בעלזשעץ.

בלויז פון היימישע שטעטלדיקע פּאָלאַקן, וועלכע האָבן מיך דער-
קענט גלייך ביי דער ערשטער באַגעגעניש, דרייצן יאָר נאָך אָט דעם
לעצטן „יידישן יריד" אין קוזמיר, האָב איך אין פאַרשידענע וואַריאַנטן
געהערט וועגן דער העלדישער האַלטונג פון שטעטלדיקן רב, דעם ווונ-
דערלעכן מנגן ר' ישראל זילבערמינץ, וועלכער איז געווען איינגעהילט
אין אַ טלית און מיט אַ ספר־תורה אין דער האַנט איז ער זינגענדיק גע-
גאַנגען נעבן דעם ערשטן וואַגן, וואָס האָט פאַרלאָזט דעם מאַרק־פּלאַץ.

נאָכן מבול

דורך די יארן פון קריג, האָב איך נישט אויפגעהערט אין חלום צוריק צו קומען אין מיין היימשטעטל. איך האָב געוויסט, אַז אין קוזמיר איז נישט פאַרבליבן אַפילו קיין איין ייד, אָבער פאַר מינע אויגן האָט כסדר אויפגע-טויכט דער מאַרק-פלאַץ מיט די יידן אין די שוואַרצע קאַפּאַטעס און קיי-לעכדיקע היטעלעך — אויפן פּאַן פון די געמויערטע הייזער, געפאַרבט אין בלוי, ווייס, אַמאַראַנט און סעלעדין.

עס האָבן פאַר מיר אויך אויפגעלעבט די מענטשלעכע פּנימער פון די לייבן, הירשן, פייגל און פיש אויף דעם הויך-געוועלבתן סופיט פון דער אַלטער שול און ווי היימישע געשטאַלטן האָבן זיך פאַר מיר אַנטפלעקט אַפילו די באַרעליעף-פיגורן פון די קריסטלעכע הייליקע אויף די פּאַלאַצלעך פון די ערשטע פּוילישע פאַטריציער אין קוזמיר. צו אַ סימבאָלישער פיגור פון דעם אומגליק, וואָס איז באַפּאַלן פּוילן, און ווי אַ רמז אויפן היטלעך-מבול, איז אין מינע חלומות אויסגעוואַקסן די גיאָנטישע פיגור פון הייליקן קריסטאָפּער, אַ מין עוג מלך הבשן, וועלכער שפּאַנט דורך אַ פאַרפלייצונג מיט אַ בוים אין האַנט, אַנשטאַט אַ שטעקן. איין קינד טראַגט ער אויפן אַקסל און די קעפלעך פון דריי פיצלעך קינדער קוקן אַרויס פון אַ בייטל, וואָס איז אים אַנגעגעהאַנגען אויפן גאַרטל. דאָס וואָסער גרייכט אים בלויז ביז צו די קנעכל און עקדישן בייסן אים די פיס.

איך בין אָבער קיין קוזמיר נישט דערפאַרן, ווען אין פּרילינג פון יאָר 1946, קורץ נאָך דער באַפּרייונג פון חרובן וואַרשע, האָב איך אונטערגע-נומען מיין ערשטע נסיעה קיין פּוילן. דעם באַזוך אין מיין היימשטעטל האָב

איך כסדר אָפגעלייגט. די וויסטענישן פון וואַרשעווער געטאָ, די קופּעס אַש און שטיינער פון די אָפּגעמעקטע יידישע גאַסן האָבן אין מיר אָפּגעטויט דעם באַגער צו זען מיין היימשטעטל. איך האָב זיך געשראַקן פאַר דער קאַנפּראַנטאַציע מיט דער טרויעריקער ווירקלעכקייט, וועגן וועלכער איך האָב זיך דערוואַסט בעת די ערשטע אומגעריכטע באַגעגענישן מיט לאַנדסטייט אין נידערשלעזיע, וווּ עס האָבן זיך דאָן געהאַט צונויפגעזאַמלט די לעצטע לעבן־געבליבענע יידן פון כמעט אַלע שטעט און שטעטלעך אין פּוילן.

אין אַ פּריען באַגינען בין איך אין „מעטראָפּאָל“־האַטעל אין וואַרשע אַזאָו פּלוצים אויפגעוועקט געוואָרן דורך אַ קלאַפּן אין טיר. אין דעם דאָזיקן אויגנבליק איז ווי אַ מיראַזש פון מיינע אויגן פאַרשווונדן דאָס פּאַנטאַסטישע געוועב פון אַ מערקווירדיקן חלום. עס איז געווען אַ געמיש פון פאַרשי־דענע שטובן אין מיין היים־שטעטל. עס האָבן זיך אויך געפלאַנטערט די מענטשן, אַבער אין צענטער פון דעם אַלעמען איז געווען דער סאַלאַן אין הויז פון שטעטלדיקן גביר, וועוטשע בראַמבערג. מיט אַן אַלטן אַסטראָנאָ־מישן וואַנט־זייגער, וואָס האָט געוויזן דעם גאַנג פון די מזלות. מיטאַמאָל האָט דער זייגער זיך גענומען פּונאַדערפּאַלן. די וויזערס זענען ווילד געשפרונגען איבער די שעהן און דער ציפּער־בלאַט האָט זיך פאַרוואַנדלט אין אַ געזיכט פון אַ משונהדיקן לץ, וועמענס געזיכטעריי האָט זיך צונויפ־געגאַסן מיטן געקלאַפּ אין דער טיר, וואָס איז געוואָרן אַלץ שטאַרקער.

ווען איך האָב געעפּנט די טיר, איז פאַר מיר געשטאַנען אַ לאַנדסמאַן פון מיין שטעטל, וועמען איך האָב שוין נישט געהאַט געזען קנאַפע דרייסיק יאָר. איך האָב אים אַבער גלייך דערקענט, ווייל זיין געזיכט האָט בליצאַרטיק ביי מיר אַרויסגערופן דאָס בילד פון זיין פּאַטער, דעם שטעטלדיקן סופּר. איך האָב געהאַט דעם איינדרוק, גלייך ווי דאָס בלאַסע, טיף־פאַרוואַרגטע פנים פון זיין פּאַטער מיט די פאַרמרושעטע אויגן און געדיכטע ברעמען וואָלט אויסגעשיילט געוואָרן פון דער לאַנגער געלער באַרד און געקרייזלטע פּיאַות.

דעם סופּרס זון, וועלכער איז אין דער פּריער יוגנט שוין געווען אַ פאַרבאַרגענער אַפּיקורס, אַבער האָט דאָך דעם פּאַטער געהאַלפּן שרייבן מזוזות און מגילות, האָט מיט אַ זעלטענער בליציקייט פאַר מיר אויפגעוויקלט

די טראגישע מגילה פון מיין שטעטל. ער האט מיר דערציילט וועגן מיין אומגעקומענע ברידער און זייערע משפחות. ער האט מיר אנגערופן די נעמען פון די היימישע פאלאקן, וועמען מען האט געגעבן צו באהאלטן די כלי-קודש פון דער אלטער שול. דאן האט ער געמאכט א שפרונג צום איצטיקן פוילן און מיט עמפערונג צוריקגעווארפן מיין קריטישע באמער- קונג וועגן דעם, ווי אזוי אונטער די קאמוניסטישע רעזשימען ווערט צע- טראטן יעדע מענטשלעכע ווירדע.

פאר מיין באגעגעניש מיט אים האב איך שוין פון אנדערע לאַנדסלייט געהאט געהערט וועגן די ביטערע צרות, וואס דעם סופרס זון האט געהאט אויסצושטיין אין סאָויעט-רוסלאַנד, טראַץ דעם — און אפשר טאָקע דער- פאַר, — וואָס ביים אויסברוך פון קריג איז ער אַרויס פון תּפּיסה, נאָכדעם ווי ער איז געהאַט אַפּגעזעסן עטלעכע יאָר פאַר קאָמוניסטישע אַקטיווי- טעטן. איך בין דעריבער איבערראַשט געווען צו הערן, ווי דער דאָזיקער בחור, וועלכער האָט פון זיין פּאַטער געירשנט דעם איינגעבויענעם רוקן און בטלישן אויסזען, איז נישט דערשיטערט געוואָרן אין זיין אמונה אין קאָמוניזם, וואָס האָט אים דערלאַנגט אַזעלכע שווערע קלעפּ. ער האָט זיך שטאַרק צעלאַכט, ווען איך האָב אים צוגעטראַפּן מיט מיין באַמערקונג, אַז פּונקט ווי זיין טאַטע איז געוואָרן אַלץ פרומער, וואָס מער דער דלות האָט געפּיפט אין שטוב, אַזוי איז ער אויך אַלץ אַפּגעהיטענער אין זיין קאָמו- ניסטישער אמונה, ווען אַרום ווערט די אַנטוישונג אַלץ שטאַרקער און שטאַרקער.

מיין לאַנדסמאַן, אַן אמתער בוך-וואַרעם און פון פּאָך אַ בוכבינדער, האָט פון די 900 זלאַטעס, וואָס ער האָט פאַרדינט אַ חודש, נישט געקענט זיך קויפן קיין העמד, שוין אַפּגערעדט פון שיך, אַדער אַ מלבּוש. ער האָט זיך אַבער קאַטעגאָריש אַפּגעזאַגט צו נעמען פון מיר וועלכע עס איז מתנה אין דער פאַרם פון געלט אַדער מלבּושים, הגם פון הילוך איז געווען צו זען, אַז ער געהערט נישט צו די פּריווילעגירטע אין זיין פאַרווירקלעכטן קאָמו- ניסטישן גן-עדין... ער האָט באַוויליקט צוצוגעבן, אַז דער קאָמוניזם אין סאָויעט-רוסלאַנד און אויך אין פּוילן, וואָס ער האָט באַצייכנט אַלס „די ערשטע פּאַזע פון דער סאַציאַליסטישער אַרדענונג“, איז ווייט פון פּערפּעק-

ציע. ער האט אבער די שולד געלייגט אויף די „קאריעריסטן“, וועלכע כאפן דערווייל אריין און לעבן א גוטן טאג.

„איך בין אן איינפאכער זעלבנער“, — האט ער געזאגט מיט שטאליץ, — „און איך זוך קודם-כל צו זיין אין אַרדענונג מיט מיין אייגן געוויסן“.

ווען איך האב אים געפרעגט, צי זיין געוויסן איז טאקע אין אַרדענונג, ווען ער פאַרשווייגט די פאַרברעכנס פון די קאָמוניסטישע רעזשימען, האט ער מיט אומגעדולד אַ מאַך געטאַן מיט דער האַנט :

„לאַמיר בעסער וועגן דעם נישט רעדן. מיר וועלן זיך סיי ווי סיי נישט פאַרשטענדיקן“.

ער האט אָפּגעהאַקט דעם שמועס און גענומען פרעגן וועגן לאַנדסלייט אין אַמעריקע, וועגן וועלכע ער האט געוואַלט וויסן וואָס מער איינצלהייטן, ווי אַזוי זיי לעבן און ווי די קינדער ווערן דערצויגן. עס איז מיר דעריבער שווער געווען צו פאַרשטיין, ווי הינטער דער עקשנות פון דעם פאַרביסענעם קאָמוניסט איז דאָך פאַראַן אַזאַ סענטימענטאַלע וואַרעמקייט פאַר לאַנדסלייט און יוגנט-פריינד פון שטעטל.

דעם סופּרס זון, וועלכער האט פאַרן קאָמוניזם מקריב געווען די בעס-טע יאָרן פון זיין יוגנט, האט נאָך אַליץ געחלומט וועגן „סאַציאַלן יושר“. ער איז אַפילו נישט דערשיטערט געוואָרן דערפון, וואָס אונטער דעם נייעם רעזשים פון „פאַלקס-פוילן“, האט ער נישט געקענט צוריק זיך אומ-קערן אין אונדזער הימשטעטל און האט געפונען אַ דאָך איבערן קאַפּ גראַד אין דייטשן נידערשלעזיען. ער האט אויך מיד נישט צו שטאַרק צוגערעדט צו פאַרן קיין קוזמיר, הגם ער האט געהאַלטן, אַז אין מיין אַמעריקאַנער מיליטערישן אונפאַרם (עס איז געווען אַ מונדיר פון אַ קריגס-קאַרעספּאַנ-דענט אין דער אַמעריקאַנער אַרמיי) וועט מיר גאַרנישט געשען. דערביי האט ער די באַמערקונג וועגן אַמעריקאַנער מונדיר געמאַכט אין אַ טאָן פון שאַרפּן סאַרקאַזם.

ווען נאָך לאַנגע וואַקלענישן האב איך דאָך באַשלאָסן צו פאַרן קיין קוזמיר, איז געקומען דער פאַגראַם אין קעליץ. אין מיטן העלן טאָג זענען צוויי-און-פערציק יידישע מענער, פרויען און קינדער דערמאַרדעט געוואָרן



דורך אַ המון, וואָס איז אויפגעהעצט געוואָרן דורך דעם מיטלאַלטערלעכן בלבול וועגן ריטואַל־מאַרד, און דאָס ממש אויף צומאַרגנס נאָכן אויסלעשן די נאַצישע קרעמאַטאַריעס אין אוישוויץ, מיידאַנעק, בעלזשעץ און טרעב־לינקע.

פון קעלץ האָט די פּאַגראַם־מגיפה זיך אויסגעשפּרייט איבער אַנדערע שטעט און שטעטלעך אין פּוילן און די איינזאַמע יידן, וועלכע האָבן נאָר וואָס זיך געהאַט אומגעקערט פון די שקלאַפּן־לאַגערן, האָבן דערפילט, אַן די לעגענדע פון „פה־לין“ איז געוואָרן פאַרברענט אין די קרעמאַטאַריעס. אין אָט די בהלהדיקע טעג פון יציאת־פּוילן, האָב איך אין וואַרשע אויף דער גאַס אומגעריכט געטראָפּן מיין לערערין פון די פּריע יוגנט־יאָרן, סאַניאַ שענדעראַוויטש־ווישניאַ, וועלכע איז דורך אירע שילער און שילע־רינס גערופן געוואָרן פשוט „סאַניאַ“, ווייל אַזוי האָט זי פאַרלאַנגט. די פּאַ־מיליאַרקיט צווישן די קינדער און זייער דערצייערין איז געווען בלויו אַ טייל פון די פּעדאַגאָגישע עקספּערימענטן, וואָס סאַניאַ האָט געמאַכט אין איר שול, און דערמיט האָט זי עטלעכע דורות פון יידישן יוגוואַרג צוגע־בונדן צו זיך מיט אומצערניסבאַרע פעדים פון פאַרערונג און ליבשאַפט.

סאַניאַ איז נאָר־וואָס געהאַט צוריקגעקומען פון קוזמיר, נאָך איר ערשטן באַזוך זינט דער באַפּריינג. אירע קריסטלעכע פּריינד האָבן פאַר־בראַכן די הענט, ווען זיי האָבן זי דערזען און זיך ביי איר געבעטן, אַז זי זאָל אַוועק פון שטעטל, איידער עס פּאַלט צו די נאַכט. אין דער געגנט האָבן נאָך געבושעוועט די אונטערערדישע באַנדעס, וועלכע האָבן גישט אויפגעהערט זייער יאָנד אויף די רעשטלעך לעבנגעבליבענע יידן, הגם עס איז שוין געווען דאָס צווייטע יאָר פון קאַמוניסטישן רעזשים.

סאַניאַ ווישניאַ און אירע צוויי טעכטער האָבן באַלאַנגט צו די געציילטע קוזמירער יידן, וועלכע האָבן אין ערב פּסח פון יאָר 1942, בעת דער ענד־גילטיקער ליקוידאַציע פון געטאַ, זיך געראַטעוועט קיין יוגאָווע. דאַקעגן סאַניאַס מאַן, שמעון ווישניאַ, — דער העברעיִשער לערער אין קוזמיר — איז גלייך ביים אויסברוך פון דער מלחמה אַוועק אין סאָויעטיש־אַקופּירטן טייל פון פּוילן, אויף דער צווייטער זייט פון בוג, און האָט אַ צייט געלעבט אין קאָוועל. נאָך דעם נאַצישן איבערפאַל אויף סאָויעט־רוסלאַנד, האָט ער

געטילט דעם גורל פון טויזנטער אנדערע פוילישע יידן, וועלכע זענען ביים אנטלויפן אומגעקומען.

סאָניאַ ווישניאַ האָט מיר דערציילט. די עפאָפּיע פון אירע וואַנדערונגען איבער שטעט און שטעטלעך, ביז זי האָט זיך דערשלאָגן קיין וואַרשע, וווּ פוילישע פריינד האָבן פאַר איר געפונען אַ באַשעפטיקונג אַלס קעכין, און שפעטער ווי אַ פּריוואַטע לערערין אין אַ דאָרף הינטער קעלין, וווּ זי איז פאַרבליבן ביז דער באַפרייונג. אויך די עלטערע טאכטער, מיטאַ, האָט געפונען אַ באַהעלטעניש ביי פוילישע פריינד אין וואַרשע, און די יינגערע, רינאַ, איז אַריינגענומען געוואָרן אין אַ קלויסטער. ענדלעך ווי הונדערטער אנדערע יידישע קינדער, האָט רינאַ, נאָך דער באַפרייונג, נישט געוואָלט זיך שיידן מיט אירע קריסטלעכע פריינד.

מיד און צעבראָכן פון די דערשיטערנדיקע איבערלעבונגען דורך די פינף יאָר פון דער נאַצישער אַקופאַציע, האָט סאָניאַ נישט געפילט זיך מער בכוח אַנצוהייבן זוכן אַ מקום-מנוחה מחוץ פוילן, אָבער דער פּאָגראַם אין קעלין האָט דורכגעשטראַכן אירע וואַקלענישן. צוזאַמען מיט דער יינגערער טאכטער האָט זי געשוואַרצט די גרענעץ קיין עסטרייך און פון דאָרט מיט דער אומלעגאַלער עליה אַנגעקומען קיין ארץ-ישראל. אין לעצטן אָונט, איידער זי איז אַוועק צום טרעפּפונקט פון דער „בריחה“ אין וואַרשע, האָט סאָניאַ, אין אַ טאָן פון געצוימטער ביטערניש, מיר געזאָגט:

„פאַר מיר האָט דאָס קאַפּיטל קוזמיר זיך געענדיקט, נאָך דעם ווי מיינע תלמידים, זלמן אַשכּנזי און שמואל גאַלדפאַרב, זענען דערמאָרדעט געוואָרן, ווען זיי האָבן זיך אומגעקערט פון זייערע באַהעלטענישן. אויב דאָס האָט געקאַנט געשען אין אונדזער שטעטל, דאָן איז נישטאַ מער קיין שום האַר-פענונג פאַר יידן אין פוילן.“

אין קעלין האָב איך געזען די צעשטיקלטע גופים פון די יידישע קרבנות און אין געריכט-זאַל זיך געטראַפּן פנים-אל-פנים מיט די מערדער, וועמענס בליקן זענען כסדר געווען געווענדט צו זייערע מאַרד-אינסטרור-מענטן — די אייזנס און העק, וואָס זענען געלעגן אויפן ריכטער-טיש, ווי פאַקטישע באַווייזן. דאָך האָב איך דאָס בילד פון אַ האַק, וואָס פאַלט אויפן קאַפּ פון אַ ייד, בשום-אופן נישט געקענט צונויפבינדן מיט מיין היימ-

שטעטל, ווו במשך פון יארהונדערטער האבן יידן אַ-טיר-אין-אַ-טיר אזוי פרידלעך געלעבט מיט זייערע פוילישע שכנים.

ביים געזעגענען זיך האט סאָניאַ מיך געוואָרנט, אז איך זאל נישט וואָגן צו פאַרן קיין קומיר, אָבער אין איין אַטעם האָט זי צוגעגעבן, אז אויב איך וועל דאָך ווען עס איז זיין אַמאַל אין קומיר, זאל איך פאַטאַגראַ-פירן דעם מאָנומענט אויפן געמױערטן קבר פון איר משפּחה, ווו עס זענען געקומען צו קבורה אירע עלטערן און דער ינגערער ברודער, זיגמונט שענדעראַוויטש.

„דאָס איז איינע פון די לעצטע מצבות — האָט סאָניאַ געזאָגט — וואָס זענען פאַרבליבן אויפן נייעם בית-עלמין. דאָס אַלטע בית-עלמין איז בכלל געוואָרן אָפּגעמעקט און פון דער שול זענען פאַרבליבן בלויז די נאַקעטע מויערן.“

צוויי טעג שפעטער נאָך דער באַגעגעניש מיט מיין לערערין, האָט אין האָטעל „פּאַלאַניאַ“ — דאָן דער איינציקער האָטעל אין חרובן וואַרשע — זיך געמאַלדן צו מיר אַ יונגע, מיטלױוקסיקע פרוי מיט בלאַנד-געפאַרבטע האַר און אַ פאַרהאַרטעוועט געזיכט. איר פוילישער נאָמען איז מיר געווען אומבאַקאַנט. ווי נאָר אָבער זי האָט אָנגערופן איר אמתדיקן נאָמען, האָבן זיך פּלוצים געביטן די שטריכן פון איר געזיכט און איך האָב אין איר דערקענט מיין געוועזענע שול-חברטע רייזל לעווין.

איך האָב זי שוין גישט געהאַט געזען אַן ערך פּופּצן יאָר. עס זענען אָבער צו מיר דערגאַנגען אָפּקלאַנגען וועגן איר קאַמוניסטישער טעטיקייט און וועגן דער ראַל, וואָס זי האָט געשפּילט ביים אַרגאַניזירן אַ שטרייק אין דער ביר-ברויעריי אין דאָרף ראַגוזו, הינטער קומיר, וואָס איז געווען באַקאַנט, ווי די „רויטע נעסט“ פון דער געגנט. דעמאַלט איז זי טאַקע געוואָרן אַרעסטירט און פאַרמשפּט אויף עטלעכע יאָר תּפּיסה.

דעם לעצטן גרוס וועגן איר האָב איך אָפּגענומען אויף אַ פּראַנט-אַפּשניט אין רעפּובליקאַנישן שפּאַניע, בעת אַן אומגעריכטער באַגעגעניש מיט איר עלטערן ברודער, משה לעווין, אַ פּרייוויליקער פון פוילישן דאָמ-בראַוסקי-באַטאַליאָן אין דער אינטערנאַציאָנאַלער בריגאַדע. דאָס איז געווען אין דעצעמבער 1937, אין באלאַגערטן מאַדריד. די בערג אַרום דעם

מאנזאנארעס-טייד זענען געווען באדעקט מיט שניי — א ווינטער-פיינאזש
ענלעך צו אונדזער היימסטעטל ביי דער ווייסל.

ווען איך האב רייזל לעווין דערציילט וועגן מיין באגעגעניש מיט איר
ברודער, וועלכער איז עטלעכע טעג שפעטער געפאלן, האט זי צוגעלייגט
דאס טיכל צו די אויגן און פארבייסנדיק די ליפן געשעפטשעט: „נישטאָ
מער קיין טרערן!“ נאָך אַ קורצער פויזע האט זי ממש אויסגעשריען:

„איך וויל ארויס פון דאָנען, העלף מיר! איך וויל אָבער נישט גנבענען
די גרענעץ. איך וויל נישט אַנטלויפן פון פוילן אומלעגאַל!“.

ווען איך האב זי געפרעגט וועגן קוזמיר, האט זי קודם-כל מיד גע-
וואַרנט, אַז איך זאָל נישט וואַגן צו פאַרן אַהין, און דאָן מיט ביטערניש,
אַן שום סדר, מיר דערציילט וועגן אירע איבערלעבונגען בעת דער אַקור-
פאַציע, אין דאָרף ראָגונו, אַן ערך פינף מייל פון קוזמיר, וווּ זי האט במשך
פון יאָרן אַרגאַניזירט קאָמוניסטישע קעמערלעך אין די דאָרטיקע פּריצישע
היף, האט זי קיים געפונען אַ באַהעלטעניש פאַר זיך אַליין, אָבער נישט
פאַר איר משפּחה. אין צווייטן יאָר פון דער אַקופאַציע האט זי אויך געמוזט
פאַרלאָזן דאָס דאָרף, ווייל דער פּויער, וואָס האט זי אויסבאַהאַלטן, האט
באַקומען אַ וואַרענונג, אַז ער זאָל פטור ווערן פון זיין יידישקע.

דורך דער צייט, וואָס זי האט זיך געפונען אין דאָרף, האט זי פון
איר באַהעלטעניש אָבסערווירט, ווי טאַג-איינ, טאַג-אויס, קומען די פּויערים
מיט וועגענער, פול געפאַקט מיט האַב-און-גוטס פון די אַרומיקע יידישע
שטעטלעך.

„איך בין צוריק געקומען קיין קוזמיר — האט זי ווייטער דערציילט —
און שוין דאָרט געטראָפן צוויי געטאָס — אין דער באַד-גאַס און אויף דער
נאַדזשעטשנע גאַס. מיין פּאַטער האט שוין נישט געלעבט. צוזאַמען מיט
צענדליקער אַנדערע יידן איז ער געוואָרן דערמאַרדעט אין טאַג, ווען
מ'האַט די יידישע באַפעלקערונג אַריינגעטריבן אין געטאָ אַריין. מיין מוטער
און די דריי יינגערע ברידער האב איך געטראָפן אין אַ שטוב, וואָס זיי
האַבן געטיילט מיט נאָך צוויי משפּחות. פאַר מיר איז שוין דאָרט נישט
געווען קיין פּלאַץ און איך בין אַוועק קיין וואַרשע צו אַ פּוילישן חבר,

ווען די ווייסל האט גערעדט יידיש

וועלכער איז צוזאמען מיט מיר אמאל געהאט אַרעסטירט געוואָרן בעת אַ שטרייק".

ווי אין טראַנס האַט זי ווייטער גענומען דערציילן וועגן אירע פּלאַגענישן ביים אויסבאַהאַלטן זיך, וועגן איר אַנטייל אין אַלגעמיינעם וואַרשעווער אויפשטאַנד פון יאָר 1944, און דאָן ווידער באַהעלטענישן אין חורבות, אין קעלערן — ביז דער באַפריינג.

„קיין קוזמיר בין איך מער נישט צוריקגעפאָרן“ — האַט זי אונטער־געשטראַכן און דאָן כמעט אין אַ באַפעלערישן טאָן איבערגעחזרט איר וואַרענונג: „זאַלסט נישט וואַגן צו פאָרן אַהין. די גאַנצע געגנט איז פול מיט אונטערערדישע באַנדעס“.

ושמה לא תעבור...

נישט געקוקט אויף אלע וואַרענונגען, האָב איך דאָך זיך געלאָזט אין וועג אַריין קיין קוזמיר. עס איז געווען מיין ערשטע נסיעה מיט דער באַן אין נאַכמלחמהדיקן פּוילן. די היימישע נעמען פון די באַן-סטאַציעס, וווּ דער צוג האָט זיך אָפּגעשטעלט, האָבן געוועקט רעמיניסצענצן וועגן די צייטן, ווען די וואַקזאַלן אויף די אָפּשטעל-פּונקטן, ווי אַטוואַצק און דעמבלין האָבן געווימלט מיט פאַרהאַוועטע יידן, וועלכע זענען אַרויף און אַראָפּ פון די באַנען מיט זייערע פּעקלעך. אָבער אין אַט דעם שפּעטן זומער פון יאָר 1946 זענען די וואַקזאַלן געווען פּוסט. די פאַרוואַרלאָזטע, אָפּגעריבענע וואַגאַנען זענען געווען האַלב-ליידיק און צווישן די געציילטע פּאַסאַזשירן האָב איך אומזיסט געזוכט אַ יידיש פּנים.

אויף דער סטאַציע גאַלאַמב איז אין מיין וואַגאַן איינגעשטיגן אַ פּאַטראָל פון דריי באַוואַפנטע סאַלדאַטן, וועלכע האָבן גענומען קאַנטראָלירן די דאָ-קומענטן פון די פּאַסאַזשירן. ווען זיי זענען אַרויס, האָט דער קאַנדוקטאָר, וועלכער האָט זינט אַ לענגערער וויילע געהאַט פאַרפירט מיט מיר אַ שמועס, אָפּגעאַטעמט מיט אַ הויכן זיפּץ און שעפּטשענדיק מיר געזאָגט, אַז אין דער לעצטער צייט האָט שוין נישט איינמאַל געטראָפּן, אַז אויף אַט דעם וועג פון וואַרשע קיין לובלין, זאָלן אַזעלכע קאַנטראָלעס דורכגעפירט ווערן דורך די „מענטשן פון וואַלד“.

אַזוי האָט ער באַצייכנט די אונטערערדישע באַוואַפנטע באַנדעס, וועלכע האָבן געטראָגן די זעלבע מונדירן, ווי די נייע פּוילישע אַרמיי. דערביי האָט דער קאַנדוקטאָר מיר דערציילט, אַז בעת אַזעלכע „קאַנטראָלעס“, האָבן

זיי נישט איינמאל מיטגענומען מיט זיך פאסאזשירן, וואָס האָבן געהאַט דאָקומענטן פון באַאַמטע, און יידן, אַן אונטערשיד וואָס ס'איז געווען זייער באַרוף.

און אַט האָט דער סאַפּענדיקער צוג זיך אָפּגעשטעלט אין פּולאַוו, די לעצטע באַן-סטאַציע אויפן וועג קיין קוזמיר. עס האָט זיך פאַר מיר אַנט-פלעקט דער היימישער ברוין-ציגלדיקער, הילצערנער בנין פון וואַקזאַל, געדיכט באַוואַקסן מיט פּויזנדיקן ווילדווייך, וועמענס בלעטלעך האָבן אין אַט דעם סוף-אויגוסט זיך שוין גענומען רויטלעך, ווי אַן אַנזאָג אויפן נאַ-ענטן האַרבסט. אויף די פאַראַפּעטן פון די פענצטער אויפן אויבערשטן גאַרן זענען, פּונקט ווי אַמאַל, געשטאַנען קעסטלעך מיט פּילפאַרביקע נאַס-טורציעס, אויפן שפיץ פון דאָך האָט זיך נאָך געפּונען דער טויבנשלאַק, אַרום וועלכן עס האָבן זיך באַוועגט וואַרקענדיקע טויבן, גענוי ווי אין מיינע פּרע-יונגט-יאָרן, ווען איך האָב פון דאַנען געמאַכט די ערשטע באַן-נסיעה אין מיינ לעבן — קיין לובלין. עס האָט זיך מיר געדאַכט, אַז דער איינגעבויענער, אַלטיטשקער סטאַציע-מייסטער אויפן פּעראָן איז דער זעלבער, און אַז בלויז זיין רויט היטל איז געוואָרן אָפּגעבליאַקעוועט.

צוזאַמען מיט מיר זענען אויף דער סטאַציע אַראַפּ בלויז נאָך צוויי פּרויען. עס איז אַבער קיינער נישט איינגעשטיגן. מיט האַרצקלאַפּעניש האָב איך געקוקט אויף די אָפּגעשיילטע ווענט פון וואַקזאַל, וואָס איז פאַר מיר אַמאַל געווען דאָס אויסגעחלומטע טויער צו דער גרויסער וועלט. אין רעסטאָראַן-זאַל איז נישט געווען קיין לעבעדיק נפש. הינטערן בופּעט איז געזעסן אַן עלטערע פּרוי אין אַ פאַרפלעקטן ווייסן קיטל און פון די מאַכלים אָפּגעטריבן די זלידנע פּליגן. ווען איך האָב זי געפּרעגט, ווי לאַנג זי אַרבעט דאָ, האָט זי אַ וויילע זיך פאַרטראַכט און געענטפּערט: „אַרום דרייסיק יאָר.“ זי האָט מיר אויך באַשטעטיקט, אַז דער סטאַציע-מייסטער איז דער זעלבער ווי אַמאַל.

„און די פאַרטרעטן אויף די ווענט זענען אויך די זעלבע?“ — האָב איך געפּרעגט מיט געמאַכטער נאַאיווקייט.

דאָס גרוי-צעקנייטשטע פנים פון דער עלטערער פּרוי האָט זיך צע-שמייכלט און זי האָט אויסגערופן: „אַ, ניין...“

אויפן אָרט פון מאַרשאַל רידוו־שמייגלי איז געהאַנגען דער פּאַרטרעט פון מאַרשאַל ראַלאַזשימיערסקי און אויפן אָרט פון פּרעזידענט מאַש־טשיצקי איז געהאַנגען דער פּאַרטרעט פון פּרעזידענט באַלעסלאָוו ביערוט. דער הויף אויף דער צווייטער זייט פון וואַקזאַל איז געווען פּוסט. אַמאַל זענען דאָ געשטאַנען די קאַטשן, אַדער דראַזשקעס פון די יידישע באַלע־גאַלעס, וועלכע פּלעגן כאַפן די פּעקלעך פון די אַנגעקומענע פּאַסאַזשירן. איצט איז דאָ געשטאַנען בלויז איין „טאַקסי“: אַ צעטרייסלטע סאַוויעטישע „פּאַביעדאַ“. דער שאַפּער, אַ יונגער קרעפטיקער פּאַלאַק, איז נישט געווען צו ענטוויאַסטיש פון מיין אַנבאַט צו פאַרן מיט מיר קיין קוזמיר אויף עט־לעכע שעה און מיך צוריק ברענגען צום פּאַרנאַכטיקן צוג קיין וואַרשע. ווען איך האָב צוגעשטימט צו זיין פּרייז, האָט ער געוואָרנט, אַז עס איז נישט זיכער, צי ער וועט קענען אַריינפאַרן קיין קוזמיר, ווייל אין די לעצטע טעג זענען דאָרט פּאַרגעקומען אומרוען.

איך האָב זיך געזעצט לעבן אים אין פּראַנט און דער אויטאָמאָביל האָט זיך אַ טראַג געטאָן איבער דעם צעלעכערטן שאַסיי, וואָס איז מיר געווען אַזוי היימיש, מיט די קרעטשמעס און קירכעס, וואָס האָבן אויפגעטויכט ביים אַריינפאַרן פון יעדן דאָרף. עס האָט זיך דאָ נישט געזען קיין שפור פון נאַצישן מבול, וואָס האָט געבושעוועט אויף דער דאָזיקער ערד. איבער די נידעריקע כאַטקעס מיט די שטרוענע דעכער באַוואַקסן מיט גרינעם מאַך האָבן זיך אַרויסגעהויבן פּריש־געמויערטע הייזער, וואָס האָבן עדות געזאָגט וועגן דעם וואַקסנדיקן ווילשטאַנד פון די פּויערים.

נאָך דעם דאָרף וואַקסנדיקע האָט אויף רעכטס זיך אַנטפּלעקט דער ברייטער אויסגוס פון דער ווייסל מיט זאַמדיקע ליאַכעס און פון לינקס האָט זיך געצויגן אַ קייט פון לייכט־צעכוואַליקטע באַרג־שיפּועים מיט סעדער, וואָס זענען געווען איינגעטונקען אין צייטיקע פּירות — רויטע עפל, גאַל־דיקע באַרנעס און בלויע פּלוימען.

און אַט האָט דער שאַסיי זיך אַריינגעשלענגלט אין אַן אַלייע פון ריזיקע טאַפּאַלן מיט וואַרצלדיקע אַנוואַקסן, וואָס האָבן עדות געזאָגט וועגן דער טיפּער זיקנה פון די דאָזיקע אומגעוויינלעך־דיקע, הויכע ביימער. זייערע ברייט־צעצווייגטע, געדיכט־באַבלעטערטע קרוינען־קעפּ האָבן פּאַרשאַטנט

דעם וועג און אין אַט דעם הייסן אויגוסט־טאָג אָנגעיאַגט אַ מחיהדיקע קילקייט.

אין באַכאַטניצע זענען מיר ביי דער בריק אָפּגעשטעלט געוואָרן דורך אַ מיליטערישן פּאַסטן, וואָס האָט קאַנטראָלירט אונדזערע דאָקומענטן און נישט געלאָזט ווייטער פּאַרן. אויף ביידע זייטן פון פּלוס זענען געווען צע־שלאָגן גרינע מיליטערישע געצעלטן און עס האָבן זיך אויך געזען פּאַרקאַ־מופּלאַזשירטע נעסטן פון מאַשין־געווער. אין אָנהייב האָט דער אָפיציר נישט געענטפּערט אויף מיין פּראָגע, וואָס אַזעלכעס עס האָט פּאַסירט. ערשט נאָך דעם, ווי איך האָב אים אויפּגעקלערט דעם ציל פון מיין נסיעה, איז ער געוואָרן מער באַרעדעוודיק און מיר דערציילט, אַז קוזמיר געפינט זיך אין אַ באַלאַגערונגס־צושטאַנד, ווייל אין דער פּאַרגאַנגענער נאַכט איז אין שטעטל פּאַרגעקומען אַ צוזאַמענשטויס מיט אַ באַוואַפּנטער באַנדע, וואָס האָט זיך פּאַרשטעקט אין דעם אַרטיקן קלויסטער.

די ווערטער פון דעם אָפיציר האָבן מיר געקלונגען אויסטערליש אויפן פּאַן פון דער דאַרפישער אידיליע. אין דער לופט האָט אָפּגעהילכט דער געברום פון וואַסערפּאַל ביי דער מיל, קוים עטלעכע צענדליק שרייט אויף דער צווייטער זייט פון דער אָפּגעצוימטער בריק. דאָס איז געווען די מיל פון יחזקאל פּריד, וועמענס פּאַרצווייגטע משפּחה האָט געטיילט דאָס גרויסע, רחבותדיקע הויז, וואָס איז געוואָרן צוגעבויט נאָך יעדער חתונה און געבורט.

ווי ווייט מיין אויג האָט געגרייכט, האָב איך געקענט קלאַר זען, אַז די בנינים פון אַמאָליקן פּריצישן הויף פון די פּרידס זענען נישט געוואָרן אָנגעריט. דאָס הילצערנע ראַד פון דער מיל איז געשטאַנען אומבאַוועגלעך און איך האָב געהאַט דאָס געפיל, גלייך ווי די צייט וואָלט דאָ פּאַרגליווערט געוואָרן. אומפּאַרענדערט האָט מיר אויך אויסגעזען די ווייסע חורבה פון אסתרקעס פּאַלאַץ אויפן באַרג, וואָס האָט דאָמינירט דאָס דאַרף. די מויערן מיט די אַרקאַדן־אַרטיקע פענצטער־עפענונגען און די מאַסיווע סקאַרפּן, אַרום וועלכע עס האָבן זיך געקרייזלט געדיכט־אַנגעוואַקסענע קוסטעס און אומקרויט, האָבן געמאַכט דעם איינדרוק פון אַ קרוין אויף אַ קאַפּ מיט ווילד־צעפּאַטלטע האַר.

די קעניגלעכע חורבה, די מיל, און קוים דריי מייל ווייטער — מיין

ש. ל. שניידער מאַן

היימשטעטל, וואָס איך האָב אַזוי געגאָרט צו זען, האָבן זיך געפונען אויף דער אַנדערער זייט פון באַכאַטניצער „ירדן“, וועמענס אָפגעצוימטע בריקל האָט אין מיין זכרון אויפגעפרישט די ווערטער פון חומש, וואָס מיר פלעגן אין חדר אינטאַנירן מיט אַזוי פיל טרויער: „ושמה לא תעבור“..

קוזמיר — אן יידן

ערשט צען יאָר שפּעטער, אין דעצעמבער 1955, בין איך ענדלעך דערפאַרן קיין קוזמיר. עס איז געווען ביים סוף פון פּאָליציי־רעזשים, ערב די שטורמישע געשעענישן אין פּוילן, וואָס האָבן דערפירט צו דער בלוט־לאַזער אַקטאַבער־איבערקערעניש. די שטימונגען פון רעוואַלט זענען שוין געהאַט געקומען צום אויסדרוק אין די ווערק פון די פּירנדיקע פּוילישע פּאָעטן בראש מיט אַדאַם וואַזשיק, אין וועמענס „פּאָעמע פאַר דערוואַקסענע“ עס זענען מיט אַזאַ קראַפט דעמאָסקירט געוואָרן די פּאָלשקייטן און פּאַר־ברעכנס פון סטאַליניזם. זוי וואַזשיק האָט מיר דערציילט, האָט ער די דאָזיקע פּאָעמע געשריבן אין קוזמיר, אין זומער פון יאָר 1955.

מיין נסיעה קיין קוזמיר האָב איך דאָס מאל אונטערגענומען מיט אַן אויטאָמאָביל, וואָס האָט מיך פון וואַרשע געפירט איבער אָפּגעמעקטע יידישע ישובים — אַטוואַצק, גאַרוואַלין, ריקי, קאַרעו און פּולאַוו, וווּ איך האָב קוים געקענט געפּינען וועלכן עס איז שפור פון יידישן לעבן.

אין קוזמיר איז דער מאַרק־פּלאַץ געווען פּוּסט. עס איז געווען אַ פּראַס־טיק־זוניקער טאַג און דער טרוקענער שניי האָט געסקריפעט אונטער די פּיס. בלויז דאָ און דאָרט האָבן זיך געזען פּאַרביגייער, וועמענס שאַטנס האָבן זיך אָפּגעשלאָגן אויפן שניי. מיטן ערשטן בליק אויף די צוריק־אויפ־געבויעטע, פּאָליכראַמירטע פּאַסאַדעס פון די היסטאָרישע הייזער איז אויסגע־רונען מיין חלום וועגן קוזמיר. כ׳האַב געהאַט דאָס געפּיל, אַז כ׳געפּין זיך אין אַנבליק פון אַ גיפּסענעם מאַדעל פון אַמאַליקן שטעטל, הגם די געוועל־בונגען פון די געמיינערטע הייזער און די שווערע באַלקנס פון די הילצערנע

בנינים זענען געווען רעאל. אומרעאל איז אבער געווען די אפּוועזנהייט פון יידן, וועמענס געשטאַלטן און פנימער האָבן אַזוי לעבעדיק פאַר מיר אויפֿ-געטויכט אין די טירן און פענצטער פון יעדן הויז. אויך די פּאַסאַדע פון דער „דאַנציקער קאַמיעניצע“, וווּ מיינע עלטערן האָבן געלעבט, איז שוין געווען רעסטאַוורירט, אָבער די דירות נאָך נישט פאַרענדיקט. דאָס האָט מיר פאַרשפּאַרט דעם נסיון פון טרעפּן זיך פּנים-אל-פּנים מיט די מענטשן, וועלכע האָבן פאַרנומען די שטוב, אין וועלכער איך בין געבוירן געוואָרן און פון וואָנען מיינע עלטערן זענען אַריינגעטריבן געוואָרן אין געטאָ.

אויך די אַלטע שול איז שוין געווען צוריק אויפגעבויט מיט אַלע אַרכיטעקטאַנישע איינצלהייטן, איינגעשלאָסן דעם שינדל-דאַך אין צוויי קאַנדיגנאַציעס, ווי אַ היטל אויף אַ יאַרמולקע. אָבער ביים אַריינגאַנג צום אַמאָליקן פּאָליש, וווּ עס פלעגט הענגען דער געכתיבהטער לוח פון דער וואָך, איז געהאַנגען אַ פּלאַקאַט, וואָס האָט אָנגעזאָגט, אַז היינטיקן זונטיק ווערט געשפּילט דער ענגלישער פּילם „מאַריאַ סטואַרט“.

דער ערשטער פאַרבייגייער, וואָס האָט מיך דערקענט איז געווען דער אַמאָליקער שטעטלידיקער „סאַלטיס“ יאַן פּיסולאַ, אין אַ פאַרלאַטעט פעלצל און אַן אויסגעקראַכן פוטערנעם היטל, וואָס האָט זיך צונויפגעגאַסן מיט די גרויע שטעכלקעס פון זיין נישט-ראַזירט פּנים. ער האָט מיך באַגריסט מיט אַ יידישן שלום-עליכם און מיך גלייך געפרעגט, צי עמייך פון מיין משפּחה איז געבליבן לעבן. דערביי האָט ער מיר דערציילט, אַז ער האָט געזען מיין פּאַטער אין טאַג, ווען ער איז געוואָרן אַרויסגעשיקט פון געטאָ.

פּיסולאַ, וועלכער האָט געהאַט די „חזקה“ אויפן חמץ אין שטעטל, האָט גערעדט יידיש מיט אַלע פאַרביקע אידיאַמען און העברעיִשע אויסדרוקן, און דאָס אַן דעם מינדסטן אַקצענט. ווען נייגעריקע פאַרבייגייער האָבן גע-נומען פרעגן, ווער עס איז דאָס דער פרעמדער, וואָס איז אָנגעפאַרן אין שטעטל מיט אַן אויטאָמאָביל, האָט פּיסולאַ מיך אַ נעם געטאַן פאַרן אַרעם און אַוועקגעשפּאַנט מיט מיר באַרג-אַרויף, צו די חורבות פון קעניגלעכן שלאָס.

„דאָס זענען אַלץ אָנגעלאָפּענע פאַרשויןען, פאַרטיי-מאַכערס. מען דאַרף זיך היטן פאַר זיי“ — האָט דער אַלטימשקער פּיסולאַ געזאָגט און מיט דער

האנט זיך געווישט די טרערן, וואָס האָבן אין דעם פּראָסטיקן טאָג כּסדר געטריפט פּון זיינע אויגן. ער האָט מיר דערציילט קאַמישע געשיכטעס וועגן די נייע שטעטלדיקע באַלעבאַטיים, וועגן די קאַאָפּעראַטיוון, אין וועלכע „די שפּייז ווערט פּאַרפוילט און די סחורות צעגנבעט“, און דאָן אויסגעפּירט: „עס איז מער נישט קיין לעבן אין קוזמיר, אָן די יידן“.

די דאָזיקע באַמערקונג האָט מיך ענדלעך באַווויגן אים צו שטעלן די פּראָגע, פּאַרוואָס אין קוזמיר האָבן זיך נישט באַוויזן אויסצובאַהאַלטן כאַטש עטלעכע יידן.

„מען האָט נישט געקענט, מען האָט נישט געקענט“ — האָט פּיסולאַ שטאַמלענדיק געזאָגט — „ווי נאָר מען האָט געמאַכט דאָס געטאָ, זענען ווי פּון אונטער דער ערד אויסגעוואַקסן פּויערים פּון די אַרומיקע דערפער, וועלכע האָבן פּאַרכאַפט די יידישע וווינונגען און קראַמען, און מיר האָבן געציטערט פּאַר זיי“.

צוריק פּון שפּאַציר ביי דער חורבה פּון קעניגלעכן פּאַלאַץ, האָב איך זיך געלאָזט איבער די געסלעך און פּלעצער פּון שטעטל, וווּ איך האָב אומ-זיסט געזוכט די איבערבלייבענישן פּון אַמאָליקן יידישן לעבן.

חוץ דער היסטאָרישער שול, פּון וועלכער עס איז רעסטאָורירט גע-וואָרן בלויוו איר דרויסנדיקע שאַל, האָב איך נישט געפּונען קיין שום אַנדערע מאָנומענטן פּון יידישן קוזמיר. דאָס אַלטע, געמויערטע בית-המדרש, דער הויף פּון רבין ר' יחזקאלע מיט די געשניצטע הילצערנע קאַלאַנעס ביים פּראָנט-טויער, דער געמויערטער שאַלאַש פּון רבין ר' מאַטעלע, דער הקדש מיט דער אַכסנייה פּאַר אַרעמע אורחים און דאָס אַלטע בית-עלמין מיט די פּאַליכראַמירטע מצבות — אַלץ איז געוואָרן אַפּגעמעקט.

דער חורבן האָט אַבער נישט אַנגערירט די בנינים מחוץ דעם יידישן קוזמיר, אויף דער אַנדערער זייט פּון טייכל גראַדאַזש, וואָס זענען אין מיינע יוגנט-חלומות געווען פּאַרבונדן מיט דער דרויסנדיקער וועלט. דאָס איז דער אַמאָליקער בנין פּון דער פּאַסט, וווּ איך פּלעג מיט האַרץ-קלאַפּעניש וואַרטן אויפן בריווטערע, זיין אַפּגעריבענער לעדערנער בייטל האָט אַנטהאַלטן די ענטפּערס אויף מיינע יוגנטלעכע אַפּענונגען, וואָס האָבן זייער העכסטע קרוינג דערגרייכט אין אַ ווינטערדיקן נאַכמיטאָג, ווען דער בריוו-

טרעגער האָט מיר דערלאַנגט אַ זשורנאַל, אין וועלכן עס איז געווען אָפּגע-
דרוקט מיין ערשט ליד: „גאַלדענע פּוילישע האַרבסטן“.

פון דער פּאָסט האָט דער וועג געפירט אין דער פּלעבאַניאַ-גאַס, וואָס
די קוזמירער יידן האָבן גערופן מיט דעם מאַדנעם נאַמען „קלעפּאַלע-דין“.
אויף רעכטס האָט זיך געצויגן די הויכע פעסטונגס-אַרטיקע מויער פון פּאַר-
לינישן קלויסטער און אויף לינקס די גרויסע ווילאַ און דער גוט פון די
אולאַנאַווסקיס, וווּ עס האָט זיך געפונען מיין ערשטע וועלטלעכע שול —
די פּראָ-גימנאַזיע פון סאַניאַ שענדעראַוויטש-ווישניאַ.

דער הויף איז געווען פּוּסט, אָבער אומפּאַרענדערט. עס איז נאָך גע-
שטאַנען די גרויסע אַלטאַנע, וואָס האָט געדינט ווי אַ בינע פּאַר די טעאַטער-
פּאַרשטעלונגען פון אונדזער שולע. אַ גרויס געשעעניש איז געווען די
אויפּפירונג פון סלאָוואַצקיס פּאַנטאַסטישע טראַגעדיע „באַלאַדינאַ“, איך
האָב געשפּילט די ראַל פון ריטערלעכן הויפּט-העלד קירקאַר, אין אַ גאַל-
דענעם פּאַנצער און מיט ווייסע אַדלער-פּליגל. פון טיפּן אָפּגרוינט פון מיין
זכרון האָבן פּלוצים אויפּגעטויכט די רמזימדיקע פּערזן פון קירקאַרס
שטראַף-רייד, געווענדט צום שאַטן פון לעגענדאַרן גרויזאַמען פּוילישן
פירשט, פּאַפּיעל:

אַ, הפּקות, ערגער פון משה'ס מכה'ס,
פּאַראומרייניקט אונדזער ערד און שפּרייט זיך אויס.

דאָס זעלבע פּוילן, פון גערעטענישן זאַט,
פּאַרוואַנדלט אין אַ שפּייכלער פון היישעריקן...

ווי געטריבן פון אַ פּלוצים-אויפּגעוועקטן אימפעט האָב איך גענומען
קלעטערן באַרג-אַרויף צום פּרעכטיקן פּאַרק מיט די ברייט-צעצווייגטע
דעמבעס און שלאַנקע בעריאַזעס, וווּ איך האָב איבערגעלעבט מינע ערשטע
ראַמאַנטישע צייטערס. דער וואַלד מיט די נאַקעטע ביימער האָט מיר אויס-
געזען ווי איינגעשרומפּן און עס האָבן געפּעלט די אַלטע דעמבעס.
אויף דער אָפּגעבער לאַנקע, פון וואַנען דער וויינט האָט געהאַט אַוועק-

געבלאזן דעם טרוקענעם שניי און אנטפלעקט אינדזעלעך גרין גראז, איז מיר אנטקעגן געקומען דער אייגנטימער פון דעם גוט, טאדעווש אולאנאווסקי, וועמענס הויכע פיגור איז אונטערן לאסט פון יארן געווארן לייכט אָנגעבוֹיגן. דער שטרענגער, אויב נישט בייזער גרימאס אויף זיין ביינערדיק, גלאַט-ראַזירט פנים, צוליב דער באַגעגעניש פון עפעס אַ פּרעמדן, איז פּלוצים פאַרוואַנדלט געוואָרן אין אַן אויסדרוק פון צופרידענער איבערראַשונג, וואָס איז פאַר מיר געוואָרן אַ באַווייז, אַז ער האָט מיך דערקענט. ער האָט גענומען צואַיילן די טריט און דערביי אין אַ פּריינדלעכער העוויז אַ פּאַכע געטאַן מיטן סענקאַטן ברוינעם שטעקן, וואָס איז פאַרענדיקט געווען מיט אַ זיל-בערנער גאַלקע.

פון מיינע פּרִיע שול-יאָרן האָב איך געדענקט דעם דאָזיקן שטעקן מיט דעם מאַסיוון זילבערנעם קעפל פון אַ פּרוי, וואָס אולאַנאווסקי פּלעגט קאָ-קעטיש האַלטן פאַרשטעקט אונטערן אַרעם, און עס האָט מיך דורכגענומען אַ געפיל פון קנאה, וואָס אַפילו אַט דער שטעקן האָט איבערגעלעבט דאָס יידישע קוזמיר.

„זייער שיין, וואָס איר זענט אונדז געקומען באַזוכן. מיר האָבן געהערט, אַז איר זענט אין קוזמיר. מיין פּרוי וועט זיך שטאַרק פּרייען אייך צו זען“ — האָט אולאַנאווסקי לאַנג געדריקט מיין האַנט און ענלעך ווי פּיסולאַ מיך געפּרעגט, ווער פון מיין משפּחה איז געבליבן לעבן.

אולאַנאווסקי, אַן אַפּשטאַמיקער פון אַן אַלטער פּאַטריציער-משפּחה, וואָס האָט אַלע מאָל אָנגעהאַלטן די פּריינדלעכסטע באַציונגען מיט יידן, איז ביים אויסברוך פון דער צווייטער וועלט-מלחמה געווען בירגערמייסטער פון קוזמיר. דעם דאָזיקן אַמט האָט ער אויך אָנגעהאַלטן דורך די יאָרן פון דער נאַצישער אָקופּאַציע. לויט עדות-זאָגן פון די איינצלנע לעבן-געבלי-בענע קוזמירער יידן, וועלכע האָבן דורכגעמאַכט דאָס געטאַ, האָט אולאַ-נאווסקי, לויט זיינע מעגלעכקייטן, געטאַן אַלץ, כדי צו לינדערן די ביטערע מערכה פון די יידן. ער איז געווען דער פאַרמיטלער צווישן יודענראַט און דעם נאַצישן קאַמענדאַנט, גהעדע, וועלכער האָט צוגעזאָגט פאַרן פּרייז פון אַ פּונט גאַלד אַפּצולייגן די ערשטע אויסזידלונג פון די געטאַ-איינוווינער.

גהעדע האָט צוגענומען דאָס גאַלד און די פּאַראַרדענונג סיי ווי דורכגע-
פירט מיט עטלעכע טעג שפעטער.

אין הייז פון די אולאַנאַוסקיס זענען אויף די ווענט געהאַנגען קוזמיר-
רער לאַנדשאַפטן פון דעם אומגעקומענעם יידישן קינסטלער נתן קאַזשען.
אויף איין בילד איז פאַראייביקט געוואָרן אַ פאַרשווונדן פאַרביק יידיש ווינקל
אין קוזמיר — די יאַטקע-גאַס הינטער דער שול אין אַ יריד-טאַג מיט
יידן און פּויערים, צונויפגעדרענגט מיט פּערד און בהמות.

ווען מיינע אויגן זענען געפאַלן אויף דעם בילד, האָט פרוי אולאַנאַוסקי
מיר דערציילט, אַז קאַזשען, וועלכער האָט במשך פון לאַנגע יאָרן געוווינט
ביי איר יעדן זומער, איז אין יאָר 1939 פאַרבליבן אין קוזמיר ביזן שפעטן
האַרבסט. ערשט, ווען עס האָבן זיך גענומען פאַרשפּרייטן קלאַנגען וועגן
איינשטעלן אַ געטאָ אין קוזמיר, איז ער צוריקגעפאַרן קיין וואַרשע. אַ
שטיקל צייט האָבן זיי נאָך פון אים באַקומען בריוו און דאַן האָט זיך דער
קאַנטאַקט איבערגעריסן.

דער שמועס מיט טאַדעוּש אולאַנאַוסקי און זיין פרוי איז פאַר מיר
געווען אַ ווייטיקלעכע איבערלעבונג, אַ פיינלעכע קאַנפּראַנטאַציע מיט די
צוויי וויכטיקע עדות פון חורבן קוזמיר, וועלכע האָבן זיך נישט גע-
שלייערט אין קיין פאַלשע מאַנטלען פון העראַזום, נאָר אַפּנהאַרציק גערעדט
וועגן די טראַגישע געשעענישן.

„אויף אונדזער לאַנד איז געפאַלן די קללה צו ווערן דאָס בית-עלמין
פון די יידן“ — האָט אולאַנאַוסקי געזאָגט און מיר דערציילט, ווי אַזוי ער
האָט עטלעכע מאָל געהאַט באַשלאָסן צו רעזיגנירן פון זיין אַמט אַלס ביר-
גערמייסטער, אָבער דער פאַרויצער פון יודענראַט, חיים פּיערשטיין, האָט
זיך געבעטן ביי אים דאָס נישט צו טאָן.

אולאַנאַוסקי האָט מיר קלאַר געזאָגט, אַז צוריקבליקנדיק צו דער
טראַגישער פאַרגאַנגענהייט, איז ער געקומען צו דער איבערצייגונג, אַז די
פוילישע באַפעלקערונג אין קוזמיר האָט נישט געטאָן דאָס, וואָס מען האָט
געדאַרפט און אפשר געקענט טאָן. ער האָט גערעדט וועגן דער מעגלעכקייט
פון אויסבאַהאַלטן יינגערע יידן, באַזונדערס פרויען, וועלכע וואַלטן געקענט
אַנגיין ווי פאַלאַקן. ער האָט אָבער באַמערקט, אַז ביי צו דער ערשטער

אויסזידלונג, וואָס איז פאַרגעקומען שפּעטער ווי אין אַלע אַנדערע אַרומיקע שטעטלעך, האָט ער אַליין זיך געשפּייזט מיט דער אילוויע, אַז אין קוזמיר וועלן די יידן איבערלעבן די מלחמה.

מיט פּולשטענדיקן שווייגן האָב איך אויפגענומען די באַמערקונג פון טאַדעוּש אולאַנאַווסקי, אַז אין קרייז פון זיינע נאַענטסטע מענטשן, וועמען עס האָט ווי געטאָן די טראַגעדיע פון די יידן, איז געווען אַ רעטעניש די גלייכגילטיקייט מצד דער דרויסנדיקער וועלט און דאָס איז דורך זיי אויפֿגענומען געוואָרן ווי אַ באַווייז, אַז אין דער מלחמה מיט נאַצי־דייטשלאַנד איז דורך די אַליאירטע געוואָרן פּולשטענדיק איגנאַרירט די פאַרניכטונג פון די יידן, וואָס איז אַנגעגאַנגען אין הינטערלאַנד, מחוץ דער פּראַנט־ליניע.

ביים געזעגענען זיך, האָב איך דעם געוועזענעם בירגערמייסטער פון קוזמיר געפּרעגט, צי ער ווייס עפעס וועגן דעם גורל פון די היסטאָרישע כלי־קודש פון דער אַלטער שול, באַזונדערס דאָס לעגענדאַרע אַסתר־קע־פּרוכט. ווי אולאַנאַווסקי האָט באַהויפטעט, האָט דער קוזמירער רב, ישראל זילבערמיןץ, די כלי־קודש מיטגענומען מיט זיך, ווען דער לעצטער טראַנס־פּאַרט יידן איז געוואָרן אַרויסגעשיקט פון געטאָ. די זעלבע ווערסיע האָט אויך איבערגעזחזרט דער סעקרעטאַר פון מאַגיסטראַט, פעפּלאַווסקי, וועלכער האָט מיר באַוויזן דאָס פאַרמעטענע בוך מיט די געבורט־פאַרצייכענונגען פון קוזמירער יידן במשך פון עטלעכע יאָרהונדערטער.

*

ווי ווייט מיין זכרון גרייכט, האָב איך קיינמאַל נישט געוויינט פאַר זיך אַליין, אפילו אין מאַמענטן פון טיפּסטער פאַרצווייפלונג. אָבער אין ערשטן אָונט נאָך מיין אַנקום קיין קוזמיר, העכער צען יאָר נאָכן חורבן, האָב איך אויסגעבראַכן אין אַ געוויין, ווען נאָך אַ טאָג פון וואַנדערונגען איבער די געסלעך און פּלעצער פון שטעטל, בין איך אַריין אין מיין צימער אין דעם אַזוי גערופּענעם „הויז פון די אַרכיטעקטן“, וווּ איך בין איינגעשטאַנען. דאָס דאָזיקע אַפּרו־הויז פון דעם פאַרבאַנד פון פּוילישע אַרכיטעקטן

איז אויפגעבויט געוואָרן אויף די חורבות פון דריי יידישע הייזער אויפן מאַרק-פּלאַץ, וואָס האָבן געהערט צו די משפּחות האַנגיגבוים, קאַרנבערג און די זאַמאַיסקיס, וועלכע האָבן דאָרט אויך געהאַט זייערע קראַמען. ווען עס איז צוגעפּאָלן די נאַכט, זענען פון פּולאַווער וועג אַנגעפּאַרן עטלעכע אויטאָמאָבילן מיט פּריילעך-פּילדערנדיקע פּאַרלעך, וואָס זענען געקומען פּאַרברענגען דעם סוף-וואָך אין „הויז פון די אַרכיטעקטן“.

דער מאַרק-פּלאַץ איז געווען העל צעלויכטן מיט עלעקטרישע לאַמפּן. אַבער אין מיין דמיון האָט אויפגעטויכט דאָס בילד פון די פּרייטיק-צור-נאַכטסן, ווען אין אַלע פענצטער האָבן אין מעשענע און זילבערנע לייכטערס געציטערט די פּלעמלעך פון די שבתדיקע לייכט.

אין פּרייען שבתדיקן באַגינען, בין איך אויפגעוועקט געוואָרן דורך דעם גלאַקן-געקלאַנג פון די דריי שטעטלדיקע קירכעס — אַזוי פּאַרשידן אין זייער טאָן און ריטם. אַמערשט איז געקומען דער שווערער, מאַימדי-קער געברום פון קלויסטער, אויף דרום-זייט פון שטעטל; דאָן האָט פון צפון-זייט זיך דערהערט אַ צוויי-טעניקער, מעלאָדישער געקלאַנג פון דער הויפט-קירכע, די אַזוי גערופענע „פּאַראַ“ און צום סוף: אַ דין, קינדעריש געקלינגל פון דער קירכע פון דער „הייליקער אַנאַ“, וואָס איז געקומען פון מזרח-זייט, פון דער לובלינער גאַס. פון הינטער דעם באַרג מיט די דריי קרייצן איז דער הימל געוואָרן צעפלאַמט פון דער אויפגייענדיקער זון.

אַ וויילע שפעטער האָט אין מיין טיר אַנגעקלאַפט דער איינציק פּאַר-בליבענער קוזמירער ייד, בערל ציטרין, וועגן וועלכן איך האָב געוויסט, אַז ער לעבט אין פּולאַוו אונטער דעם פּאַרשטעלטן פּוילישן נאָמען פון באַלעס-לאָוו זשעלינסקי. בעת דער נאַצישער אַקופאַציע, האָט ער זיך אויסבאַ-האַלטן ביי אַ פּויער אין דאָרף באַכאַטניצע, וווּ עס האָט זיך געפונען די מיל פון זיין פעטער, יחזקאל פּריד. נאָך דער באַפּריינג האָט ער חתונה געהאַט מיט דער טאָכטער פון זיין רעטער. ווען בערל ציטרין איז אַרויסגעקומען פון זיין באַהעלטעניש, איז די מיל געווען צעטראָגן אויף שטיקלעך און אין דעם גרויסן הויז פון דער פּאַרצווייגטער משפּחה פּריד, וואָס איז אין איר איבער-וויגנדיקער מערהייט אומגעקומען, זענען געווען איינגענעסטעט צען אַדער צוועלף פּויערים-משפּחות פון די אַרומיקע דערפער.

מיט אַ געצוימטן גרימאס אויף זיין רויען פנים האט בערל ציטרין זיך מיר געוואָרפן אין די אַרעמס און נאָך אַ לענגערער וויילע פון שווייגן, אויסגעבראַכן אין אַ ספּאַזמאַטיש געהעשעריי. עס איז געווען ווי אַן אויס-לאַדונג פון אַ לאַנג איינגעהאַלטענעם געקלאַג, וואָס האָט זיך געזאַמלט אין זיין געמיט.

איך האָב אים געקענט פון זיינע פריע קינדערי-יאָרן, ווען ער איז גע-בראַכט געוואָרן קיין קוזמיר צו אַ קרוב, נאָך דעם ווי זיינע עלטערן זענען דערמאַרדעט געוואָרן דורך באַנדיטן אין דאָרף קאַרטשמסק, הינטער קווי-מיר, וווּ זיי האָבן געהאַלטן אַ גוט אין אַרענדע. אין זיין האַמעטנעם פוילישן לשון, דורכגעפלאַכטן מיט טיפיש-פּויערישע אידיאַמען, האָט בערל ציטרין מיט אַ מאַדנע-פּרעמדן יידישן קרעכץ מיר דערציילט וועגן די יאָרן פון דער נאַצישער אַקופאַציע, ווען ער האָט געלעבט פאַרשטעקט אין אַ חויר-שטאַל, און דאָס צווישן פּויערים, וועלכע ער האָט געקענט פון קינדווייז אָן. נישט איין מאָל האָט ער פון זיין באַהעלטעניש אָבסערווירט, ווי יונגע דאָרפישע כוליאַגעס נישטערן אין שייער און זוכן אין קאַרטאַפּל-גרוב. ער האָט אָפּילו אויפגעכאַפט די געשפּרעכן וועגן דעם פאַרשטעקטן ייד, פאַר וועמענס קאַפּ זיי האָבן געהאַפט צו באַקומען דעם לאַקנדיקן פּרייז פון עטלעכע פונט צוקער, וואָס די נאַציס האָבן געצאַלט.

אַ בליץ פון פּרימיטיווער פּויערישער חכמה האָט געשטעקט אין בערל ציטרינס באַמערקונג, אַז די פאַרשויןען, וועלכע האָבן אים געזוכט, האָבן אים נישט געהאַסט, נאָר אים בלוין באַטראַכט „ווי אַ פּוקס, פון וועלכן מען קען אַראַפּציען דאָס פעלעכל“.

אין דער זעלבער צייט האָט ער מיט באַוונדערונג גערעדט וועגן דעם פּויער, וועלכער האָט אים אויסבאַהאַלטן אין אַט דער צייט פון יאַגד אויף יידן און דערמיט איינגעשטעלט נישט נאָר זיין אייגן לעבן, נאָר אויך דאָס לעבן פון זיין גאַנצער משפּחה.

„טאָ ווי קען איך איצט אַוועקגיין פון זיי?“ — האָט בערל ציטרין זיך ווי פאַרענטפּערט פאַר מיר און דערמיט אַנטפלעקט די אינערלעכע צעריסן-קייט פון די איינזלנע, ענלעכע ווי ער, איינזאַמע יידן אין די טויטע יידישע שטעטלעך פון פוילן. דערביי האָט ער אונטערגעשטראַכן, אַז זיין פּרוי,

וואָס ווייזט אַרויס צו אים זעלטענע געטריישאָפּט, און זיינע צוויי טעכטער-
לעך, וועלכע פילן זיך יידיש, זענען צו יעדער צייט גרייט, צוזאַמען מיט
אים, צו פאַרלאָזן פּוילן.

בערל ציטרין איז נישט אָפּגעטראָטן פון מיר במשך פון דעם גאַנצן טאַג
און האָט מיך אויך באַגלייט אויף דער באַגעגעניש מיטן אַרכיטעקט קאַראַל
סיטשינסקי, דער קאַנסערוואַטאָר פון היסטאָרישן קוזמיר, וועלכער האָט
אין אַמאָליקן הויז פון ר' אהרן לוסטיק אַנטדעקט דעם באַלקן מיטן „שוייתי“
— די לעצטע יידישע אותיות אין קוזמיר.

אין דעם ריזיקן סטודיאָ פון אַרכיטעקט סיטשינסקי, וואָס האָט זיך
געפונען אויף סענאַטאָרסקע גאַס, אין דעם רעסטאָרירטן, פּרעכטיקן רע-
נעסאַנס-בנין פון דער צעלעיוו-משפּחה, האָב איך געזען פּראַגמענטן פון
פּאָליכראַמישע מצבות פון אַלטן בית-עלמין. אויף אַ פּאָליצע זענען גע-
שטאַנען מחזורים, מעשענע לייכטער און חנוכה-לאַמפּן, וואָס זענען געפונען
געוואָרן ערגעץ אין אַ קעלער. סיטשינסקי האָט אונדז אויך געוויזן צוויי
בלייפּדער-צייכענונגען פון דעם באַוווסטן פּוילישן מאַלער וואַצלאָו וואַג-
סאָוויטש, וואָס האָבן פאַרגעשטעלט סצענעס פון די צונויפּגעדערענגטע יידן
אויפן מאַרק-פּלאַץ, בעת דער לעצטער אויסזידלונג קיין בעלזשעץ. די דאָ-
זיקע צייכענונגען זאָל וואַנסאָוויטש האָבן געמאַכט פון פענצטער פון שטאַט-
ראַט, וואָס סיטשינסקי האָט באַטראַכט ווי אַן אַקט פון זעלטענעם העראַזיום
מצד דעם קינסטלער.

ווי סיטשינסקי האָט מיר דאָן געזאָגט, קלייבט ער די אַלע פּראַגמענטן
פון יידישן קוזמיר פאַר דעם געפּלאַנטן שטעטלדיקן מוזיי. דערביי האָט ער
נישט פאַרעסען צו מאַכן אַ פּראַקטישע אַנרעגונג וועגן דער פּינאַנציעלער
הילף, וואָס ער דערוואַרט פאַר דעם פּראַיעקט פון די לעבנגעבליבענע קו-
מירער יידן איבער גאַר דער וועלט.

נאָך דעם דאָזיקן שמועס מיט דעם אפּוטרופּוס איבער די איבערבליי-
בענישן נאָך דער 700-יאַריקער יידישע קהילה, איז פאַר מיר געווען קלאַר,
אַז אין קוזמיר איז מער נישטאָ קיין אַרט פאַר קיין לעבעדיקע יידן. דאָס
האָט מיר באַשטעטיקט דער לעצטער קוזמירער ייד, בערל ציטרין, וועל-
כער האָט בעת אונדזערע וואַנדערונגען איבער די געסלעך און הייף פון

„יידן־ריינעם“ קוזמיר געהאט דאס געפיל, פונקט ווי איך, אז פון אלע זייטן קוקן אויף אונדז פיינטלעכע, פארדעכטיקטע אויגן.

נאך דער באפרייונג האט בערל ציטרין־זשעלינסקי פרובירט זיך באזעצן אין קוזמיר, אבער זיינע אויפריכטיקסטע פוילישע פריינד, איינגע־שלאסן די אולאנאווסקיס, אין וועמענס הויז ער איז אויפגעוואקסן, האבן אים אפגערעדט דערפון. זיי האבן פשוט מורא געהאט פאר זיין לעבן, ווייל די נייע פוילישע איינוווינער, ווי אויך פיל פון די אלטע תושבים, האבן נישט געוואלט האבן אין שטעטל א ייד, וואס וואלט זיי דערמאנט וועגן די אומגעקומענע יידן, וועמענס הייזער, שטוב־זאכן און אפילו מלבושים זיי האבן געירשנט.

איך האב פארלאזט מיין היימשטעטל מיט דעם טרויעריקן געפיל, אז דאס יידישע קאפיטל פון קוזמיר איז געענדיקט, ענלעך ווי די הונדערטער אנדערע יידישע שטעטלעך אין פוילן, ווו עס זענען נאך דאן געהאט פארבליבן איינצלנע איינזאמע יידן, אדער אפילו עטלעכע מנינים.

און דאך איז נישט געשטילט געווארן מיין דראנג זיך צו טרעפן פנים אל פנים מיט די דאזיקע פארבליבענע יידן און אין פארלויף פון די יארן 1957—1959 האב איך געוואנדערט איבער די חרובע יידישע שטעטלעך, וואס זענען אזוי נאטירלעך פארוועבט געווארן מיט דער פוילישער לאַנד־שאפט. עס איז געווען ווי א געיעג מיטן אומברחמנותדיקן צאן פון דער צייט, וואס האט צעקרישלט און צעמאלן די לעצטע יידישע שפורן אין פוילן.

XVII

די טויטע יידישע שטעטלעך

מיין נסיעה איבער די טויטע יידישע שטעטלעך האָב איך אָנגעהויבן פון די אַמאָליקע קליינע יידישע ישובים אין דער נאָענטער אויסשטראָלונג פון וואַרשע: גראָכאָוו, לעשנאָ, אַזשאַראָוו, טרוסקאָוו, אַקוניעוו און מאַרקי-פוסטעלניק, וווּ יידן האָבן געשמט מיט זייערע מוסטער-גערטנער. אין פוסטעלניק האָבן זיך אין די דרייסיקער יאָרן געפונען הכשרה-פונקטן פאַר דער חלוצישער יוגנט, וואָס האָט זיך געגרייט עולה-צו-זיין קיין ארץ-ישראל. אין די אַלע ישובים האָב איך נישט געטראָפן קיין איינציקן ייד און אפילו נישט קיין שפור, וואָס זאָל דערמאָנען וועגן דעם, אָן אַמאָל האָבן דאָ געלעבט יידן. דער יידישער חורבן האָט זיך בלויז געפילט אין דער פוסט-קייט פון די מאַרק-פלעצער און אין די ווילד-פאַרוואַקסענע גערטנער, וווּ די ביימער האָבן זיך געבראַכן אונטער דער גערעטעניש פון די עפל, באַר-נעס און פלוימען פון פאַרשידענעם מין.

בעת אַט-דער רייזע זענען אָפט ביי מיר פאַרווישט געוואָרן די גרענעצן צווישן חלום און וואַר. איך האָב אויפגעהערט צו זיין סתם אַן אַבסערוואַטאָר, וועלכער נאָטירט פאַקטן און פאַסירונגען, וואָס רירן אים פערזענלעך נישט אָן. די טראַגישע איבערלעבונגען, וואָס פרעמדע, צופעליק-באַגעגנטע יידן האָבן דערציילט, האָבן מיך אָפט אַרויסגעשטויסן פון גלייכגעוויכט. די דער-שיטערנדיקע געשיכטעס פון די שטעט און שטעטלעך האָבן זיך אַריינגע-פלאַנטערט אין מיינע חלומות און מיר נישט געגעבן קיין רו אין די נעכט. ביים אַריינפאַר צו די יידן-ריינע שטעטלעך פון קאָמוניסטישן פוילן זענען אומבאַרירט געבליבן די קירכלעכע פיגורן אין זייער פרימיטיווער

געשטאַלטיקונג. אויף איין אָרט איז עס אַ באַבערדלטער, נאַקעטער קריס-טוס מיט אַ היימיש-געשטיקטן לייזונגענעם האַנטעך אַרום דעם דיך און מיט אַ קראַנץ פון פעלד-שטעכלקעס אַרום דעם קאָפּ. אויף אַ צווייט אָרט איז דאָס אַ מאַדאַנע אויף אַ בלוי געקאַלכטן פּיעדעסטאַל.

מיט אַ פאַרקלעמט האַרץ בין איך געשטאַנען אויף די פּוסטע מאַרק-פלעצער, וווּ די געוועלבלעך פון די פאַרשווינדענע יידן זענען געירשנט געוואָרן דורך פּוילישע שכנים, אַדער דורך די אַנגעלאַפּענע פּויערים פון אַרומיקע דערפער. נישט איין מאָל האָב איך אויפגעציטערט, ווען איך האָב פּלוצים באַמערקט אויף די בלאַטיקע טראַטואַרן, אַז איך טרעט אויף איי-בערגעקערטע מצבה־שטיינער.

אין זכרון האָט ווייטיקלעך אויפגעטויכט דאָס בילד פון די דאָזיקע שטעטלעך פאַרן חורבן, ווען אַפילו די קלענסטע קהילה פון קוים עטלעכע הונדערט נפשות האָט מיט זיך פאַרגעשטעלט אַ פעסטונג פון פאַרוואַרצלט-יידישע טראַדיציעס און שעפּערישן אייגנאַרט — נישט געקוקט אויף דער טיפּער גויט און ביטערן געראַנגל.

אין די הילצערנע יידישע הייזקעס אויפן מאַרק־פּלאַץ פון גראַכאַוו האָבן זיך פאַרקליבן עטלעכע צענדליק ציגיינער־משפּחות מיט אַ סך קינדער. פון אַפּגעשיילטן געמויערטן בנין פון אַלטן גראַכאַווער בית־המדרש האָט זיך געהערט אַ מעטאַלענער געבראַזג, וואָס האָט אַפּגעהילכט איבערן גאַנצן שטעטל. דאָס זענען געווען די געקלאַפּערייען פון האַמערס אין ציגיינער־קאָפּפּעראַטיוו, וווּ מען האָט פּראָדוצירט קופּערנע קעסלען, טשיי־ניקעס, ראַנדלעס און שיסלען. אויף דער מזרח־זוואַנט פון געוועלבטן בית־המדרש האָט זיך נאָך געזען די טיפּע נישע פון אויסגעברענגטן אַרון־קודש. פּוסט זענען אויך געווען די אַמאָל־רוישיקע שטעטלעך אויף דער אַזוי־גערופּענער „אָטוואַצקער ליניע“. אויף די געסלעך און פּלעצער פון פּאַלעניץ, יוועפּאַוו, שווידער און אָטוואַצק גופּא האָב איך באַמערקט בלויז איינצלנע פאַרבייגייער. אַ גרויסער טייל פון די ווילעס איז געווען פאַר־וויסט און בלויז די גרעסערע געביידעס, וווּ עס האָבן זיך אַמאָל געפּונען די יידישע פענסיאַנאַנטן, זענען פאַרוואַנדלט געוואָרן אין מלוכהשע אַפּרו־פלעצער פאַר אַרבעטער און באַאַמטע. איך האָב אָבער באַמערקט, ווי איי-

ניקע פענסיאנאטן זענען אַרומגעצוימט מיט שטעכעדיקן דראַט און ווערן פאַטראַלירט דורך באַוואַפנטע וועכטער אין ציווילע מלבושים. ווי מען האָט מיר פאַרטרויט, זענען דאָס געוועזן פענסיאַנאַטן פאַר פּאַליטישע אַרעסטאַנטן פון אַ העכערן שניט, וועלכע האָבן זיך געפינען אונטער „הויז-אַרעסט“.

גאַרוואַלין

אין גאַרוואַלין בין איך אַנגעקומען אין פּרינץ באַגינען, ווען עס האָט זיך גענומען שטעלן דער וועכנטלעכער יאַריד. אויפן מאַרק-פּלאַץ האָבן זיך באַוויזן אַ צענדליק שטעלעכלעך, די אַזוי-גערופענע סטראַגאַנעס, מיט שניט-סחורות, פאַרטיקע מלבושים, שיך, וועש און אַנדערע אַרטיקלען פון ערשטן געברויך. דאָס זענען געוועזן פאַרטרעטער פון קאַאָפּעראַטיוון, וועלכע זענען אויפן יאַריד געקומען פון די אַרומיקע גרעסערע שטעט. די איינציקע פּרי-וואַטע הענדלער אויפן מאַרק זענען געווען די פאַרקויפער פון עסנוואַרג ווי: היימיש-געמאַכטער ווורשט, געבעקס, מילכיקס און אויך רעלי-גיעזע אַרטקלען — בילדער פון קריסטלעכע הייליקע, צלמים, פאַטשערקעס און געבעט-ביכער.

צווישן די פאַרקויפער און קויפער אויפן מאַרק-פּלאַץ פון גאַרוואַלין האָבן איך אומזיסט געזוכט אַ ייד. פאַרן קריג זענען די איינוווינער פון דעם דאָזיקן שטעטל געוועזן אויסשליסלעך יידן. די געמויערטע הייזקעס מיט די אייזערנע באַלקאַנען פון די שטעטלדיקע גבירים זענען נישט צעשטערט געוואָרן. די ווענט פון די הייזער זענען בלויז געוואָרן אַפּגעשיילט און די טרעפּ צעלעכערט.

נאָך חושכדיקער איז געוועזן דאָס אויסזען אין די שטובן גופא, וואָס זענען געירשנט געוואָרן דורך די פּאַלאַקן פון די אַרומיקע דערפער. צווישן די קויטיקע בעטן זענען געהאַנגען הילצערנע קרוציפיקסן און אַפּגעבליאַ-קעוועטע מאַדאַנעס. דאָ און דאָרט האָבן איך אין די שטובן נאָך באַמערקט יידישע מעבל-שטיקער — יוסטע, דעמבענע קרעדענסן און גלעזערנע

סערוואַנטקעס, פון וועלכע עס זענען אַבער געהאַט פאַרשווינדן די זילבערנע לייכטער און בעכערס, די חנוכה-לאַמפּן און דאָס פּסחדיקע געפּעס.

די קויפּער פון מלבושים און שיך אויפן גאַרוואַלינער יאַריד זענען געוועזן הויפּטזעכלעך די פּויערים און פּויערטעס, וועלכע האָבן אין שטעטל אַריין געבראַכט זייערע פּראָדוקטן. די פּויערים זענען אויך געוועזן די געסט אין דעם פאַררויכערטן רעסטאָראַן, וווּ מען האָט דערלאַנגט דעם טראַדי-ציאַנעלן פּוילישן באַרשטש מיט פּלייש און די טישלעך זענען געוואָרן אַנגעשטעלט מיט ליטערס בראַנפּן.

ווען איך האָב דעם באַלעבאַס פון רעסטאָראַן געפּרעגט, צי עס זענען אין שטאַט פאַראַן עפּעס יידן, האָט ער מיר געענטפּערט, אַז סך-הכל זענען פאַראַן בלויז צוויי יידן מיט פאַרפּוילישטע נעמען: אַדוואַקאַט כינטשעווסקי און דער געריכטס-עקערעטאַר, זעמבראַוויטש. איך האָב די ביידע יידן טאַקע געטראַפּן אין געריכט, וווּ עס איז אַנגעגאַנגען אַ היציקע פאַרהאַנד-לונג וועגן אַ סכּסוך צווישן צוויי פּויערים וועגן דער גרענעץ צווישן זייערע שכנותדיקע שטיקלעך לאַנד, אַ סכּסוך, וואָס איז אַזוי אַלט, ווי פּוילן אַליין. אויך אונטערן קאָמוניסטישן רעזשים האָט דער גרענעץ-סכּסוך נישט אויפ-געהערט צו זיין איינס פון די וויכטיקסטע לאַדונגען פאַר די פּראָווינציעלע געריכטן.

איך האָב נישט געהאַט קיין געלעגנהייט צו רעדן מיט די צוויי איינ-זאַמע יידן פון גאַרוואַלין, וועלכע לעבן אונטער פאַרשטעלטע פּוילישע נעמען. די געריכטס-פאַרהאַנדלונגען זענען אַנגעגאַנגען אַן שום איבעררייס, ווייל פּונקט ווי אין פאַרמלחמהדיקן פּוילן איז דער יאַריד-טאַג ווייטער פאַרבליבן דער משפּט-טאַג פון דער וואָך, ווען די פּויערים פון דער געגנט קומען זיך לאַדענען אין שטעטלדיקן געריכט.

פאַרנאַכט צו האָבן מיר פאַרלאָזט דאָס אומעטיקע, האַלב-פאַרוויסטע שטעטל און עס האָבן אונדז נאַכבאַגלייט די מאַנאַטאַנע קלאַנגען פון קירכּן-גלאַק, וואָס האָט זיך צונויפּגעאַסן מיט דעם געסקריפּ פון אַ הילצערנעם ברונעם-ראַד, אויף וועלכן אַן אַלטער פּויער האָט ביים וועג אַרויפּגעצויגן אַן עמער וואָסער.

יאַבלאַנע

ביטערע זכרונות וועגן דער יידישער מאַרטיראַלאָגיע אין פּוילן — נאָך פאַר די נאַצישע שקלאַפֿן-לאַגערן — האָבן אין זכרון אויפגע-טויכט ביים אַרײַנפאַרן אין יאַבלאַנע. מיין ערשטער אימפּולס איז געווען: זען דאָס אַרט, וווּ עס האָט זיך געפונען דער לאַגער פון די אינטערנירטע יידישע סאַלדאַטן אין דער צײַט פון דער פּויליש-באַלשעוויסטישער מלחמה. דאָ און דאָרט האָבן אויפן רײזיקן הינטערשטאַטישן שטח זיך נאָך געזען האַלב-חרובע באַראַקן פון לאַגער.

אין יאָר 1919, ממש אויף צומאַרגנס ווי פּוילן האָט נאָך 150 יאָר פון אונטעריאַכונג צוריק באַקומען איר אומאַפהענגיקייט, זענען אין יאַב-לאַנע אינטערנירט געוואָרן העכער צען טויזנט יידישע זעלנער און אַפּיצירן פון דער נײַ-געשאַפענער פּוילישער אַרמײ. דאָס איז געווען אין מאַמענט, ווען די באַלשעוויקעס האָבן גענומען צוריקשלאַגן פּילסודסקיס אַרמײ, נאָך איר איבערראַשנדיקן פאַרויסמאַרש אויף קיעוו.

דער דעמאָלטיקער שעף פון פּילסודסקיס גענעראַל-שטאַב, גענעראַל קאַזשימיעזש סאַנסקאווסקי, האָט אויף די יידן אין דער פּוילישער אַרמײ געוואָרפן דעם בילבול פון מאַסן-פאַראַט. יידישע סאַלדאַטן און אַפּיצירן — צווישן זײ פיל דאַקטוירים — זענען צוריקגעצויגן געוואָרן פון די פּראַנטן און געבראַכט אין לאַסט-וואַגאַנען קיין יאַבלאַנע, וווּ זײ זענען אַפּגעצוימט געוואָרן הינטער שטעכעדיקן דראַט. אין משך פון עטלעכע חדשים זענען אויסגעשטאַרבן פון הונגער און עפּידעמיעס העכער דריי טויזנט אינטערנירטע יידן.

די יידישע סאַלדאַטן פון יאַבלאַנע-לאַגער האָבן געשאַפן אַ ליד פול מיט ביטערניש און פּראַטעסט קעגן דעם דאָזיקן פאַרברעכן און די יידישע יוגנט אין פּוילן האָט אין געהיים געזונגען דאָס ליד מיט דער מעלאָדיע פון פּאַטריאַטישן מאַרש פון די פּילסודסקי-לעגיאָנען: „מיר, די ערשטע בריי-גאַדע“.

אין באַגריף פון יעדן פּוילישן ייד איז דאָס שטעטל יאַבלאַנע ענג פאַרבונדן מיטן לאַגער — דער ערשטער שאַנד-פּלעק פון נייעם פּוילן. דער

דאזיקער לאגער איז אויפגעשטעלט געווארן גראד אין יאבלאנע, ווו יידן האבן במשך פון דורות געלעבט אין זעלטענער הארמאניע מיט זייערע פוילישע שכנים. אן איבערבלייבעניש פון אט די אידילישע צייטן אין יאבלאנע איז דער אריגינעלער הילצערנער בנין אין צענטער פון גרויסן מארק-פלאץ, וואס גראף אוגוסט פאטאצקי האט אויפגעבויט ווי א האנדלס-צענטער פאר די יידישע קרעמער, וועמען ער האט דערמוטיקט זיך צו באזעצן אין יאבלאנע.

דאס איז געווען אין די זיבעציקער יארן פון פאראנגענעם יארהונדערט, נאך דעם דורכגעפאלענעם צווייטן פוילישן אויפשטאנד. דער פאר-וואלטער פון די גרויסע גיטער און אונטערנעמונגען פון דער פאטאצקי-משפחה איז געווען דער יידישער באנקיר און עקאנאמיסט יאן בלאך, וועלכער איז שפעטער אויסגעוואקסן צו איינעם פון די גרעסטע פינאנס-פאטענטאטן אין פוילן. ער איז געוועזן דער בויער פון די וויכטיקסטע באן-ליניעס אין פוילן, פארמאגט צאלרייכע אינדוסטריעס און דערביי פארגע-זעצט זיין פארצווייגטע שריפטשטעלערישע טעטיקייט אויפן געביט פון עקאנאמיע און סאציאלאגיע. יאן בלאך איז געווארן אינטערנאציאנאל בא-רימט מיט זיין זעקס-בענדיקן פאציפיסטישן ווערק: „די צוקונפטיקע מל-חמה“. אין פאלאץ פון גראף פאטאצקי אין יאבלאנע איז אדורכגעפירט גע-ווארן דער שידוך צווישן דער טאכטער פון יאן בלאך און דעם גרויסן פוילישן שריפטשטעלער, באראן יוזעף ווייסענהאף.

יאן בלאך, וועלכער איז אלס קינד אפגעשמדט געווארן דורך די עלטערן, האט זיין גאנץ לעבן זיך באטראכט פאר א ייד. ער האט מיט א ברייטער האנט געגעבן פאר יידישע צדקה-אינסטיטוציעס און געפירט א קארעספאנדענץ מיט טעאדאר הערצל וועגן דער נויטווענדיקייט פון דורכפירן א וויסנשאפטלעכע אויספארשונג וועגן אנטיסעמיטיזם. בלאך האט געמוסט די ווארשעווער יידישע גבירים פאר זייער קארגשאפט ביים געבן צדקה. פון אים שטאמט דאס ווערטל, אז ווארשעווער יידישע גבירים גיבן אזויפיל, „וויפל עס דיקטירן זיי זייערע שוואכע, יידישע הערצער“.

דער פאלאץ פון דער פאטאָצקי־משפחה אין יאבלאָנע איז געלעגן אין חורבות, פארבליבן איז בלויז דער בנין פון די אמאָליקע יידישע קראַמען, וואָס זענען פאָרוואַנדלט געוואָרן אין מיזערנע וווינונגען פאַר דער אַרטיקער פּוילישער באַפעלקערונג. אויף איינעם פון די גע־וועלבלעך האָב איך נאָך באַמערקט אַן אַפגעבליאַקעוועטן אויפשריפט: „אברהם מאַגיד, אייזן־קראַם“.

סעראַצק

פון דער אַלטער קהילה אין סעראַצק איז געוואָרן אויפגעהיט בלויז אַ בוך מיט האַרטע טאַוולען, געבונדן אין געלן פאַרמעט. במשך פון דורות זענען אין דעם בוך פאַרשריבן געוואָרן די נעמען פון די ני־געבוירענע יידן אין שטעטל. איך האָב געבלעטערט דאָס בוך און געהאַט דאָס געפיל, אַז איך האַלט אין דער האַנט די נשמות פון די יידן, נאָך וועלכע עס איז אַפילו קיין מצבה נישט פאַרבליבן. דאָס בוך האָט מיר געוויזן די לאַקאַלע היסטאָריקערין, אירענאַ זאַקשעווסקאַ, אַ פאַראַרעמטע עלטערע גוט־באַזיצערין, וועלכע האָט פון שטאַטראַט באַקומען די אויפגאַבע אָנצושרייבן אַ מאַנאָגראַפיע לכבוד דעם 900־יאַריקן יובל פון סעראַצק.

די היסטאָריקערין האָט מיר דערקלערט, אַז שוין אין 14טן יאָרהונ־דערט האָט דאָ עקזיסטירט אַ יידישע קהילה און אַ געמויערטע שול. די טיכן נאַרעוון און בוג, וועלכע שליסן זיך צונויף ביים אַריינפאַר צום שטעטל, האָבן מיט זיך פאַרגעשטעלט דעם קאַמוניקאַציע־וועג פאַר סחורות, וואָס די יידישע סוחרים האָבן פאַרשפרייט איבער די ישובים פון מאַזאַוויע.

סעראַצק איז געווען אַן אַרעם שטעטל, אָבער מיט איינגעפונדעוועטע רעליגיעזע און וועלטלעכע אינסטיטוציעס — אַ ליי־קאַסע, אַ פאַלקס־שולע, אַ ביבליאָטעק, אַ דראַמאַטישער קרייז, אַ פאַלקס־אוניווערסיטעט, אַ פראַפעסיאָנעלער פאַריין און אַ כאָר. עס האָט דאָרט עקזיסטירט אַ קעמ־פּערישע יידישע יוגנט, וואָס האָט געהערט צו די פאַרשידנסטע גרופּירונג־גען. באַזונדערס שטאַרק איז געווען די חלוצישע באַוועגונג אין סעראַצק

ווען די ווייסל האָט גערעדט יידיש

און אַ באַדייטנדיקע צאָל יוגנטלעכע איז טאַקע באַצייטנס אַוועק קיין אַרץ־ישׂראל.

סעראַצק האָט אַרויסגעגעבן אַ באַגאַבטן דיכטער און מאַלער, יאַסל גראַסבאַרד, וועלכער האָט קורץ פאַרן מלחמה־אויסברוך גענומען ציען די אויפמערקזאַמקייט פון די יידיש־ליטעראַרישע און קינסטלערישע קרייזן אין וואַרשע. אין זיינע טיף־אומעטיקע לידער וועגן שטעטל איז געקומען צום אויסדרוק דאָס געמיט פון ליריקער און דאָס אויג פון פּלאַסטיקער. אין יאָר 1939, ממש ערב דער קאַטאַסטראַפּע, האָט יאַסל גראַסבאַרד אָנגעשריבן אַ ליד, אין וועלכן עס ווערט געשילדערט די טיפּע פאַרצווייפֿלונג פון זיין היימשטעטל סעראַצק. עס איז געווען אַ מיין פאַרגעפּיל פון חורבן :

דער זומער איז מיט די לעצטע פייגל שוין אַוועקגעפּלויגן,
די טעג האָבן זיך מיט גראַקייט אָנגעזויגן.
איינגעטוליעט האָט דער ישוב זיך צוזאַמען,
אַרומגענומען, ווי קינדער מיט אַ מאַמען.

טריבער האַרבסט איז איצטער דאָ,
דער הימל אַ געלאַטעטער — גראַ אויף גראַ.
הוילע, נאַקעטע שפּיגלען זיך די וועגן
אין לוזשעס, בלאַטעס און אין רעגן.

יורדים זענען מער פאַראַן ווי פּריער
שרעק און לויער — וואַכט ביי יעדער טיר.
נישט נאָר ביי ר' גדליהו זענען די לאַדנס פאַרקלאַפּט.
ס'טרעפּט : אַז אינדערפּרי שטעלט זיך דאָ די נאַכט.

פון די פיר טויזנט יידן, וואָס האָבן זיך געפונען אין סעראַצק, אויף אַן אַלגעמיינער באַפעלקערונג פון זעקס טויזנט, זענען לעבן־געבליבן קוים קנאַפּע הונדערט. די מערהייט פון די געראַטעוועטע סעראַצקער

יידן — אַרום זעכציק אין צאַל — האָט עולה־געווען קיין מדינת ישראל.
די איבעריקע זענען צעשפרייט איבער דער וועלט.

ווי באַגלייט דורך די שאַטנס פון די פאַרשוונדענע יידן האָב איך זיך באַוועגט איבער די פוסטע, אומעטיקע געסלעך פון סעראַצק. כ'בין געגאַנגען איבער די טרעפּ פון די הילצערנע הייזקעס און זיך צוגעהערט צו די פאַרנעפּלטע זכרונות פון דעם וועגווייזער, וואָס דער פאַרויזער פון שטאַטראַט האָט מיר צוגעטיילט. דאָס איז געווען דער פאַרמלחמה־דיקער פּאַלקס־לערער אַנטאַני ריבניצקי. ער האָט אַנגערופן די נעמען פון די אַמאַליקע יידישע באַלעבאַטים פון די הייזקעס אויפן מאַרק־פּלאַץ און אויף דער קאַשטשוסקאַ־גאַס — די הויפּט־אַרטעריע פון שטעטל.

דער גרוי־האַריקער, מיטל־וויקסיקער ריבניצקי האָט מיט גרויס פאַר־ערונג גערעדט וועגן דעם אַלטן סעראַצקער רב, וועמענס נאָמען ער האָט זיך מער נישט געקענט דערמאַנען. ער האָט אים אָבער פאַר מיר גע־שילדערט ווי אַ פּראַכטפולע געשטאַלט מיט אַ שניי־ווייסער באַרד. מיין וועגווייזער האָט אויך געווסט צו דערציילן, אַז אין די צוואַנציקער יאָרן האָט אין סעראַצק זיך געטומלט מיט עפעס אַ רבין, אַ בעל־מופת. (ער האָט גענוצט דעם אויסדרוק: „צאַדיק־צודאַטוורצא“). דערביי האָט ער מיר אַנגעוויזן אויף אַ הייזקע מיט אַן אייזערנעם באַלקאַן, וווּ דער רבי האָט געווינט.

דער געוועזענער פּוילישער לערער האָט פאַר מיר אויפגעלעבט פאַרביקע עפּיזאָדן פון דער אַזוי־נאָענטער יידישער פאַרגאַנגענהייט אין סעראַצק, פון וועלכער ס'איז אין שטעטל מער נישט פאַרבלבן קיין זכר. בלויז אין די געמיטער פון דעם טראַגישן רעשטל סעראַצקער יידן — וואָס זענען צעזיט און צעשפרייט איבער דער גאַרער וועלט — לעבן די פאַרשוונדענע געשטאַלטן פון אַט דעם אַרעמען, אָבער ווונדערלעכן שטעטל ביים ברעג פון טייך נאַרעוו.

דער רום פון סעראַצק איז אין דער יידישער וועלט אויסגעוואַקסן אין דער צווייטער העלפט פון פאַרגאַנגענעם יאָרהונדערט, ווען עס איז דאָרט אויפגעאַנגען דער שטערן פון דעם גאונישן רב, ר' יוסף לעווענ־

שטיין. העכער אַ האַלבן יאָרהונדערט האָט ער פאַרנומען דעם דאָרטיקן
כסא הרבנות — פון 1874, ביז זיין פטירה אין יאָר 1924.

אין אַט דעם שטילן שטעטל, צו וועלכן די באַן איז קיינמאָל נישט
דערגאַנגען, האָט ר' יוסף לעווענשטיין געפירט אַ שעפּעריש לעבן. ער
האָט איבערגעלאָזט נאָך זיך אַ גרויסע ירושה פון ספרים, וואָס פאַרנעמען
גאָר אַ וויכטיקן פּלאַץ אין דער רבנישער ליטעראַטור פון דער נייער
צייט. חוץ זיינע פירושים אויף תורה און תלמוד האָט דער סעראַצקער רב
געשאַפן אַ מאָנומענטאַל ווערק — אַ מין רבנישער לעקסיקאָן — „דור
דור ודורשיו“, אין וועלכן ס'זענען פאַראַן 6.600 ביאָגראַפיעס פון רבנים
און רביישע דינאַסטיעס.

וואָס שייך דעם סעראַצקער בעל-מופת וועגן וועלכן דער פּוילי-
שער לערער האָט מיר דערציילט אין אַ טאָן, גלייך ווי דאָס וואָלט גע-
ווען אַ געשטאַלט פון דער גאָר ווייטער פאַרגאַנגענהייט — האָט זיך
עס געהאַנדלט וועגן דעם יונגן רבין, אהרן קאַצענעלנבויגן. אין שביעי
של פסח פון יאָר 1926 האָט ער פּלוצים גערופן זיינע חסידים צו גיין
באַגעגענען משיחן ביי די „נאַפּאַלעאַנישע בערג“ הינטערן שטעטל.

ר' אהרן קאַצענעלנבויגן האָט געטענהט, אַז ער ציט זיין יחוס פון
בעל שם-טוב. ביים סוף פון דער ערשטער וועלט-מלחמה איז ער געקו-
מען קיין סעראַצק פון אַ שטעטל אין וואַלין און אַרום דעם יונגן רבין
האָט גלייך זיך גענומען זאַמלען די אַרימקייט פון סעראַצק — די קצבים,
באַלעגאַלעס, דאָרפס-גייער און טרעגערס, וואָס האָבן זיך געראַנגלט פאַר
דער טעגלעכער חיונה.

די חסידים האָבן וועגן אים דערציילט, אַז ער איז טאָג און נאַכט
עוסק אין קבלה, אָבער אויסערלעך האָט ער נישט געמאַכט קיין איינדרוק
פון אַ בעל-קבלה. ער איז אַלעמאַל געווען אויסגעפּוצט אין אַ זיידענער
זשופּיצע, גימזענע שטיוועלעך, אַ טייערן שטריימל און דאָס העלע,
בלאַנדע בערדל פּיין פאַרקעמט. אויך די רביצין האָט אין שטעטל גע-
שמט ווי אַ שיינהייט און איז געווען אַנגעטאָן עלעגאַנט.

דער אַלטער סעראַצקער רב, ר' יוסף לעווענשטיין, האָט געהאַט
ערנסטע באַוואַרענישן וועגן דער התנהגות פון יונגן רבין, אָבער אין

זיין גרויסער טאלער און האט ער געשוויגן. ערשט נאך דער פטירה פון אלטן רב, ווען דער כסא הרבנות אין סעראצק איז פארנומען געווארן דורך דעם יונגן חסידישן רב, אברהם יצחק מארגנשטערן, פון דער קאָצקער גזע, האט זיך אין סעראצק אָנגעהויבן די גרויסע מחלוקת. אין הסכם מיט די טראַדיציעס פון קאָצק — ווו מען האט נישט געפראוועט קיין מופתים — האט דער יונגער רב גענומען באַקעמפן דעם סעראצקער רבין.

דער דאָזיקער קאָמף האט זיך באַזונדערס צעפלאַקערט, ווען ר' אהרן קאַצענעלנבויגן האט זיך פלוצים גענומען רופן „סעראַצקער מגיד“. ביי די שלוש־סעודותן האט ער אָנגעהויבן זאָגן, אז עס דערנענטערן זיך משיחס צייטן און מען דאַרף זיך גרייטן פאַרן גרויסן טאָג פון גאולה. דער סעראַצקער רבי האט געלאָזט רופן צו זיך דעם רייכן שניידער פון שטעטל, יאַסל גושעביעניאַזש, וועלכער האט גענייט די מלבושים פאַר די שררות פון דער געגנט, איינגעשלאָסן פירשט ראַדזשיוויל. ער האט אים געהייסן אויפנייען פאַר זיך עטלעכע זיידענע זשופיצעס אין די סאַמע־העלסטע פאַרבן — בלוי, גרין און רויט. ביים היטלמאַכער פון שטעטל האט דער רבי באַשטעלט אַ זיידענעם, רויטן קאַלפאַק, אויף וועלכן ער האט געלאָזט אויסנייען עפעס אַ שם. דאָס איז געווען אין ווינטער פון יאָר 1926.

שביעי של פסח, ווען דער סעראַצקער מגיד פלעגט געוויינלעך דאָ־ווענען מוסף אין דער גרויסער שול, האט ער נאָך קריאת־התורה פלוצים אַ זאָג געטאָן צום עולם, אז היינט וועט ער היילן די קראַנקע אין שטעטל. נאָכן דאָווענען איז דער רבי מיטן גאַנצן עולם אַרויס אויף דער גאַס און זינגענדיק און טאַנצנדיק זיך געלאָזט אין דער ריכטונג פון מאָרק. דער־נאָך איז דער רבי אַרויף צו זיך אויפן באַלקאָן, אָנגעטאָן די בלויע, זיידענע זשופיצע און דעם רויטן קאַלפאַק און מיט רמזים גענומען רעדן צום עולם, אז שוין אין די נאַענטסטע טעג קומט משיח. זיינע חסידים האָבן צונויפגעבראַכט די קראַנקע פון שטעטל. צווישן זיי איז געווען אַ יונגער־מאַן, אַ בעקערס אָן איידעם, וועלכער האט במשך פון עטלעכע יאָר גע־ליטן פון אַ שווערער שלאַף־קראַנקייט.

שמואל ברוכאנסקי, איינער פון די לעבן-געבליבענע סעראצקער יידן, וועלכער האט יינגלווייז בייגעוויינט די דאזיקע אויסטערלישע סצענע, האט מיר דערציילט, אז נאכדעם ווי דער רבי האט א געשריי געטאן: „שטעל זיך אויף און גיי!“ — האט דער קראנקער, צו אלעמענס שטוי-נונג, זיך אויפגעשטעלט און גענומען גיין.

די ידיעה וועגן דעם מופת האט זיך שנעל פארשפרייט איבער די ארומיקע שטעטלעך. פון אלע זייטן זענען יידן געקומען בעטן הילף ביים סעראצקער רבין. די לעגענדעס וועגן די מופתים פון סעראצקער מגיד האבן אבער פלוצים געפלאצט, ווען ער האט געהייסן דורכפירן דעם ברית-מילה פון א קראנק קינד און דאס קינד איז גלייך נאכדעם גע-שטארבן. דער רבי איז אריינגעפאלן אין גרויס עצבות, געווארן קראנק און אין א קורצער צייט ארום געשטארבן.

מיין וועגווייזער איבער סעראצק, דער אלטיטשקער פוילישער לע-רער, האט מיך געפירט צום ווארשעווער שאסיי, בכדי מיר צו ווייזן, ווו עס האט זיך געפונען דאס יידישע בית-עלמין און דער אהל פון סעראצ-קער רב, ר' יוסף לעווענשטיין. דערפון איז אבער נישט געבליבן קיין זכר. אויפן ארט, ווו עס האט זיך געפונען דאס יידישע בית-עלמין, האבן אין דעם פריי-הארבסטיקן, זוניקן נאכמיטאג זיך געשפרייט פריש-צע-אקערטע פעלדער און אין דער שטילקייט האט זיך געהערט דער געזושום פונעם טייך נארעוו.

פולטוסק

אויף דער מאפע פון פוילן האט פולטוסק פיגורירט ווי א שטאט שוין אין יאר 1257. יידן האבן געהערט צו די שטאט-בויער און ביים סוף פון 15טן יארהונדערט האט א פולטוסקער ייד פארלייגט איינע פון די ערשטע דרוקערייען אין פוילן. דארט איז אפגעדרוקט געווארן א באנד דרשות פון דעם יעזוויטישן גלח, דעם גרויסן פוילישן מוסרינק און גייסטרייכן פאלעמיסט, פיאטר סקארגא. אין דער צווייטער העלפט

פון 16טן יאָרהונדערט האָט פּיאָטר סקאַרגאַ אַ שטיק צייט געלעבט אין פּולטוסק, ווי דער הויפט פון יעזוויטישן אָרדן. דאָן איז ער אַרויסגערופן געוואָרן קיין קראַקע דורך קיניג זיגמונט דעם 3טן און איז געוואָרן זיין אָפיציעלער פּרעדיקער.

במשך פון הונדערטער יאָרן איז דער נאָמען פון פּיאָטר סקאַרגאַ געווען פאַרבונדן מיט דעם טאַג-טעגלעכן לעבן פון דער יידישער קהלה אין פּולטוסק. אויף דער פּיאָטר-סקאַרגאַ-גאַס האָט זיך געפונען די אַלטע שול, דאָס געמיערטע בית-המדרש, דאָס מרחץ און די מקוה. אין דער נייער צייט זענען דאָרט אויסגעוואקסן חסידישע שטיבלעך, חדרים און די קאַאָפּעראַטיווע באַנק. דאָס איז געווען די גאַס פון יידישע באַלמעלאַ-כעס און קרעמער — די גאַס פון דער יידישער אַרימקייט אין פּולטוסק. פון דעם אַלעמען איז נישט פאַרבליבן קיין שפור. די הילצערנע הייזקעס זענען אַוועק מיטן רויך און פון דער אַלטער שול איז בלויז פאַרבליבן אַ קופּע שטיינער. אויף אַ מויער ביים עק פון דער גאַס איז אַבער פאַרבליבן די אויפּשריפט: „גאַס אויפן נאָמען פון פּיאָטר סקאַרגאַ.“ נישט געקוקט דערויף, וואָס דאָס יידישע פּולטוסק האָט הינטער זיך אַ געשיכטע פון כמעט אַ האַלבן יאָרטויזנט, האָט די דאָזיקע פאַרמעג-לעכע יידישע קהלה נישט אַרויסגערוקט קיין פּירנדיקע, רעליגיעזע אַדער וועלטלעכע פּערזענלעכקייטן. אין דעם פּרט איז זי געוואָרן פאַרשאַטנט דורך פּיל קלענערע שטעטלעך פון דער געגנט. צווישן די פּולטוסקער רבנים האָט זיך בלויז אַרויסגערוקט ר' לאַזערל פּולטוסקער, וועלכער האָט געשמט אין דער שטורמישער עפּאָכע פון יאָר 1863, ווען ער האָט גערופן די יידן פון זיין קהלה צו שטיצן דעם פּוילישן פּרייהייטס-קאַמף. פּולטוסק באַלאַנגט צו די אַריגינעלסטע שטעט פון מיטעלער גרויס אין פּוילן. דער מאַרק-פּלאַץ מיט די היסטאָרישע בנינים געפינט זיך אויף אַן אינדזל, אין די אַרעמס פון טייך נאַרעו — ענלעך ווי אין פאַרין. וווּ אויף דעם אינדזל פון טייך סען געפינט זיך דער עלטסטער טייל פון דער שטאָט, די אַזוי-גערופענע „סיטע“.

יידן האָבן אין פּולטוסק געלעבט מער-ווייניקער רויק במשך פון יאָרהונדערטער. דאָקעגן אַבער אין אומאַפהענגיקן פּוילן איז פּולטוסק,

ענלעך ווי הונדערטער אנדערע יידישע ישובים, אויפגעטרייסלט געווארן דורך דער באַיקאַט-באַוועגונג און אַנטי־יידישע העצערייען. וועגן די יידיש־פוילישע באַציונגען אין פּולטוסק זאָגט עדות אַ מערקווירדיקע נאָטיץ, וואָס איז אין יאָר 1928 אָפּגעדרוקט געוואָרן אין פּולטוסקער וואַכנבלאַט „אונדזער וואָרט“. אין דער נאָטיץ זאָגט זיך: „מיט אַ קורצער צייט צוריק האָט אין פּולטוסקער מאַגיסטראַט אָנגעהויבן צו אַרבעטן אַ יידישע באַאַמטיץ“. דאָס איז געווען אַ גרויס געשעעניש אין דער קרייז־שטאָט פּולטוסק, וווּ אויף אַ באַפעלקערונג פון קנאַפּע 20.000 האָבן זיך געפונען העכער 7.000 יידן.

פּולטוסק איז געווען אַ יידישער קולטור־צענטער פאַר די אַרומיקע שטעט און שטעטלעך. עס איז דאָ דערשינען איינס פון די בעסטע יידישע וואַכנבלעטער אין פּוילן, וואָס איז רעדאַגירט געוואָרן דורך דעם באַ־גאַבטן פּאַעט שמחה דן, וועלכער איז אומגעקומען אין אַ לאַגער. פּול־טוסק האָט געהאַט אַ יידישע גימנאַזיע, אַ גרויסע „הזמיר“־אַרגאַניזאַציע מיט אַן אַרקעסטער. ביבליאָטעקן האָבן עקזיסטירט ביי אַלע פאַרטייען — פון די רעוויזיאָניסטן, ביז די פּאַליקיסטן, לינקע און רעכטע פּועלי־ציון, חוץ דער גרויסער אומפאַרטיי־שער י. ל. פּרץ ביבליאָטעק. דער דראַמאַטישער קרייז אין פּולטוסק איז איינגעטלעך געווען אַ מיין טעאַטער־סטודיע, וואָס האָט אויפגעפירט די וויכטיקסטע ווערק פון יידישע דראַ־מאַטורגן און גאַסטראָלירט אין די אַרומיקע שטעטלעך.

אין די דרייסיקער יאָרן איז אין פּולטוסק באַזונדערס פאַרשטאַרקט געוואָרן די חלוצישע באַוועגונג, וואָס האָט געהאַט אירע הכשרה־פונקטן אין שטאָט און אין די אַרומיקע דערפער. צענדליקער יידישע בחורים און מיידלעך פון דאָרט האָבן עולה געווען קיין ארץ־ישׂראל.

צווישן די חרוב־געוואָרענע יידישע קהילות אין פּוילן איז נישטאָ נאָך אַ שטאָט, וועמענס יידישע באַפעלקערונג זאָל זיך האָבן געראַטעוועט אין אַזאַ גרויסער צאָל, ווי פּולטוסק. פון די העכער 7.000 יידן, וואָס האָבן זיך דאָרט געפונען ביים אויסברוך פון דער צווייטער וועלט־מלחמה, זענען לעבן געבליבן אַרום פינף טויזנט. די פּולטוסקער יידן האָבן זיך צעשפּרייט איבער גאָר דער וועלט, די מערהייט — אַרום דריי טויזנט —

האָט עולה געווען קיין ישראל, אָבער אין פולטוסק גופא איז נישט פאַר-
בליבן קיין איין ייד.

דער רעטונגס-נס פון די פולטוסקער יידן איז פול געווען מיט מורא-
דיקע ענויים און צאלרייכע קרבנות. קוים ניין טעג נאָך דער נאַציִשער
אַטאַקע אויף פוילן איז פולטוסק אָקופירט געוואָרן דורך „רייכסווער“
טאַלדאַטן, וועלכע האָבן גלייך געוואָרנט די יידן: „מיר וועלן אייך גאַר-
נישט טאָן. מיר בלייבן אָבער דאָ זייער קורץ. נאָך אונדז וועלן קומען די
ס.ס.־לייט און די געסטאַפּאַ, און זיי וועלן אייך פאַרניכטן“.

אין ערשטן טאָג ראש־השנה האָט זיך אָנגעהויבן דער פאַגראַם. אַ
גרופע ס.ס.־לייט איז באַפּאַלן דאָס חסידישע שטיבל אין יוחננס הויף
און באַפוילן די יידן אין די טליתים און מיט ספּרי־תורה אין די הענט
אַרויסגיין אויף דער גאַס. די נאַציס האָבן דאָן געבראַכט קריסטלעכע
פּריזירער און באַפוילן אַפּצושערן ביי אַלע יידן אַ האַלבע באַרד און אַ
העלפט פון די האָר אויפן קאַפּ — אויף דער קעגנאיבערדיקער זייט.
אַזוי האָבן די נאַציס געטריבן די יידן איבער דער סענאַטאַרסקע גאַס און
פילמירט די טראַגישע פּראַצעסיע.

ערב סוכות איז געקומען דער באַפעל וועגן גירוש פולטוסק. אין
משך פון עטלעכע שעה האָט די גאַנצע יידישע באַפעלקערונג געמוזט
אַרויס פון דער שטאָט און איבערלאָזן זייער האָבן און גוטס. די
יידן, וועלכע האָבן זיך גראַד געפונען אין די בתי־פילה זיינען אין די
טליתים געטריבן געוואָרן צום ווישקאווער וועג. אין מאַמענט, ווען די
טויזנטער יידן האָבן זיך געדּרענגט אויף דער בריק, איבערן טייך נאַרעוו,
האָבן די נאַציס פון שלאַס־טורעם זיי גענומען באַשיסן מיט מאַשין־
געווער און פון עראַפּלאַנען געוואָרפן אויף זיי צינד־באַמבעס. הונדערטער
יידן זענען פאַרוואַנדלט געוואָרן אין לעבעדיקע פאַקלען און אויסגעגאַנג-
גען אין מוראדיקע יסורים.

אַט אַזוי זענען די פולטוסקער יידן געלאָפן אין דער ריכטונג פון
דער נייער רוסישער גרענעץ, וואָס האָט דאָן, נאָך דער סאַוועטיש־דיי-
טשער צעטיילונג פון פוילן, זיך געפונען אין שטעטל זאַראַמב (זאַרעמבי
קאַשטישעלנע).

ווען די ווייסל האט גערעדט יידיש

ביי זייער אַנקום קיין זאַראַמב זענען די פּולטוסקער יידן באַגעגנט געוואָרן מיט גרויס פּריינדלעכקייט דורך סאַויעטישע סאַלדאַטן, וועלכע האָבן זיי פּאַרטיילט ברויט. ווי אַ צוגאַב האָט נאָך אַ מיליטערישער אַר-קעסטער געשפּילט אויפן מאַרק-פּלאַץ. פון זאַראַמב זענען די פּולטוסקער יידן אָפּגעפירט געוואָרן קיין ביאַליסטאָק און פון דאָרט זענען זיי עוואַ-קורט געוואָרן אין די פּאַרשידנסטע געגנטן פון סאַוועט-רוסלאַנד.

נאָכן קריג, אין די יאָרן 1945-1946, איז מיטן ערשטן מאַסן-שטראַם פון יידישע רעפּאַטריאַנטן פון סאַויעט-רוסלאַנד צוריקגעקומען קיין פּוילן דער גרעסטער טייל פון די לעבן-געבליבענע פּולטוסקער יידן. זיי זענען אויך געווען צווישן די ערשטע, וואָס זענען נאָכן קעלצער פּאַגראַם אַנט-לאָפן פון פּוילן אין די דייטשע לאַגערן און פון דאָרט אויסגעוואַנדערט קיין ארץ-ישראל און אין אַנדערע לענדער.

פון די יידישע מערקווירדיקייטן אין אַט-דער אַלטער יידישער קהילה זענען פאַרבליבן די געמויערטע, פעסטונגסאַרטיקע הייזער אויפן מאַרק-פּלאַץ, אין סטיל פון שפּעטן רענעסאַנס. זיי זענען געבויט געוואָרן דורך די רייכע יידישע תּבואה-סוחרים, וועלכע האָבן מיטן טייך נאַרעו גע-שיקט פון פּולטוסק טראַנספּאָרטן תּבואה קיין דאַנציג און פון דאָרט געבראַכט פּאַרצעליי, בורשטין און אַנדערע לוקסוס-אַרטיקלען פאַר די פּריצים פון דער געגנט.

אַמשינאָוו

אַ פרעמדער ייד, וועלכער וואַלט אַנגעקומען אַהער און ביים אַריינ-פאַר צום שטעטל איבערגעלייענט דעם אויפּשריפט „משטשאַנאוּוו“, וואַלט זיך קוים אַנגעשטויסן, אַז דאָס איז ס'אַלטע יידישע אַמשינאָוו, וווּ דער זון פון ר' יצחקל וואַרקער האָט איינגעשטעלט די דינאַסטיע פון די אַמשינאָווער רביים.

דאָט ערשטע מאל האָב איך באַזוכט אַמשינאָוו אין יאָר 1927 — עטלעכע טעג נאָכן טויט פון דעם אַריגינעלן פּראָזאַיקער און דראַמאַטורג

ה. ד. נאָמבערג, וועלכער האָט געשטאַמט פון דאָרט. די הויפט־גאַס פון שטעטל האָט גערוישט ווי אַ בינשטאַק, אַ טיר אין אַ טיר האָבן פון ביידע זייטן גאַס זיך געצויגן צענדליקער קליינע יידישע קרעמלעך און גרויסע געוועלבער. יידן מיט פאַרשידנפאַרמיקע בערד און פיאות, לאַנגע קאַפּאַ־טעס און קיילעכדיקע היטלעך, פון הינטער וועלכע עס האָט גאַנץ אַפּט נאָך אַרויסגעקוקט אַ יאַרמולקע, נידעריק פאַררוקט אויפן קאַרק, האָבן פלינג זיך באַוועגט אין די געוועלבלעך, וואָס זענען פול געווען מיט פּויערישע קונים פון די אַרומיקע דערפער.

אויפן מאַרק־פּלאַץ זענען געשטאַנען גרופּעס יונגעלייט מיט לייכט צוגעשוירענע בערדלעך, אַדער שוין ראַזירט; טייל נאָך מיט קיילעכדיקע היטלעך, אַנדערע שוין מיט וועליסאַפּעד־היטלעך אַדער קאַפּעליושן. זיי האָבן זיך שטאַרק געאַמפּערט, וועלכע פון די שטעטלדיקע טיפּן דער פאַר־שטאַרבענער נאָמבערג האָט פאַראייביקט אין זיינע דערציילונגען. זיי האָבן די העלדן אַנגערופן ביי זייערע אמתע נעמען און דערביי דערציילט אַזאַ עפּיזאָד: איינער פון די העלדן איז מיט יאָרן צוריק געהאַט באַפּאַלן אין מיטן גאַס נאָמבערג, ווען דער שוין באַרימטער שרייבער איז גע־קומען צו גאַסט אין זיין היים־שטעטל. דער דאָזיקער ייד, וואָס האָט זיך אַליין געהאַט דערקענט, ווי דער העלד פון נאָמבערגס אַ דערציילונג, איז געווען אַ ריז און ער האָט מיט די פּויסטן זיך געוואָרפן אויף דעם דראַבנינקן נאָמבערג, וועלכער איז געווען אַ חלוש. צום גליק איז נאָמ־בערג באַשיצט געוואָרן דורך זיינע באַגלייטער.

ה. ד. נאָמבערגס זיידע פון דער מוטערס צד, ר' אהרן אייזענבערג, איז געווען אַ גרויסער וואַלד־סוחר. ער האָט געפירט מסחרים מיטן פּריץ פון דערביי־קן גרויסן גוט, באַבסק, און פּלעגט פאַרן איבערן שטעטל אין אַ קאַטש, געשפּאַנט אין אַ „טראַיקע“. יעדעס יאָר האָט ער עטלעכע חדשים פאַרבאַכט אין דאַנציק. ער איז געווען דער נאַטשאַלניק פון די שטעטלדיקע פּיערלעשער און פּלעגט רייטן אויף אַ פּערד. פון אַט־דעם זיידן האָט ה. ד. נאָמבערג געירשנט זיין לוסט נאָך עולם־הזה און זיין דראַנג צו זען די גרויסע וועלט.

ווען די ווייסל האָט גערעדט יידיש

אויפן מאַרק־פּלאַץ פון אַמשינאָוו זענען געווען פּאַנאַנדער־געקלעפּט מעלדונגען אין שוואַרצע רעמלעך וועגן טויט פון ה. ד. נאַמבערג. די נעקראָלאָגן זענען אויסגעהאַנגען געוואָרן דורך דער אַמשינאָווער אַפֿ־טיילונג פון דער פּאַלקס־פּאַרטיי, פון וועלכער ה. ד. נאַמבערג איז געווען אַ מיטגרינדער. די דאָזיקע טרויער־מעלדונגען האָבן איך געזען אויף אַלע גאַסן און געסלעך, חוץ אין דער שול־גאַס, די פעסטונג פון אַמשי־נאָווער רבין, ר' יוסף קאַליש. ווי מען האָט מיר דאַן געהאַט דערציילט, איז אַפילו געקומען צו אַ געשלעג צווישן די היציקע חסידים און די פּאַלקיסטן, וועלכע האָבן פרובירט אויפהענגען אַזאַ נעקראָלאָג אויפן הויז, וווּ נאַמבערג איז געבוירן געוואָרן, אין שכנות פון רבישן הויף. די חסידים האָבן אָבער דערצו נישט דערלאָזט. בכלל זענען אין אַמשינאָוו אַלעמאַל אַנגעגאַנגען ביטערע אידעישע מחלוקתן צווישן חסידים, מתנג־דים און די פּאַרשידענע וועלטלעכע גרופירונגען.

אין נאַמבערגס משפּחה זענען געווען פּאַרקערפּערט די פּאַרשידענע וועלטן, וואָס האָבן זיך געראַנגלט אין דער נשמה פון דעם יונגן שרייבער, וועלכער איז ווי אַ ישיבה־בחור געקומען צו פרצן מיט אַ פעקל העברעישע שירים און איז שפּעטער אַריבער צו שרייבן יידיש. די געראַנגלענישן זענען געקומען צום אויסדרוק פון איין זייט אין נאַמבערגס ראַציאָנאַליזם, קלאַרע לאַגיק און זעלטענע פּיקחות און פון דער צווייטער זייט איז עס געווען דער טיפּער לירישער פעסימיזם, ספּקות און נשמה־צעשפּליטערטקייט פון די העלדן אין זיינע דערציילונגען.

בעת מיין באַזוך אין אַמשינאָוו, אין יאָר 1957, נאָך אַ צייט־אַפּשניט פון העכער דרייסיק יאָר, האָבן איך געטראָפּן אומפּאַרענדערט דאָס שול־געסל, וווּ נאַמבערג איז געבוירן געוואָרן. דער חורבן האָט דאָס שטעטל נישט אַנגערירט. די אַמשינאָווער יידן זענען פּאַרטריבן געוואָרן אין געטאָ פון שכנותדיקן ראַווע־מאַזאָויעצק, וווּ זיי זענען אומגעקומען.

איך האָב נאָך געטראָפּן דאָס הויז פון נאַמבערגס גבירישן זיידן, ר' אהרן אייזענבערג — אַ הילצערנער בנין מיט אַ גרויסער געשניצטער וועראַנדע. אויך די בנינים פון רבישן הויף זענען נישט צעשטערט גע־

וואָרן. אין געמויערטן בית-המדרש האָט זיך געפונען אַ שוסטער-קאַ-
אָפּעראַטיוו. די בנינים מיט די הויכע פענצטער, אין וועלכע עס האָט גע-
ווינט די פאַרצווייגטע משפּחה פון אַמשינאָווער רבין, זענען פאַרנומען
געווען דורך פּוילישע אַרבעטער, מיינסטנס פּרעמדע, וועלכע האָבן זיך
דאָ באַזעצט אין די יאָרן פון דער נאַצישער אַקופאַציע.

ביים סאַמע ראַג פון שול-געסל האָט זיך געפונען אַ נעבעכדיק שפּייז-
געוועלבל, איינס פון די געציילטע פּריוואַט-אונטערנעמונגען אין אַמשי-
נאָו, וואָס זענען אויפגעקומען נאָך דעם פּוילישן אַקטאַבער-רעוואַלט
פון יאָר 1956. דער אייגנטימער פון געוועלבל, אַ מאַן אין די זעכציקער,
ביי וועלכן איך האָב געקויפט אַ פונט עפל, האָט מיר דערציילט, אַז ער
האָט גוט געקענט דעם לעצטן אַמשינאָווער רבין, ר' יוסף קאַליש, וועל-
כער איז נפטר געוואָרן קורץ פאַרן אויסברוך פון קריג.

„איך האָב צוגעשטעלט האַלץ פאַרן רבין — האָט ער געזאָגט —
שוין אין זומער פלעג איך אַנלייגן אויפן הויף גאַנצע סאַגעס. איך האָב
גוט געקענט דעם צדיק (ער האָט גענוצט דעם אויסדרוק „צאָדיק“). ער
איז געווען אַ קלוגער מאַן. אַפילו אונדזער פּריץ פון שכנותדיקן גוט,
באַבסק, האָט שטאַרק געהאַלטן פון אים און ער פלעגט פאַר אים פאַר-
זייען אַ מאַרגע ווייץ אויף מצות.

„מיר פּאַלאַקן — האָט דער קרעמער פון אַמשינאָו זיך מתנצל גע-
ווען פאַר מיר — האָבן היפש געזינדיקט לגבי אונדזערע יידעלעך... (ער
האָט גענוצט דעם פּוילישן אויסדרוק „זשידקי“) און דערפאַר האָט אונדז
גאַט געשטראַפט מיט אַזאַ ביטערער דאַליע. מיר האָבן נאָר געהאַט טענות
צו די יידן, אַז זיי זענען שולדיק אין אַלץ. ערשט איצט האָט מען זיך
אַרומגעזען, אַז ווען די יידן זענען דאָ געווען, האָבן אויך מיר, פּאַלאַקן,
אַנדערש געלעבט. עס איז געווען ביי וועמען צו פאַרדינען. ווען אונדזער
שטעטל האָט געהייסן „אַמשינאָוו“, ווי די יידן האָבן עס גערופן, האָט זיך
דאָ גערודערט, געקאַכט. איצט אַבער, זעט, וואָס פאַראַ פנים עס האָט
אונדזער משטאַנווו — עס איז אַן אַפּגעשטאַרבן שטעטל.“

ראַווע־מאַזאַוועצק

די שטעטלעך אין פוילן, וווּ איך האָב נישט געטראָפֿן מער קיין איינציקן ייד, האָבן מיר אויסגעזען וויניקער טראַגיש, ווי די שטעטלעך, וווּ עס זענען נאָך געהאַט פֿאַרבליבן עטלעכע יידן. דאָס דאָזיקע געפיל האָב איך געהאַט, ווען כ'בין אָנגעקומען פֿון „יידן־ריינעם“ אַמשינאַוו אין היסטאָרישן ראַווע־מאַזאַוועצק.

פֿון די העכער 6.000 יידן, וואָס האָבן געווינט אין אַט־דער אַמאַל רוישיקער האַנדלס־שטאָט, האָב איך געטראָפֿן נישט מער ווי דריי יידישע נפשות — די אַלמנה, האַפנונג, מיט איר צעניאַריק מיידעלע, רויזע, און משה בראַנער. ער האָט חתונה געהאַט מיט אַ קריסטלעכער פֿרוי, וועלכע האָט אים אויסבאַהאַלטן נאָך דער ליקוידאַציע פֿון געטאָ אין יאָר 1942. אַ יאָר שפּעטער איז ער אַריבער צו די פֿאַרטיזאַנער אין די וועלדער.

ווי אַ געוועזענער פֿאַרטיזאַן, האָט משה בראַנער באַקומען צוגעטיילט פֿון דער שטאַט־פֿאַרוואַלטונג אין ראַווע־מאַזאַוועצק אַ שטיקל לאַנד צום באַאַרבעטן, וואָס האָט אייגנטלעך געהערט צו דער יידישער קהלה. אויף דעם דאָזיקן פֿלאַץ האָט זיך געפֿונען די אַלטע הילצערנע שול, וואָס איז פֿאַרברענט געוואָרן, ווי נאָר די נאַציס זענען אַריין אין שטאַט. פֿאַר דער פֿריווילעגיע פֿון נוצן דאָס שטיקל לאַנד, וואָס בראַנער און זיין פֿרוי האָבן פֿאַרוואַנדלט אין אַ גרינוואַרג־גאַרטן, האָט ער גענומען אויף זיך די פליכט אָפצוהיטן דאָס יידישע בית־עלמין. בראַנער האָט מיך טאַקע גע־פירט אַהין און מיר באַוווּן מיט שטאַלץ דעם פֿאַרראַכטענעם פֿלויט און די מצבות, וואָס ער האָט צוריק אויפגעשטעלט. ער האָט אויך אַריבער־געטראָגן פֿון ליקוידירטן אַלטן בית־עלמין עטלעכע היסטאָרישע מצבות פֿון 17טן און 18טן יאָרהונדערט. מיט אַ טאָן פֿון טיפּער ביטערניש האָט בראַנער מיר אָנגעוווּן אויף די נאָך־פֿרישע שפורן פֿון צעגראַבענע קברים, וווּ פוילישע וואַנדאַלן האָבן, שוין נאָך דער באַפֿרייונג, געזוכט גאַל־דענע ציין ביי די יידישע מתים.

בראַנער האָט מיך פֿאַרבעטן צו זיך אין שטוב, אין אַ געמויערטן הויז אויפן מאַרק, מיט גאַטישע געוועלבונגען. עס איז געווען פֿרייטיק

פארנאכט און שוין אויף די טרעפ האט מיר א שלאג-געטאן אין פנים א זיסלעך-פעפערדיקער ריח פון פריש-געקאכטע, שבתדיקע פיש. די טיר האט אונדז געעפנט זיין פרוי, וועלכע האט צו מיין איבערראשונג גערעדט א פליסיקן יידיש. אויפן טיש זענען געשטאנען צוויי גרויסע זילבערנע לייכטערס מיט ליכט, גרייט צום צינדן, און אויף דער בייכיקער דעמ-בענער קאמאדע איז געשטאנען א מעשענער חנוכה-לאמפ. אין א גלע-זערנער סערוואנטקע האב איך באמערקט א צוויי צענדליק יידישע ביי-כער: די ווערק פון שלום עליכם, י. ל. פּרץ, אברהם רייזען און פון די עטלעכע יונגע יידישע שרייבער אין פוילן, איך האב אין דעם שענקל אויך געזען אן הגדה, א סדור און עטלעכע מחזורים.

אויף דער וואנט, איבער דעם קאלענדאר פון מדינת ישראל, איז הינטער גלאז געהאנגען א פארטרעט פון א הדרת-פנימדיקן זקן אין א יארמולקע. די ברייט-צעצווייגטע, שניי-ווייסע בארד האט זיך צונויפגע-גאסן מיט די געדיכטע, ווייסע פיאות. נאך איידער איך האב באוויזן צו פרעגן, ווער דאס איז, האט די קריסטלעכע פרוי מיר אויפגעקלערט, אז דאס איז געווען דער רב פון ראווע-מאזאוועצק, ר' ירחמיאל משה נח ראפאפארט, וועלכער איז דערמארדעט געווארן דורך די נאציס.

די פרוי פון משה בראנער איז גלייך געלאפן רופן די איינזאמע יידישע אלמנה, לאה האפנונג, וועלכע איז נאך א וויילע געקומען, צוזא-מען מיט איר מיידעלע. לאה האפנונג האט זיך נישט געקלאגט אויף קיין פרנסה. זי האט בלויז אויסגעגאסן פאר מיר איר ביטער געמיט, צוליב איר עלנטקייט, און קודם-כל צוליב דער לאגע פון איר מיידעלע, דאן דאס איינציקע יידישע קינד אין דער פאלקס-שול אין ראווע-מאזאוועצק.

„דערצייל, דערצייל, ווי מען יאגט דיך און פלאגט דיך!“ — האט די מוטער אויסגעשטרעקט די הענט צו איר קינד. דאס מיידעלע האט שעמעוודיק פארווארפן דאס קעפל און געשוויגן. ערשט, ווען די מוטער האט איבערגעחזרט די פאדערונג, האט זי דערציילט, אז יעדעס מאל, ווען זי פארלאזט די קלאס ביי דער לעקציע פון רעליגיע, שרייט מען איר נאך „זשידווא“ — יידישקע.

דער פרייוויליקער לימוד פון רעליגיע איז אין די פוילישע פאלקס-

שולן איינגעפירט געוואָרן נאָך דער אַקטאָבער-איבערקערעניש, ווען גאָ-
מולקאָ האָט געשלאָסן שלום מיט דער קעמפּערישער קאָטוילישער קירך.
דאָס איז געווען דער פּרייז, וואָס דער קאָמוניסטישער רעזשים האָט גע-
צאָלט דער קירך פאַר דער שטיצע בעת די וואָלן צום פאַרלאַמענט. דער
לימוד פון רעליגיע האָט אָבער גורם געווען וויסטע העצערעיען לגבי די
איינזאַמע יידישע קינדער אין די שולן.

אויך פּריער, האָט דאָס מיידעלע פון לאה האָפּענונג דערציילט, האָט
זעלטן-ווער פון די פּוילישע שול-קינדער זיך געשפּילט מיט איר, אָבער
זינט עס איז איינגעפירט געוואָרן דער לימוד פון רעליגיע, איז די שול
פאַר איר געוואָרן ממש אַ גיהנום.

*

אונטער דער נאַצישער אַקופאַציע זענען אין ראָווע-מאַזאַוועצק גע-
ווען דריי באַזונדערע געטאָס אין פאַרשידענע טיילן פון שטעטל. חוץ די
זעקס טויזנט יידן פון ראָווע-מאַזאַוועצק זענען דאָרט צונויפּגעדרענגט
געוואָרן די יידן פון די שכנותדיקע שטעטלעך — אַמשינאָוו, מאַגעליניץ
און ביאַלע-ראָווסקאָ. דעם 28סטן אַקטאָבער, 1942, זענען די דריי געטאָס
ליקווידירט געוואָרן און די יידן פאַרשיקט קיין טרעבלינקאָ און אוישוויץ.
בראַנער האָט זיך באַוויזן אויסצובאַהאַלטן מיט דער הילף פון זיין איצ-
טיקער פּרוי. לאה האָפּנונג איז דעפּאַרטירט געוואָרן קיין טרעבלינקאָ
און איר מאַן קיין אוישוויץ. נאָך דער באַפּריינג זענען זיי צוריקגעקומען
אין שטעטל אַריין און עס איז ביי זיי געבוירן געוואָרן דאָס מיידעלע. אין
יאָר 1950, ווען דאָס מיידעלע איז קוים אַלט געווען דריי יאָר, איז איר
פאַטער, מיכל האָפּנונג, געשטאַרבן.

דאָס איז דער סך הכל פון דער אַלטער יידישער קהלה אין ראָווע-
מאַזאַוועצק, איינע פון די עלטסטע שטעט אין פּוילן, וווּ עס זענען עד-
היום אויפּגעהיטן געוואָרן היסטאָרישע געביידעס פון טיפּן מיטלאַלטער.
באַזונדערס באַרימט איז די ריטערלעכע פעסטונג מיטן הויכן טורעם פון
די פּירשטן פון מאַזאַווע, וועלכע האָבן אין דער דאָזיקער פּראָווינץ גע-

ש. ל. שניידער מאן

הערשט ביים אנהויב פון 14טן יארהונדערט. אין ראוע-מאזאוועצק האבן זיך אפגעשפילט היסטארישע פאסירונגען, וואס האבן געהאט אן אפ-קלאנג אין גאנץ אייראפע. דאָ פלעגן פאָרקומען באַגעגענישן צווישן מעכטיקע הערשער, וועלכע זענען דורך דעם אַרטיקן פירשט איינגעלאָדן געוואָרן אויף יאָגד אין די אַרומיקע געדיכטע וועלדער. עס האָבן זיך דאָ אַפגעשפילט פיל ראַמאַנטישע געשיכטעס, וואָס האָבן געפונען אַן אַפּקלאַנג אין דער וועלט־ליטעראַטור.

אַזוי למשל איז שעקספירס „אַ ווינטער־מעשהלע“ געבויט אויף דער פאַמיליע־טראַגעדיע פון פירשט זשעמאָויט דעם 3טן, וועלכער האָט צוליב אייפערזוכט פאַרשפאַרט זיין שוואַנגערדיקע פרוי אין דעם ביו־איצט נאָך פאַרבליבענעם טורעם. אין אַט דער תּפּיסה האָט די פירשטין געבוירן אַ מיידעלע און באַלד דערנאָך איז זי באַגאַנגען זעלבסטמאָרד.

אין שעקספירס דראַמע שפילט זיך אַפּ די געשיכטע אין הויף פון קעניג פון סיציליען. ליטעראַטור־היסטאָריקער האָבן אָבער פעסטגע-שטעלט, אַז שעקספיר האָט די טעמע גענומען פון אַן אַלטן ענגלישן ראַמאַן, געבויט אויף דער אמתער פאַסירונג אין פירשטלעכן שלאַס אין ראַווע־מאָזאוועצק, ביים סוף פון 14טן יאָרהונדערט. וועגן אַט דער פאַר-פלאַנטערטער אייפערזוכט־געשיכטע זענען אין דער פּוילישער ליטעראַ-טור פאַראַן אַ גאַנצע ריי ראַמאַנען.

שוין אין די צייטן פון פירשט זשעמאָויט דעם 3טן זענען קיין ראַווע־מאָזאוועצק געקומען יידישע סוחרים. די אַרכיוון פון דער אַלטער שטאָט זענען פול מיט נעמען פון יידן, וועלכע האָבן אין 16טן יאָרהונ-דערט דאָרט אויפגעבויט אַ גרויסע קהלה. אין די אַפטע מלחמות צווישן די פירשטלעכע הערשער פון די אַרומיקע פּראָווינצן זענען אָבער די יידן אַלעמאַל געווען די ערשטע קרבנות.

אין פאַרשידענע צייטן איז די שטאָט אויך געוואָרן פאַרברענט דורך דייטשע און שוועדישע אינוואַזיע־אַרמיען. יעדעס מאָל זענען די קהילה־בנינים געוואָרן אַפגעווישט און די יידן — פאַרטריבן. זיי זענען אָבער אַלע מאָל צוריקגעקומען קיין ראַווע, אויפסניי געבויט די קהילה־בנינים און די פאַרבליבענע מצבות פון די חרוב־געוואָרענע בית־עלמינס

אריבערגעטראגן אויף דעם נייעם בית-עלמין. אזוי האט אויך געטאן משה בראנער, דער לעצטער ייד אין ראוע-מאזאוועצק.

טאמאשאָו-מאזאוועצק

דעם חורבן פון דער יידישער קהלה אין טאמאשאָו-מאזאוועצק האב איך געזען פארקערפערט אין דער צוריק-אויפגעבויטער הויפט-גאס — א פראכטפולער, ברייטער בולוואר מיט אויפגעפרישטע הייזער און גע-שמאקפול-דעקארירטע קראמען. דאס איז די באפריינגס-אלייע, ווו עס איז אויפגעשטעלט געווארן דער מאָנומענט פאר די געפאלענע סאלדאטן פון דער רויטער אַרמיי, וועלכע האָבן באַפרייט די שטאָט פון די נאַציס. פאַרן קריג האָט די גאַס געהייסן „אַלייע פון דער פּוילישער אַרמיי“ און איז געווען דער צענטער פון יידישן האַנדל אין אַט דער מאָדערנער טעקסטיל-שטאָט אין פּוילן.

אויף דער דאָזיקער אַלייע האָב איך אומזיסט געזוכט אַ יידישע קראָם. איך האָב אָבער דאָרט געטראָפן טראַגישע יידישע שפּורן. די מצבות פון אָפגעווישטן יידישן בית-עלמין זענען גענוצט געוואָרן פאַרן אויפבוי פון דעם סאָויעטישן מאָנומענט מיט דעם הויכן אָבעליסק, פון וועלכן עס שרייט אראַפ אַן אויפשריפט אין רוסיש: „וויעטשנאַיאַ סלאָוואַ געראַיאַם זאָ סוואָבאָדו“ (אייביקער רום די קעמפער פאַר פרייהייט).

אויף דער אַנדערער זייט פון די גראַניטענע פליטעס, אויף וועלכע עס איז אויסגעקריצט געוואָרן דער רוסישער עפיטאָף, זענען נאָך פאַר-בליבן די יידישע אותיות פון די געשענדעטע מצבות. אזוי האָבן מיך פאַרזיכערט פּוילישע אייגנווינער פון טאָמאָשאָו-מאָזאוועצק, וועלכע האָבן געזען, ווי דער מאָנומענט איז געבויט געוואָרן.

דאָס איז אָבער נישט די פולע געשיכטע פון דער שענדונג, ווייל נאָך איידער די רויטע אַרמיי האָט באַפרייט טאָמאָשאָו, האָבן פּוילישע מצבה-קריצער אויסגערויבט די שענסטע מאָנומענטן פון יידישן בית-עלמין, פונקט ווי דאָס האָט פאַסירט אין די הונדערטער אַנדערע יידישע

שטעט און שטעטלעך אין פוילן. דאס האָבן די פוילישע מצבה-קריצער צוגעשטעלט די גראַניטענע און מאַרמאָרענע פּליטעס פאַרן סאַוועטישן דענקמאַל.

אַנדערש ווי אין די מיינסטע שטעט און שטעטלעך פון פוילן, האָט אין טאַמאַשאָוו זיך אָפּגעשפּילט דער אויסברוך פון לעצטן קריג און אַנ-דערש זענען אויך אַדורך די יאַרן פון דער נאַצישער אַקופאַציע. נאָך איידער די באַפעלקערונג האָט זיך דערוווסט, אַז די נאַציס האָבן אַטאַ-קירט דאַנציק, איז טאַמאַשאָוו שוין באַמבאַרדירט געוואָרן דורך דייטשע עראַפּלאַנען. דאָס איז געווען פּרייטיק, דעם 1טן סעפטעמבער, 1939. פינף טעג שפּעטער, מיטוואַך, דעם 6טן סעפטעמבער, האָט די דייטשע אַרמיי פאַרנומען די שטאָט.

די העכער טויזנט פּאָליאַקן פון דייטשער אַפּשטאַמונג, וואָס האָבן געלעבט אין טאַמאַשאָוו, און במשך פון דורות אָנגעהאַלטן די פּריינד-לעכסטע באַציונגען מיט די יידישע שכנים, האָבן — מיטן אַנקומען פון די נאַציס — אַראַפּגעוואָרפן די מאַסקעס און ווי פּריווילעגירטע „פּאַלקס-דייטשן“ גענומען יאָגן און פּלאַגן די שוואַרצע יידן.

שוין דעם 22טן דעצעמבער 1939, האָבן די יידן אין טאַמאַשאָוו געמוזט אַנטאָן דעם ספּעציעלן „יידישן צייכן“ — אַ וויסער אַרעם-באַנד מיט אַ בלויען מגן-דוד, אָבער דאָס געטאָ איז אין טאַמאַשאָוו געוואָרן אויפּגעשטעלט שפּעטער, ווי אין אַלע אַנדערע שטעט אין פוילן. ערשט אין יאַנואַר 1942 האָבן די נאַציס אַרויסגעגעבן אַ פאַראַרדענונג וועגן אַרומצויםען מיט שטעכיקע דראַטן די יידישע גאַסן: יעראַזאַלימסקאַ, בוזשניטשנאַ, האַנדלאָוואַ, ווסכאַדניאַ, פּאַלנאַ און פּיעקאַרסקאַ. אין די דאָזיקע עטלעכע גאַסן זענען צונויפּגעטריבן געוואָרן די קנאַפּע 15 טויזנט יידן פון טאַמאַשאָוו און נאָך עטלעכע טויזנט יידן פון די אַרומיקע שטעטלעך.

ביז צום געטאָ האָבן אָבער שוין די נאַציס באַוווּזן צו פאַרפּייניקן הונדערטער טאַמאַשאָווער יידן, וועלכע זענען געפּאַלן ביים בויען וועגן און האַקן וועלדער. דאָס געטאָ האָט עקזיסטירט צוויי יאָר. סוף 1943

זענען די טאמאשאווער יידן אפגעשיקט געווארן אין פארניכטונגס-לאגער פון טרעבלינקע.

אין טאמאשאווער געטא איז אין יאר 1942 אומגעקומען דער צוואנץ-ציק-יאריקער, הויך-באגאבטער מאלער-פאעט טאדעווש בארנשטיין, וועל-כער האט אין די לעצטע חדשים פאר זיין טראגישן טויט, ווי אין א טראנס, געשריבן און געמאלן ממש טאג און נאכט. ער האט אפגעווארפן די אַנבאטן פון זיינע פוילישע פריינד וועגן אויסבאהאלטן זיך אויף דער אַרישער זייט, ווייל ער האט זיך נישט געוואלט צעשיידן מיט זיין מוטער. נישט מער ווי עטלעכע הונדערט טאמאשאווער יידן זענען אַרויס-געקומען פון די נאַצישע לאַגערן. די מערהייט פון זיי האט גלייך פון דייטשלאַנד אויסגעוואַנדערט קיין ארץ-ישראל. אַרום דריי צענדליק טאָ-מאַשאַווער יידן האָבן נאָך דער באַפֿרייונג זיך אומגעקערט אין זייער היים-שטאָט און געמאַכט אַ פאַרווך צוריק צו באַנייען דאָס קהלה-לעבן. דער קעלצער פאַגראַם פון יאר 1946 האָט אָבער צעטריבן די פאַלשע האַפענונגען פון די דריי מנינים יידן און די מערהייט פון זיי האָט אויס-געוואַנדערט. אין ווינטער פון יאר 1957 איז צו די פינף פאַרבליבענע יידן צוגעקומען נאָך אַ ייד, ד"ר פאַביאַן וואַרשאַווסקי, אַ זקן אין די הויכע זיבעציקער, וועלכער איז באַפֿרייט געוואָרן פון אַ סאָויעטישן לאַ-גער אין סיביר.

*

טאמאשאוו-מאזאוויעצק געהערט צו די יינגסטע שטעט אין פוילן. די פונדאמענטן פאר דעם דאזיקן טעקסטיל-צענטער זענען געלייגט גע-ווארן אין די יארן פון גרויסן אינדוסטריעלן אויפשוונג אין אייראפע, אין מיט פון 19טן יארהונדערט — אין דער תקופה פון אַווי-גערופע-נעם „פּרילינג פון די פעלקער“. דער בויער פון טאמאשאוו איז געווען דער פוילישער מאגנאט, גראף טאמאש אַסטראַווסקי, וועלכער האט אַ צייט געלעבט אין פראנקרייך און אין ענגלאַנד. ער האט געחלומט, אַז די שטאָט, וואָס ער האָט אָנגערופן מיט זיין נאָמען, זאָל מיט זיך פאַר-שטעלן אַ קאָמבינאַציע פון מאַנטשעסטער און פאַריז.

ער האט דעריבער אפגעהיטן, אז טאמאשאוו זאל נישט געבויט ווערן אויפן זעלבן כאאטישן אופן, ווי דאס שכנותדיקע לאדזש מיט אירע שמאלע, ענגע גאסן און טאנדעטנער ארכיטעקטור. ווי א וועלט-מענטש מיט פרא-גרעסיווע אידייען האט גראף אסטראוויסקי געשטרעבט דערצו, אז זיין שטאט זאל זיין אפן פאר אלע פעלקער. צוזאמען מיט די דייטשע, רוסישע און שוועדישע קאאלאניסטן האט ער אויך איינגעלאדן יידישע האנטווער-קער און סוחרים, וועלכע האבן געהאלפן לייגן דעם פונדאמענט פארן גייעם ישוב. די יידן פון טאמאשאוו האבן זיך דעריבער תמיד געפילט ווי איינגעווארצלטע באלעבאטים און מיט-שותפים אין דער פראספערי-טעט פון זייער שטאט.

ביים סוף פון 19טן יארהונדערט האבן די יידישע גבירים פון טא-מאשאוו געשטיצט די אויפגייענדיקע מאדערנע העברעישע ליטעראטור. אין א גרויסער מאס איז דאס געווען צו פארדאנקען דער השפעה, וואס נחום סאקאלאוו האט געהאט אויף די אויפגעקומענע טעקסטיל-גבירים פון טאמאשאוו. זיי האבן נישט געזשאלעוועט קיין געלט, כדי צו האבן פאר א לערער און דערציער פון זייערע קינדער דעם יונגן עלוי פון ווישעגראד, וועלכער האט שוין דאן געשמט איבער גאנץ פוילן. דאס איז געווען אין די יארן 1879-1880, ווען דער קוים צוואנציק-יאריקער נחום סאקאלאוו איז שוין געווען באקאנט, ווי א העברעישער און פוילישער שרייבער.

די קורצע צייט, וואס סאקאלאוו האט געלעבט אין טאמאשאוו, האט ער באוויזן צו געווינען די שטיצע פון די יידישע גבירים פאר דער מא-דערנער העברעישער קולטור און איר דעמאלסדיקער פעסטונג, די העב-רעישע טאג-צייטונג „הצפירה“, וועמענס רעדאקציע סאקאלאוו האט איבערגענומען, ווען ער איז אלט געווען קוים 21 יאר.

דאקעגן דער צווייטער דור פון די יידישע בויער פון טאמאשאוו האט זיך לגמרי אסימילירט און געגעבן גרויסע פאנדן פאר פוילישער קונסט און ליטעראטור. די פאלאצן פון די יינגערע יידישע טעקסטיל-פאבריקאנטן אין טאמאשאוו זענען אין אומאפהענגיקן פוילן געווען די היים פון די מאדערנע פוילישע שרייבער און קינסטלער, צווישן וועלכע

עס האט זיך געפונען א באדייטנדיקע צאל יידן. אין שפיץ פון זיי איז געשטאנען יוליאן טווים, וועלכער איז געבוירן געווארן אין לאדזש, אבער די פרוכטבארסטע יארן פון זיין שאפן, ווען ער האט זיך אנטפלעקט ווי דער מייסטער פון פוילישן ווארט, האט ער פארבראכט אין טאמאשאוו.

אויך טווים איז געווען א לערער ביי די יידישע טעקסטיל-פאבריק-קאנטן פון טאמאשאוו. אין אט-דער סביבה האט דער יונגער פאעט באגעגנט זיין אוקונפטיקע פרוי, סטעפאניא מארכעוו, וועלכע האט געשמט אין די קרייזן פון דער טאמאשאווער יידישער בורזשואזיע, ווי א זעל-טענע שיינהייט. דאס קלערט בכן אויף די רעטעניש, ווי אזוי יוליאן טווים, וועלכער האט געשטאמט פון פארוויכערטן, פראנצויזישן לאדזש, האט אין דער נייער פוילישער פאעזיע אריינגעבראכט אזא איבעראשנדיקע רייכ-קייט פון פארביקע נאטור-שילדערונגען און אזא לויטערן, פרישן ליריום. דאס איז געווען די ווירקונג פון דער וונדערלעכער נאטור ארום טאמאשאוו, ביי די ברעגן פון טייך פיליצא, מיט די פראכטפולע סאסנע-וועל-דער, אזיערעס און רחבותדיקע פעלדער, וואס רינגלען ארום די שטאט.

טאמאשאוו איז אויך געווען א פעסטונג פון ארטאדאקסישן יידנטום מיט ישיבות און חדרים. אין די ערשטע יארן פון אומאפהענגיקן פוילן האבן אין טאמאשאוו זיך אויך גענומען אנטוויקלען וועלטלעכע יידישע אינסטיטוציעס מיט שולן, קלובן און א גוט-רעדאגירטער וואכן-צייטונג. פון טאמאשאוו איז געקומען צום מאדערנעם יידישן טעאטער די באגאבטע אקטריסע קלארא סעגאלאוויטש, פון דער היים באראדינא. די שיינע, טעמפיראמענטפולע קלארא איז געבוירן געווארן אין כארבין און ווי א יונג קינד איז זי מיט אירע עלטערן געקומען קיין טאמאשאוו.

ווען איד בין אין יאר 1958 געקומען קיין טאמאשאוו און זיך געפרעגט, ווו עס וווינען יידן, האט מען מיר אנגערופן דעם נאמען פון שמואל טאלמאן, א באאמטער אין שטאטישן פלאנירונגס-אמט. ער האט זיך טאקע גלייך באפרייט פון דער ארבעט און מיך געפירט איבער די חרובע געסלעך פון געוועזענעם געטא.

ער האט מיך איינגעלאדן צו זיך אין שטוב, וואס ער האט פאר-

וואַנדלט אין אַ מין מוזעאום פון דער יידישער מאַרטיראַלאָגיע אין טאַ-
מאַשאָוו. אויף די ווענט זענען געהאַנגען פּאַטאַס פון געטאַ, באַזונדערס
דעפּאַרטאַציע-סצענעס. עס האָבן זיך אויך געפונען בילדער פון ברענגען
צו קבר-ישראל די ביינער פון די טאַמאַשאָווער יידן, וועלכע זענען דער-
שאַסן געוואָרן דורך די נאַציס אין די אַרומיקע וועלדער.

אויף אַ טישל, וואָס איז באַדעקט געווען מיט אַ צעדריוולטן פּרוכת
פון דער חרוב-געוואָרענער שול, איז געשטאַנען אַ צעבראַכענע מעשענע
מנורה און אַ גרויסע, קופּערנע קוואַרט — די לעצטע אויסגראַבונגען פון
אונטער די חורבות פון טאַמאַשאָווער געטאַ.

פיעטריקאָוו

אין פיעטריקאָוו, וווּ עס זענען במשך פון צענדליקער יאָרן געדרוקט
געוואָרן מיליאָנען סידורים, מחזורים, ש"ס און יידישע מעשה-ביכלעך,
האַבן די עטלעכע מנינים געראַטעוועטע יידן נישט געקענט געפינען קיין
סידור צום דאַווענען אָדער בכלל עפעס אַ יידישן ספר. אין די קעלערן
פון די יידישע געסלעך האָבן וואַכן לאַנג געטליעט די פייערן, וואָס זענען
אין סעפטעמבער 1939 אַנגעצונדן געוואָרן דורך די נאַצישע באַמבעס.
דאָס האָבן געברענט די ספרים, מיט וועלכע פיעטריקאָוו האָט געשמט
איבער דער יידישער וועלט.

די ניצול-געוואָרענע ספרים זענען שפּעטער פאַרניכטעט געוואָרן
דורך די נאַציס, וועלכע האָבן פּוילשטענדיק אויסגערויבט די דרוקערייען.
זיי האָבן אויך צוגענומען דעם האַנט-זאַץ, וואָס די יידישע דרוקערס האָבן
נאָך אַליין געמוזט וואַשן פון דער פאַרב, בכדי דעם בליי פון די יידישע
אותיות צו קענען פאַרוואַנדלען אין פּערפּעקטע, טויט-טראַגנדיקע קוילן.
אין די געסלעך פון אַט-דער אַלטער יידישער קהלה, וווּ ביים אויס-
ברוך פון קריג האָבן געלעבט העכער פּופּצן טויזנט יידן, האָב איך אומ-
זיסט געזוכט אַ יידיש פנים. אויף דער טעפּער-גאַס (גאַרנאַרסקאַ), אויף
דער יעראַזאַליסקאַ און סטאַראַ-וואַרשאָווסקאַ, וואָס זענען אַמאָל געווען

דורכויס-יידישע גאסן, האבן פוילישע פארבייגייער מיך אָנגעקוקט מיט שטוינונג, ווען איך האָב זיי געפרעגט, ווו עס וווינען יידן. אין טעלעפאָן-בוך האָב איך געפונען בלויז איין יידישן נאָמען: ד"ר זיגמונט טענענ-בוים. איך האָב אָנטעלעפאָנירט, אָבער קיינער האָט נישט געענטפערט. אויפן היסטאָרישן טריבונאַל-פּלאַץ, אַמאָל דאָס האַרץ פון יידישן פּיעטריקאָוו, איז מיר אָנטקעגנגעקומען אַ פּיין-געקליידטער עלטערער פּאָלאַק מיט אַ לאַנגער גרויסער באָרד, ציכטיק פּאַרקעמט, ווען ער האָט באַמערקט, ווי איך קוק מיט אינטערעס אויף די פּריש-דעסטאַוורירטע, שמאַלע רענעסאַנס-הייזקעס, האָט ער שטאַלץ געזאָגט: „אונדזער אַלטע שטאָט האָט זיך נישט וואָס צו שעמען פאַר וואַרשע, נישט אמת?"

איך האָב דעם פּריינדלעכן אַלטיטשקן געפרעגט, צי ער ווייסט נישט אַמאָל, ווו עס וווינען דאָ יידן. ער האָט גערוועזן זיך אַ כאַפּ געטאָן פאַר דער ווייסער, פּירעקיקער באָרד און ווי איבערראַשט פון מיין פּראַגע אָפּגעענטפערט: „דאָ וווינען מער נישט קיין יידן“.

*

אין 14טן יאָרהונדערט איז פּיעטריקאָוו געווען די רעזידענץ-שטאָט פון די פוילישע מלכים, דאָס באַראַטוונגס-אַרט פון סעים (פּאַרלאַמענט) און קירכלעכע סינאָדן, ווי אויך דאָס זיץ-אַרט פון קרוין-טריבונאַל. דער-פאַר טאַקע טראָגט די שטאָט עד-היום דעם נאָמען: פּיאַטרוו-טריבו-נאַלסקי.

בעת דער שוועדישער אינוואַזיע, אין 17טן יאָרהונדערט, וואָס ווערט אין דער פוילישער געשיכטע באַצייכנט ווי „דער מבול“, האָט דער קאָ-מאַנדיר פון די פוילישע אַרמיען, העטמאַן סטעפּאַן טשאַרנעצקי, געווע-זענער פּיעטריקאָווער סטאַראַסטע, אין קאַלט בלוט אומגעברענגט פּופ-ציק פון די אָנגעזעענסטע יידישע משפּחות. די איבעריקע יידן האָט ער פאַרטריבן פון שטאָט און דאָס געמויערטע בית-המדרש פאַרוואַנדלט אין אַ קירכע. דאָס איז די קירכע פון דאַמיניקאַנער אַרדען, וואָס שטייט ביז היינט צו טאָג אין סאַמע צענטער פון שטאָט.

אין יאר 1663 איז אין פיעטריקאוו פארברענט געווארן אויף א שיי-טערהויפן דער יידישער אפטייקער, מתתיהו קאלאהאר, וועלכער איז באשולדיקט געווארן, אז בעת א רעליגיעזן דיספוט מיט א קראקעווער גלח האט ער באליידיקט די קריסטלעכע אמונה. די עקזעקוציע איז פאר-וואנדלט געווארן אין א גרויסן ספעקטאקל, צו וועלכן עס זענען זיך צו-נויפגעקומען די גלחים און פירשטן פון גאנץ פוילן. קאלאהאר איז פריער שרעקלעך געפייניקט געווארן און ווען ער האט זיך אפגעזאגט אַנצונע-מען די קריסטלעכע אמונה, האט מען אים אויסגעשניטן די צונג און ערשט דאן געווארפן אויפן שייטערהויפן. דאָס אַש פון דעם קדוש איז מיט אַ קאַנאַן אויסגעשאַסן געוואָרן אין דער לופטן.

ערשט דער קעניג יאן סאַביעסקי האָט באַפעסטיקט די רעכט פון יידן צו וווינען אין פיעטריקאוו און אין יאר 1689 האָט דער פיעטריקא-ווער סטאַראַסטע, אַסאַלינסקי, אַפּגעגעבן אַ שטיק לאַנד פאַרן אויפבויען פון אַ באַזונדערן יידישן קוואַרטאַל — אַ מין געטאַ, וואָס האָט אַפיציעל געהייסן „די יידישע שטאָט פיעטריקאָוו“. אין פאַרלוף פון דער צייט איז דער דאָזיקער קוואַרטאַל צונויפגעגאַסן געוואָרן מיט דער אַלגעמיי-נער שטאָט.

אין יאר 1791 האָט די רייכע פיעטריקאָווער קהלה אויפגעשטעלט די גרויסע, פעסטונגס-אַרטיקע שול, וואָס שטייט עד-היום, דער פיר-עקיקער ריזיקער בנין — מיט ווענט, אַנדערהאַלבן מעטער דיק — האָט אויסגעהאַלטן פאַרשידענע מלחמות. די שול איז געבויט אין אַריענטאַ-לישן סטיל מיט קליינע טורעמלעך אין פראַנט.

פיעטריקאָוו האָט אַרויסגעגעבן אַ רייע קאַלירפולע יידישע פּערזענ-לעכקייטן אין די אַלטע און אין נייע צייטן. באַזונדערס מערקווירדיק איז די געשטאַלט פון ד״ר חיים דוד בערנאַרד, וועלכער האָט במשך פון צענדליקער יאָרן פאַרנומען דעם כסא-הרבנות אין פיעטריקאָוו און אין דער זעלבער צייט אויך פראַקטיצירט מעדיצין. בערנאַרד, וועלכער האָט געשטאַמט פון דזשיאַלאַשין, האָט געענדיקט דעם מעדיצינישן פאַקולטעט אין ברעסלאָו (וואַצלאָוו) און איז געווען אַ דאַקטאָר אין דער אַרמיי פון פירער פון פוילישן אויפשטאַנד, טאַדעוּש קאַשטשושקאַ. אין יאר 1794

האט ער זיך באטייליקט אין דער היסטארישער שלאכט הינטער ראצ' לאוויץ.

נאָכן דורכגעפאלענעם אויפשטאַנד האָט ד"ר בערנאַרד פּלוצים גע-
ענדערט זיין לעבנס-שטייגער. ער איז געוואָרן פּרום, גענומען לערנען
און געוואָרן פּיעטריקאווער רב. ער האָט אָבער נישט אויפגעגעבן זיין
מעדיצינישע פּראַקטיק און צו זיינע פּאַציענטן האָבן געהערט די אַנגע-
זענסטע פּאַרשטייער פון פּוילישן אַדל. הרב ד"ר בערנאַרד איז גע-
שטאַרבן אין פּיעטריקאָוו אין יאָר 1858 — אין עלטער פון 88 יאָר.

ביים אויסברוך פון דער צווייטער וועלט-מלחמה האָט פּיעטריקאָוו
געהערט צו די ערשטע שטעט אין פּוילן, וווּ די נאַציס האָבן איינגע-
שטעלט געטאָס. דעם 12טן אָקטאָבער, 1939, האָט דער גאָלייטער פּאַר-
דער פּיעטריקאָווער פּראָווינץ, היינריך דרעקסעל, אַרויסגעגעבן די פּאַר-
אַרדענונג, אַז די זעכצן טויזנט פּיעטריקאָווער יידן, וועלכע זענען צע-
שפּרייט געווען איבער דער גאַנצער שטאַט, מוזן במשך פון צוויי טעג
זיך אַריבערציען אין די ענגע געסלעך אַרום דעם פּלאַץ טריבונאַלסקי,
ווי עס האָט געלעבט די יידישע און נישט-יידישע אַרימקייט.

קורץ פאַר דער ליקוידאַציע פון געטאָ האָבן די נאַציס נאָך צונויפ-
געטריבן קיין פּיעטריקאָוו אַלע יידן פון די אַרומיקע קליינע שטעטלעך,
ווי קאַמינסקי, ראָספּושע, סעראַצק א"אנ"ד. עס זענען אויך געבראַכט געוואָרן
עטלעכע טויזנט יידן פון פּוילן און פּלאַצק. לויט דער רשימה פון פּיעט-
ריקאָווער יודענראַט האָבן זיך אין געטאָ געפונען העכער 25.000 יידן,
צו זעקס-זיבן מענטשן אין אַ צימער. דאָס איז געווען מחוץ די קנאַפע
צוויי טויזנט יידן, וועלכע האָבן זיך אויסבאַהאַלטן אין די בונקערס און
אויף דער אַרישער זייט.

די פּאַרשטעקטע יידן האָבן אַנגעהאַלטן אַ ווידערשטאַנדס-אַרגאַניזאַ-
ציע, וואָס האָט געזאַמלט געווער און איז געשטאַנען אין קאָנטאַקט מיט
דער יידישער קאַמפּס-אַרגאַניזאַציע אין וואַרשעווער געטאָ. אין די נעכט
פלעגן די פּירער פון דער אונטערערדישער אַרגאַניזאַציע דערשיינען
אין געטאָ, בכדי צונויפצוזאַמלען שפּייז פאַר די פּאַרשטעקטע יידן. זיי
פלעגן פון צייט צו צייט אויך אָפּשטאַטן אַ וויזיט ביים פּאַרויצער פון

יודענראט, שמעון ווארשאָווסקי, און אים געוואָרנט קעגן זיין קנעכטישן אויספאלגן די נאַצישע באַפעלן. אין אַקטאָבער פון יאָר 1942 האָבן זיך אַנגעהויבן די דעפּאָרטירונגען פון פּיעטריקאווער געטאָ און דעם 1טן אויגוסט איז דאָס געטאָ געוואָרן פּולשטענדיק ליקווידירט.

די עטלעכע צענדליק פּיעטריקאווער יידן, וועלכע זענען ביים סוף פון קריג אַרויס פון זייערע באַהעלטענישן, אָדער צוריקגעקומען פון די נאַצישע לאַגערן, האָבן געמאַכט אַ פּאַרווך אויפצובויען דאָס קהלה-לעבן אין זייער היסטאָרישער שטאָט. די גרויסע שול אויף יעראָזאַלימסקאַ גאַס, וואָס די נאַציס האָבן גענוצט פאַרן „אומשלאַג-פּלאַץ“, האָבן די צוריקגע-קומענע יידן ווידער אָפּגעפּרישט און אַפּילו דורכגעפּירט אַ פּייערלעכן חנוכה-הבית. איך האָב אָבער געטראָפּן די שול געשלאָסן.

אין פּיעטריקאוו זענען אויך פּאַרבליבן דאָס אַלטע און נייע בית-עלמין, אויף וועלכע די מצבות זענען כמעט ווי נישט גערירט געוואָרן. צווישן די סאַמע-לעצטע מצבות פון די פּיעטריקאווער יידן, וועלכע האָבן געהאַט די זכיה צו קומען צו קבר-ישראל אין זייער אייגענער היים-שטאָט, געפּינט זיך די מצבה פון פּיעטריקאווער יידישן היסטאָריקער און פּאָלקס-שרייבער, משה פּיינקינד. ער איז געשטאַרבן קורץ פאַרן אויס-ברוך פון קריג אין עלטער פון 71 יאָר.

משה פּיינקינד איז געווען אומגעוויינלעך פּראָדוקטיוו און געשריבן אויף די סאַמע-פּאַרשידנסטע טעמעס — פון היסטאָרישע דערציילונגען און מאַנאַגראַפּיעס וועגן פּאַרשידענע פּערזענלעכקייטן, ביז אַן אָפּהאַנד-לונג וועגן שפּיאָנאַז. שטאַרק פּאַפּולער איז געווען זיין דערציילונג וועגן אַסתרקע און קעניג קאַזשימיעזש דעם גרויסן. פּיינקינד האָט באַ-זונדערס שטאַלצירט דערמיט, וואָס ער האָט אין די אַכציקער יאָרן פון פּאַרגאַנגענעם יאָרהונדערט צוזאַמענגעאַרבעט מיט פּראָפּ. היינריך גרעץ, וועמען ער האָט פון פּיעטריקאוו געשיקט מאַטעריאַלן צו דער געשיכטע פון יידן אין פּוילן און רוסלאַנד. דער הויך-וואַקסיקער, הדרת-פּנימדיקער משה פּיינקינד האָט אַפּילו אויסערלעך פּרובירט קאַפּירן זיין גרויסן מייס-טער און זיך פּאַרלאָזט אַ בערדל „אַ-לאַ פּראָפּ. גרעץ“.

די סאַמע-לעצטע יאָרן פון זיין לעבן האָט משה פּיינקינד ממש טאַג

און נאכט געארבעט אויף זיין „געשיכטע פון די יידן אין פיעטריקאוו און אומגעגנט“, וואס איז אויסגעוואקסן צו אַ כתב־יד פון עטלעכע טויזנט האַנט־געשריבענע זייטן. דער כתב־יד איז אָבער פאַרלוירן געגאַנגען בעת דער נאַצישער אַקופאַציע פון פיעטריקאוו.

עס האָט מיר גענומען בלויז אַ קורצע וויילע צו פאַרנאַטירן די פולע רשימה פון דעם קנאַפן מנין יידן אין פיעטריקאוו, וואָס הערש פאַצאַנאָוו־סקי און זיינע חברים פון שניידער־קאַפּעראַטיוו האָבן געדענקט פון אויסנווייניק, אַנגעבנדיק גענוי, וויפיל קינדער יעדער האָט און ווער עס האָט אַ יידישע אָדער אַ קריסטלעכע פרוי. אין דעם שמועס האָט זיך אויך אַריינגעמישט דאָס 9־יאַריקע טעכטערל פון הערש פאַצאַנאָוסקי, האַלינ־קאַ, וועלכע האָט דערציילט, אַז זי איז די איינציקע יידישע תלמידה אין אַ שול פון 569 קינדער.

„איך קום יעדן טאָג אַליין אין שול אַריין און גיי אויך אַהיים אַליין...“ — האָט האַלינקאַ געזאָגט אין אַ טרויעריקן טאָן. די דאָזיקע עטלעכע ווערטער פון דעם מיידעלע האָבן אַמשטאַרקסטן אַרויסגעבראַכט דעם פאַרנעם פון דער יידישער איינזאַמקייט אין די פוילישע שטעט און שטעטלעך נאָך דער אַקטאָבער־איבערקערעניש פון יאָר 1956, ווען אַ נייע כוואַליע פון אַנטיסעמיטישע אויסברוכן האָט גורם געווען דעם צווייטן יציאת־פוילן נאָך קיעלץ.

ג ע ר

דער וועג קיין גער פירט איבער אַ צווייטן חסידישן צענטער אין פוילן, פּיאַסעטשנע, וווּ עס איז נישט פאַרבליבן קיין איין ייד. די גע־מויערטע הייזקעס מיט די אייזערנע באַלקאָנען, אין וועלכע עס האָבן אַמאָל געלעבט די פּיאַסעטשנער יידישע תבואה־סוחרים, זענען פאַרנו־מען געוואָרן דורך פויערים פון די אַרומיקע דערפער, וועלכע פלעגן אַמאָל צושטעלן די תבואה.

דער געמויערטער בנין פון שטאַטראַט אין פּיאַסעטשנע איז גע־

וואָרן אויפגעפרישט און אין פראַנט זעט זיך דער הערב פון דער פאַטור־ליצקי־משפּחה, צו וועלכער דאָס שטעטל האָט באַלאַנגט מיט הונדער־טער יאָרן צוריק. דער הערב שטעלט מיט זיך פאַר אַ ציגענעם באַק מיט צעצווייגטע הערנער, אונטער וועלכן עס איז פאַראַן אַן אויפשריפט: „אַנאַ דאַמיני 1429“.

דער איינציקער שפור פון די פאַרשוונדענע יידן אין פיאַסעטשנע, זענען די לעכער פון די אויסגעריסענע מזוזות אין די ראַמען פון די טירן.

*

די הויפט־אַרטעריע פון יידישן גער איז געווען די „פּיאַרסקע־גאַס. ביז דער היטלער־אינוואַזיע אויף פוילן האָט אויף דער גאַס מיט דעם קאַטוילישן נאַמען נישט געווינט קיין איין שבת־גוי. די היזער אויף דער פּיאַרסקע און די אַרומיקע געסלעך זענען געווען אַכסניהס פאַר די גערער חסידים פון גאַנץ פוילן.

ביים סוף פון דער פּיאַרסקע גאַס זענען נאָך פאַרבליבן די רעלסן פון דער קאַלעיקע, וואָס פאַרקירעווען זיך אין אַ האַלב־קרייז און ענדיקן זיך ביים אַריינגאַנג צום „גערער הויף“. דאָס איז געווען די לעצטע סטאַנציע פון דער מיניאַטור־באַן, וואָס האָט קורסירט צווישן וואַרשע און גער, און איז באַקאַנט געווען ווי דעם „רבינס קאַלעיקע“. מען האָט אַפילו געשמועסט, אַז דער גערער רבי איז געווען דער הויפט־אַקציאָנער פון דער שמאַל־רעלסיקער באַן. איינס איז אַבער זיכער: דער וויכטיק־סטער הכנסה־קוואַל פון דער קאַלעיקע איז געווען דער גערער הויף.

די פּאַסאַזשירן האָבן זיך בעיקר רעקרוטירט צווישן די העכער הונדערט טויזנט געשווירענע גערער חסידים פון גאַנץ פוילן, וואָס פלעגן לכל־הפחות איין מאָל אין יאָר, אויף אַ שבת אָדער אַ יום־טוב, קומען קיין גער, בכדי צו הערן דעם רבינס תורה, זיך שוואַל־עצה זיין וועגן געשעפטלעכע ענינים, אָדער אַנגעווייטיקטע משפּחה־פּראַבלעמען. דער גרעסטער אַנפאַר פלעגט זיין אין די ימים־נוראים — דער עיקר אויף יום־כיפור, ווען די צאַל חסידים פלעגט דערגיין ביז אין די צענד־

ליקער טויזנטער. די גאסן און געסלעך פון גער האבן דאן אָפּגעהילכט מיט ניגונים, זיפצן און יללות, וואָס האָבן זיך געטראָגן פון רבינס הויף, און אין גאַנצן שטעטל איז די לופט געווען אַנגעזאַפט מיט פרומען עקסטאַז.

די יום-כיפור-מיסטעריע אין גערער הויף האָט יעדעס יאָר צוגע-צויגן אויך צאָלרייכע נישט-יידישע צושויער און יידישע אפיקורסים. די גערער חסידים האָבן אָבער נישט פאַרטראָגן די דאָזיקע יידן, וועלכע פלעגן קומען קיין גער, ווי אויף עפעס אַ ספּעקטאַקל. איינמאַל, ווען דער סאָויעטיש-יידישער שרייבער איליאַ ערענבורג האָט אין אַ יום-כיפור פּלוצים זיך באַוויזן אין גערער הויף אין דער באַגלייטונג פון אַ גרופּע יידישע שרייבער, זענען זיי פאַרטריבן געוואָרן דורך אויפגע-קאַכטע חסידים און אָפּילו באַקומען קלעפּ.

צו כל-נדרי איז דאָס בית-המדרש אַלעמאַל געווען אַזוי געפאַקט, אַז יונגע בחורים האָבן זיך אַרױפּגעכאַפט אויף די אייזערנע סלופּעס, וואָס שפּאַרן אונטער די סטעליע, זיך אַרומגעבונדן מיט די גאַרטלען און אַזוי געבליבן הענגען דורך דער גאַנצער צייט פון דאָווענען. נאָך גרעסער איז געווען דער עולם אויפן הויף — אַ צונויפּגעדריקטע מאַסע יידן, אין ווייסע קיטלען און טליתים מיט זילבערנע און גאָלדענע עטרות.

אין די בנינים פון „גערער הויף“ האָב איך געטראָפּן איינקוואַרטירט אַ „קאָאָפּעראַטיוו פון פּויערישער זעלבסט-הילף“ און דאָס בית-המדרש איז פאַרוואַנדלט געוואָרן אין אַ מאַגאַזין פאַר קינסטלעכער באַמיסטיקונג. אין אַ ווינקל פון הויף איז געשטאַנען אַ טױטער בוים. זיינע נאַקעטע, טרוקענע צווייגן האָבן אויסגעזען ווי סקעלעטן-הענט, אויסגעשטרעקט צום הימל אין אַ פאַרגליווערט געבעט.

דער רױט-ציגלדיקער בנין פון גערער בית-המדרש געהערט צו די בעסט-אויפּגעהיטענע בתי-תּפילה, וואָס זענען פאַרבליבן פון חרוב-גע-וואָרענעם יידישן ישוב אין פּוילן. דאָס בית-המדרש איז געבויט געוואָרן ביים אָנהויב פון איצטיקן יאַרהונדערט מיט אַריגינעלע פענצטער אין דער פאַרם פון מגן-דודס. אויפן בױדעם, איבער דער ווייבערשער שול, געפינט זיך אַ גרויסער אויוון, וווּ מען פלעגט באַקן מצה-שמורה, אין

שכנות פון בית-המדרש איז אויך פארבליבן אומבאשעדיקט דאס הויז, ווו דער גערער רבי און זיין משפחה האבן געווינט. אין דעם בנין איז געווארן איינגעארדנט די לאקאלע גימנאזיע.

די בלינדע וואנט, וואס שליסט אָפּ דעם פירעק פון ריזיקן הויף, איז געווען צעלעכערט פון קוילן. אונטער דער נאָזישער אַקופאַציע איז דאָס געווען די עקזעקוציע-וואַנט. אַהער האָט מען געבראַכט הונדערטער יידן פון געטאָ צום דערשיסן. די לעצטע בליקן פון די קדושים זענען געפאלן אויפן פאַרשטומטן, געשענדעטן בית-המדרש, ווו די נאַציס האָבן ביים סאַמע אַנהויב פון דער אַקופאַציע אַנגעצונדן אַ שייטערהויפן און פאַרברענט אַלע ספרים.

נאָך דער ליקוידאַציע פון געטאָ, אין יאָר 1943, איז דער הויף פון גערער רבין פאַרוואַנדלט געוואָרן אין אַן אַרבעטס-לאַגער פאַר קריגס-געפאַנגענע פון פראַנקרייך און בעלגיע. אין בית-המדרש איז אויפגע-שטעלט געוואָרן אַ מעכאַנישער וואַרשטאַט, ווו מען האָט פאַרראַכטן טאַנקען.

*

גער איז דער פאַריידישטער נאַמען פון גוראַ קאַלוואַריאַ (דער באַרג קאַלוואַריע). דאָס איז אַ רמז אויף דער קרייציקונג פון קריסטוסן. דער נאַמען האָט געשטאַמט פון אַלטן קלויסטער, אַרום וועלכן דאָס שטעטל איז אויסגעוואַקסן. די יעזואיטן פון גוראַ קאַלוואַריאַ זענען באַקאַנט גע-ווען מיט זייער אייפערדיקער מיסיאָנערישער טעטיקייט צווישן יידן אין פוילן און די פרישע משומדים פלעגן געבראַכט ווערן אין קלויסטער אַריין, ווו מען האָט זיי מחנך געווען אין דער קריסטלעכער אמונה. דאָס איז געטאָן געוואָרן דורך דעם אַזוי גערופענעם פיאַר-אַרדן „פאַט-רעס פיאַרום סקאַלאַרום“ (די פאַטערלעך פון פרומע שולן). פון דעם אַרדן שטאַמט עס טאַקע דער נאַמען פון דער פיאַריסקע גאַס אין גער. פאַראַן אַ חסידישע לעגענדע, אַז דער בעל שם-טוב איז אַמאַל גע-קומען קיין גער, בכדי צו ראַטעווען פון קלויסטער אַ משומד, וועלכער

איז געוואָרן אַ גלח. דער בעל שם־טוב האָט נישט געוואָלט נעכטיקן אין גער און ער איז איינגעשטאַנען ביי אַ יידישן קרעטשמער אין אַ שכנות־דיקן דאָרף. יעדן פרימאַרגן, נאָכן דאָווענען, פלעגט ער גיין צופוס קיין גער, בכדי זיך משתדל צו זיין וועגן דעם געפאַנגענעם ייד אין קלויס־טער. עדהיום איז פאַרבליבן דער שטיין, וועגן וועלכן די גערער חסידים האָבן דערציילט, אַז דאָרט פלעגט דער בעל שם־טוב זיך אַפרוען אויף זיין וועג פון דער דאָרפישער קרעטשמע קיין גער.

אַ סברא, אַז טאַקע די בעש״ט־לעגענדע און דער באַגער קעגנצור־ווירקן דעם צענטער פון שמד אין גוראָ־קאַלוואַריאַ האָבן עס דעם יונגן רבי יצחק (איטשע) מאיר אַלטער באַווויגן אויפצובויען אין גער אַ צענד־טער פון תורה און חסידות. ווען דער יונגער עלוי, וועלכער האָט גע־שטאַמט פון אַ נגידיש־לומדישער משפחה אין וואַרשע, האָט באַשלאָסן זיך צו באַזעצן אין גוראָ קאַלוואַריאַ, זענען מיט אים מיטגעפאַרן הונד־דערטער וואַרשעווער חסידים. צווישן זיי זענען געווען אַ סך אַנגעזעענע סוחרים, וועלכע האָבן אויפגעגעבן זייערע מסחרים און אַוועק אויפבויען דעם רבישן הויף. אין יאָר תרי״ט (1859) איז קיין גוראָ קאַלוואַריאַ אויך אַרי־בערגעטראָגן געוואָרן די גרויסע וואַרשעווער ישיבה. די בנינים פון נייעם הויף האָבן אַפגעקאַסט העכער הונדערט טויזנט רובל, וואָס איז דאָן געווען אַ ריזיק פאַרמעגן.

דער שם פון יונגן רבין איז שנעל געוואַקסן און נאָך דער פטירה פון קאַצקער האָט דער גרעסטער טייל פון די קאַצקער חסידים גענומען פאַרן קיין גוראָ קאַלוואַריאַ, וואָס די יידן האָבן משנה־שם געוועזן אויף גער. דער גערער רבי האָט פאַרגעזעצט דעם דרך פון פשיסכע און קאַצק, ווו מען האָט נישט געפראַוועט קיין מופתים, נישט געטיילט קיין כיבודים צו רייכע חסידים און בכלל אַפגעשאַפט דאָס נעמען פדיונות.

אין דער צווייטער העלפט פון 19טן יאָרהונדערט האָט דער ערשטער גערער רבי געוואַרפן דעם געדאַנק וועגן אַ יידישער מדינה אין ארץ־ישׂראל. עס ווערט דערציילט, אַז אין יאָר 1863, ווען אין פוילן האָט געפלאַקערט דער אויפשטאַנד קעגן צאַרישן רוסלאַנד, איז רבי יצחק מאיר אַלטער אין אַ שבתדיקן פאַרנאַכט אַריינגעקומען אין בית־המדרש און צום גרויסן

עולם חסידים, וואָס איז געזעסן ביי די טישן און זיך געגרייט צום שלוש
סעודות, אויסגערופן:

”יידן, איך האָב מורא, אַז מען איז אין הימל מקטרג אויפן פּאָלק
ישראל. זעט, ווי אַזאַ פּאָלק ווי די פּאָלאַקן איז זיך מוסר-נפש פאַר זייער
אומאַפּהענגיקייט און פאַר דער באַפריינג פון זייער מדינה, וואָס טוען
מיר, יידן?”

די בענקשאַפט נאָך ארץ ישראל איז געווען אַ שטריך, וואָס איז
איבערגעגאַנגען בירושה צו די אייניקלעך און אור-אייניקלעך פון רבי
יצחק מאיר אַלטער. אַזוי איז עס געווען מיט דעם צווייטן גערער רבי,
ר' אריה ליב אַלטער, און דער עיקר מיט דעם דריטן גערער רבי, ר'
אברהם מרדכי אַלטער, וועלכער האָט פיל מאָל באַזוכט ארץ ישראל און
באַווירקט טויזנטער פון זיינע חסידים, זיי זאָלן זיך דאָרט באַזעצן. די
לעצטע ריזע פון גערער רבין איז פאַרגעקומען אין טראַגישע אומ-
שטענדן. דאָס איז געווען אין יאָר 1940. דער רבי איז אַרויסגעשמוגלט
געוואָרן פון נאַצי-אַקופירטן פּוילן, נאָכדעם ווי ער האָט זיך אויסבאַ-
האַלטן במשך פון חדשים, ווייל די געסטאַפּאַ האָט געהאַט באַשטימט אַ
הויכן פרייז פאַר זיין קאַפּ און וועגן דעם פּאַנאַנדערגעקלעפט פּלאַקאַטן
איבער די גאַסן פון וואַרשעווער געטאָ.

דער גערער רבי, ר' אברהם מרדכי אַלטער, איז נפטר געוואָרן אין
ירושלים, אין שבועות פון יאָר תש"ח (1948), קוים עטלעכע וואָכן נאָכן
פּראַקלאַמירן די יידישע מדינה.

*

ביים בלאַנדזשען איבער די אַפּגעלאַזענע בנינים פון גערער הויף
האָב איך געזען ווי עס ווערן אַפּגעמעקט די לעצטע שפורן פון דעם רומ-
פולן קאַפּיטל חסידות אין פּוילן, וואָס האָט זיך דאָ אַפּגעשפּילט מיט
אַזויפיל פאַרביקייט און פאַרנעם, ביז עס איז צעטראַטן געוואָרן דורך די
נאַצישע האַרדעס.

אויפן פּאַסטאַמט פון גוראַ קאַלוואַריאַ האָב איך געהערט דעם סוף-

פסוק פון אפגעמעקטן יידישן גער. דער אלטער פאסטמיסטער, וועלכער האט פארנומען דעם אַמט פאַרן קריג און אויך אונטער דער נאַצישער אַקופאַציע, האָט מיט נאַסטאַליע דערמאַנט די צייטן, ווען גער איז געווען אַ בליענדיקער האַנדלס־צענטער. יעדן טאָג פלעגן קומען עטלעכע זעק בריוו פאַרן גערער הויף פון גאַנץ פוילן און אויך פון אויסלאַנד. „אַ דאַנק דעם 'צדיק' (צאָדיק) — האָט ער געזאָגט — איז גער געוואָרן אַ וועלט־צענטער. היינט איז גוראַ קאַלוואַריאַ אַ טויטע, פאַרגעסענע שטאָט“.

פלוניסק

דער פיר־עקיקער, גרויסער מאַרק, וווּ עס האָבן געווינט די פּלויני־סקער יידישע גבירים, איז געבליבן אומפאַרענדערט. עס זענען ניט אַנ־גערירט געוואָרן די הייזקעס מיט די געשניצטע באַלקאָנען און בלוי־לעכע צינגל־דעכער, איבער וועלכע עס הויבן זיך אַרויס מאַנסאַרדעס מיט שפיי־ציקע פענצטער. עס שטייען נאָך אַפילו די אַלטע, ברייט־צעצווייגטע אַקאַציע־ביימער. בלויז דער אַמאָליקער נאַמען „רינעק“ איז געענדערט געוואָרן אויף: „פּלאַץ פון דער רויטער אַרמיי“.

פּלוינסק איז געווען אַ יידישע שטאָט מיט אַן אַקטיווער אינטעלי־גענץ, וואָס האָט אָנגעפירט מיט אַ פאַרצווייגטן געזעלשאַפטלעכן לעבן, אין וועלכן עס זענען פאַרטראָטן געווען אַלע שאַטירונגען און שטרעמונגען פון דעם גרויסן, דינאַמישן יידישן ישוב אין פוילן.

די חלוקי־דעות און קאַמפן צווישן די פאַרשידענע פאַרטיי־שע גרונ־פירונגען אין פּלוינסק זענען געווען נישט ווייניקער ליידנשאַפטלעך און פאַרביסן, ווי אין וואַרשע. עטלעכע פאַרגעלטע פּלוג־בלעטלעך, וואָס זענען אויפגעהיט געוואָרן פון דער וואַל־קאַמפאַניע צו דער יידישער קהלה אין פּלוינסק, קורץ פאַרן אויסברוך פון קריג, שפייגלען־אַפּ דעם טעמ־פּעראַמענט פון די געזעלשאַפטלעכע טוער אין דער היים־שטאָט פון דוד בן־גוריון. די וואַל־אויפרופן פון די לינקע פּועלי ציון (ליסטע נומ. 1), פון די האַנטווערקער (ליסטע נומ. 5), פון דער אגודה (ליסטע נומ. 3),

און אנדערע, אטעמען מיט דעם פלאם פון איבערצייגונג אין זייערע לאַזונגען און פראַגראַמען. פון באַזונדערס הויכער טעמפעראַטור איז אַבער דער סטיל פון אויפרוף פון דער „ליגע פאַרן אַרבעטנדן אַרץ ישראל“ (ליסטע נומ. 2), וואָס שטעלט דעם טראַפּ אויף די חלוצישע דערגרייכונגען פון דער באַזעגונג און רופט צו ווענדן די בליק צו אַרץ-ישראל.

אויף אַן אַלגעמיינער באַפעלקערונג פון צוועלף טויזנט, וואָס האָט פאַרן אויסברוך פון דער צווייטער וועלט-מלחמה זיך געפונען אין פלוינסק, זענען געווען העכער אַכט טויזנט יידן. בעת מיין לעצטן באַזוך אין פלוינסק, אין יאָר 1959, האָט די באַפעלקערונג, לויט דער אַפיציעלער סטאַטיסטיק, באַטראַפּן 9.500. אין שטעטל האָבן זיך אַבער געפונען נישט מער ווי פיר יידישע משפחות, וועלכע האָבן זיך געקליבן עולה-צווייזן קיין מדינת ישראל.

ווען די דאָזיקע פיר יידן זענען נאָכן קריג צוריקגעקומען פון די לאַגערן, זענען אַלע יידישע הייזער אויפן מאַרק-פלאַץ געווען פאַרנומען דורך פּאַלאַקן און די שטאַט-פאַרוואַלטונג האָט זיי דעריבער צוגעטיילט ווינונגען אין די האַלב-חרובע הייזקעס אויפן שטח פון געוועזענעם געטאָ.

דריי פון די דאָזיקע יידן, דער שניידער אברהם באַמבעלעוויטש, דער שוסטער מאַטל אַלטמאַן און דער סוחר שמעון יענטעס, האָבן באַ-קומען דירות אויף דער קאָזשע גאַס (ציגן-גאַס) — אַ טיפישער נאַמען פון יידישע געסלעך אין פיל שטעטלעך אין פוילן. אויף אַט דער גאַס האָט זיך געפונען דאָס הויז, אין וועלכן דוד בן-גוריון איז געבוירן גע-וואָרן.

אַלע פיר יידן אין פלוינסק האָבן מיר געזאָגט, אז זיי זענען נאָענטע אַדער ווייטע קרובים פון דוד בן-גוריון. זיי האָבן זיך אַבער נישט גע-קענט אייניקן וועגן דער הייזקע אויף דער קאָזשע גאַס, וווּ בן-גוריון איז געבוירן געוואָרן.

דער ערשטער ייד, וואָס איך האָב געטראַפּן אויפן מאַרק-פלאַץ אין פלוינסק, איז געווען עליאַש ניימאַן, אַ געוועזענער קאַצעטלער פון

ווען די ווייסל האט גערעדט יידיש

אוישוויץ, וועלכער האט געהאט אויסטאטורט אויף זיין האנט דעם נומער: 78298. אין פעברואר 1945 איז ער צוריקגעקומען קיין פלוינסק, זיך ווידער גענומען צו זיין מסחר מיט אויבסט, מיט וואס זיין משפחה האט זיך באשעפטיקט אין משך פון דורות.

דורך א דורכגאנגס-הויף אויף פלאצקא גאס, האט עליאש ניימאן מיך געפירט צום שטח פון געוועזענעם געטא און ביים עק פון קרומען קאזשע געסל, וואס איז פול געווען מיט קעמערלעך, הינער-שטייגן און טויבן-שלעק, האט ער מיר אנגעוויזן אויף א הילצערנעם בנין, איבער וועלכן עס איז פאראן אן אויפשריפט „שטאטישער אמט פאר ווין-היי-זער“. לויט דער באהויפטונג פון עליאש ניימאן, זאל דאס דאזיקע הויז האבן באלאנגט צו אביגדור גרין, דעם פאטער פון דוד בן-גוריון.

די קאזשע גאס האט זיך געפונען אין סאמע צענטער פון געטא, וואס די נאציס האבן אין פלוינסק אויפגעשטעלט. פיל שפעטער ווי אין אג-דערע שטעט און שטעטלעך אין פוילן.

דריי מאל האבן די יידן אין פלוינסק אפגעשריגן די געטא-גזירה און זיך אויסגעקויפט פון נאצישן שטאט-קאמענדאנט. ערשט אין 1941 איז דאס געטא געווארן איינגעשטעלט אויפן שטח פון עטלעכע געסלעך, וואס זענען אפגעצוימט געווארן מיט א הויכן הילצערנעם פלויט. דער אריינגאנג צום געטא האט געפירט דורך דעם געמויערטן, גרויסן ווינקל-הויז פון לייב וואסערצוג, ביים עק פון דער ווארשעווער גאס, וואס איז געבליבן אומבאריט.

נאך איידער די נאציס האבן איינגעשטעלט דאס געטא, האבן פוילישע כוליגאנעס געצוונגען די יידן צו פארניכטן דעם ארון-קודש און די ספרי-תורה פון דער שול. וועגן דעם איז פאראן א פארצייכענונג אין געטא-טאגבוך פון ד"ר עמנואל רינגעלבלום. אונטער דער דאטע פון 27טן פעברואר, 1941, נאטירט דער געטא-היסטאריקער א ידיעה פון פלוינסק, אז יונגע פאלאקן האבן אין דער היסטארישער שול אריינגע-טריבן א גרופע יידן און זיי נישט ארויסגעלאזט, ביז וואנען זיי האבן נישט פארניכטעט דעם ארון-קודש און די ספרי-תורה.

אין פלוינסקער געטא האבן זיך געפונען העכער פערצן טויזנט יידן.

חוץ די אַכט טויזנט שטענדיקע איינווינער זענען אין פלוינסקער געטאָ אַריינגעטריבן געוואָרן אַרום זעקס טויזנט יידן פון די שכנותדיקע שטעט און שטעטלעך ווי: ריפּין, זשוראַמין, שיערפּץ, ראַציאַנזש און באַדזאַנאַוו. אין הערבסט פון יאָר 1943 זענען אַלע יידן פון פלוינסקער געטאָ פאַר-שיקט געוואָרן קיין אוישוויץ.

„איך בין דער איינציקער, לעבן-געבליבענער פון מיין גאַנצער משפּחה, וואָס האָט געציילט 73 נפשות“, האָט מיר געזאָגט עליאַש ניימאַן. אין משך פון עטלעכע שעה צייט בין איך מיט די דריי יידן געזעסן אין דער שטוב פון מאָטל אַלטמאַן און אויסגעהערט זייערע דערשיטע-רנדיקע איבערלעבונגען. פיל מער וואָלטן אָבער געקענט דערציילן די ווענט פון דער נידעריקער געמיינע-הייזקע, וווּ ביזן אויסברוך פון קריג האָט זיך געפונען די קהלה-פאַרוואַלטונג און אונטער די נאַציס האָט דאָרט אַמטירט דער יודענראַט פון געטאָ.

דער ראש המדברים פון די פיר פלוינסקער יידן איז געווען אברהם באַמבעלעוויטש. לעבן אים איז געזעסן זיין יונגע פרוי, וועלכע האָט אויף דער האַנט געהאַלטן אַ פּיצל קינד פון קוים עטלעכע חדשים.

מיט דער גאַנצער אָפּנהאַרציקייט האָט אברהם באַמבעלעוויטש דער-ציילט, אַז זיין פרוי און קינדער זענען אומגעקומען אין אוישוויץ און אַז זיין איצטיקע פרוי, מיט וועלכער ער האָט חתונה געהאַט נאָך דער באַ-פרייונג, איז אין עלטער פון 17 יאָר פאַרשיקט געוואָרן אין דעם פרויען-לאַגער ראַווענסבריק, וווּ די נאַצישע גינעקאָלאָגן האָבן געמאַכט שוידער-לעכע עקספּערימענטן מיט טויזנטער פרויען. אין רעזולטאַט דערפון איז זי מער ניט פעיק צו האָבן קיין קינדער. זיי האָבן דעריבער אַדאַפּטירט דאָס קינד פון אַן אומפאַרהייראַטער קריסטלעכער קראַנקן-שוועסטער אין פלוינסקער שפּיטאַל. זיי האָבן דאָס יינגעלע געמלה'ט און אַ נאַמען געגעבן: יעקב.

זייערע פּערזענלעכע דערינערונגען האָבן זיי דורכגעפלאַכטן מיט עפּיזאָדן, וואָס זיי האָבן געהערט דערציילן וועגן דוד בן-גוריון און זיין פאַטער, דעם שטעטלדיקן אַדוואָקאַט אַביגדור גרין, וועלכער האָט צוזאַ-מען מיט זיין זון, דוד, און בכלל מיט דער פלוינסקער יידישער יוגנט,

מיטגעמאכט דעם שטורעם און דראנג-פּעריאָד פון דער ציוניסטישער אַר-
בעטער-באַוועגונג אין פּוילן.

אַזוי-אַרום איז אין דעם האַרבסטיקן נאַכמיטאָג פון יאָר 1959 אויפ-
געמישט געוואָרן דאָס רומפּולע יידישע קאַפיטל פּלוינסק מיט אירע צאָל-
רייכע, קאָלירפּולע פּערוזענלעכקייטן, וואָס האָבן אין דעם שטעטל גע-
ווירקט אין משך פון עטלעכע דורות און געשטאַלטיקט דעם כאַראַקטער
פון דער שטעטלדיקער יידישער יוגנט.

באַזונדערס צאָלרייך איז געווען די פּלעיאָדע פּירנדיקע יידישע פּער-
זענלעכקייטן, וועלכע האָבן באַלאַנגט צום דור פון דוד בן-גוריון. אין
דער ערשטער ריי איז דאָס דער גייסטרייכער העברעישער שריפטשטעלער
און וויסנשאַפּטלער, שלמה צמח, וועלכער איז פּונקט ווי בן-גוריון גע-
בוירן געוואָרן אין יאָר 1886 און האָט זיך אַרויסגערוקט ווי איינער פון
די קאָלירפּולסטע פּערוזענלעכקייטן אין מדינת ישראל.

אומגעפער פון דעם זעלבן עלטער איז געווען דער גרויסער קינסט-
לער יוסף בודקאָ (געבוירן אין 1888), וועלכער איז אין 1940 געשטאַרבן
אין ירושלים. יוסף בודקאָ איז דער מחבר פון אַריגינעלע ביבלישע אי-
לוסטראַציעס און איינער פון די שעפּער פון דער מאַדערנער יידישער
גראַפיק. ער האָט אויך איבערגעלאָזט אַ גאַנצע גאַלעריע שטעטלדיקע
טיפּן, וואָס ער האָט געמאַלן בעת זיינע אַפטע באַזוכן אין פּלוינסק.

מיט פּלוינסק האָט אויך אַ נאָענטע שייכות דער וועטעראַן פון דער
ציוניסטישער באַוועגונג אין פּוילן, יצחק גרינבוים, וועלכער איז געבוירן
געוואָרן אין פּלאַצק, אָבער איז אויסגעוואַקסן אין פּלוינסק.

דערמיט שעפט זיך נאָך ווייט נישט אויס די גאַלעריע פון יידישע פּער-
זענלעכקייטן אין פּלוינסק. די עלנטע יידן, וואָס איך האָב באַגעגנט אין
פּלוינסק, האָבן געהאַלטן אין קאָפּ דעם פּולן צעטל פון זייערע באַרימטע
לאַנדסלייט און זיי האָבן טאַקע אַנגערופן נאָמען נאָך נאָמען.

זיי האָבן דערמאַנט שלמה לעווקאַוויטש (לביא), דעם גרינדער פון
קיבוץ „עין חרוד“; די ברידער קוואַשני, פאַרדינסטפּולע פּיאַניר-אַג-
ראַנאַמען אין מדינת ישראל; יצחק יציב (שפּיגעלמאַן) — איינער פון

די ערשטע רעדאקטארן פון „דבר“ און דער סאמע יינגסטער פון צווישן זייערע לאַנדסלייט, דער באַגאַבטער יידישער פּראָזאַקער מענדל מאַן. עס איז נישט סתם קיין צופאַל, וואָס גראַד דאָס שטעטל פּלוינסק האָט אַרויסגעגעבן די וויכטיקסטע פּירער פון דער צווייטער עליה פון פּוילן און פּיאָנערן פון דער קיבוּצישער באַוועגונג אין ארץ ישראל. ביים סאמע אָנהויב פון 19טן יאָרהונדערט איז פּלוינסק, פּריער פון וועלכן-עס איז אַנדערן שטעטל אין פּוילן, פּאַרכאַפּט געוואָרן פון די פּראָגרעסיווע אידעען פון דער נאַפּאַלעאַנישער תקופה.

דאָס איז געווען אין יאָר 1817, ווען דער אויפגעקלערטער וואַרשע-ווער גביר, שלמה זלמן פּויונער, האָט הינטער פּלוינסק אָפּגעקויפט אַ גרויסן שטח ערד — דאָס גוט קוכאַרי — און דאָרט באַזעצט ייִדן אויפן לאַנד, ווי זעלבסטשטענדיקע פּויערים. דערמיט האָט דער יידישער פּאַ-טריציער אָנגעהויבן אַ באַוועגונג פון פּראָדוקטיוויזירן די יידישע באַפּעל-קערונג אין פּוילן. עטלעכע יאָר שפּעטער האָט פּויונער אויפגעבויט אין קוכאַרי אַ טוך-פּאַבריק, וווּ ער האָט באַשעפטיקט יידישע וועבער-אַרבע-טער און אַ צאָל יידישע יונגעלייט גענומען לערנען דעם וועבער-באַרוף. נעבן דער טוך-פּאַבריק איז אויפגעשטעלט געוואָרן אַ ישיבה, וווּ עטלעכע שעה אין טאָג האָבן די בחורים געלערנט און עטלעכע שעה געאַרבעט.

אין יאָר 1839 זענען אין דער טוך-פּאַבריק פון שלמה זלמן פּויונער שוין געווען באַשעפטיקט 360 יידישע אַרבעטער און צווישן זיי אַ היפשע צאָל יידישע מייסטערס, וואָס זענען אויסגעבילדעט געוואָרן ביי דער פּאַבריק. אויך די צאָל יידישע קאַלאָניסטן איז כּסדר געשטיגן און אין יאָר 1878 האָבן זיך אין אַ ריי דערפער הינטער פּלוינסק געפונען צאָל-רייכע, גוט-איינגעאַרדנטע יידישע פּאַרמער.

אַ דאַנק די פּאַבריקס-אונטערנעמונגען פון שלמה זלמן פּויונער און דער דערפאַלגרייכער יידישער קאַלאָניאַציע אין דער געגנט איז פּלוינסק געוואָרן אַ וויכטיקער יידישער צענטער און דאָס געזעלשאַפטלעכע לעבן אין דער קליינער קהילה האָט זיך שנעל פּונאַדערגעבליט.

אין אַט דעם פּעריאָד האָבן קיין פּלוינסק פּאַרבלאַנדזשעט צווי גרויסע פּוילישע פּערווענלעכקייטן: דער שפּעטער באַרימט געוואַרענער פּוילישער

ווען די ווייסל האט גערעדט יידיש

שרייבער און נאָבעל-פרייז־טרעגער, הענריק שענקעוויטש, און דער אַסט־ראַנאַם ד״ר יאַן יענדזשעיעוויטש, וועמענס ווערק „קאָסמאָגראַפֿיע“ איז איבערגעזעצט געוואָרן אין די וויכטיקסטע אייראָפּעיִשע שפּראַכן.

יענדזשעיעוויטש איז געווען דער שטעטלדיקער דאָקטאָר און זיינע פּאַציענטן זענען געווען כמעט אויסשליסלעך די יידן פון פּלוינסק און די יידישע קאָלאָניסטן אַרום פּלוינסק.

הענריק שענקעוויטש איז געווען אַ לערער ביי אַ גוטבאַזיצער אין דאָרף פּאַשוועניטנע, אין שכנות פון די גיטער, וואָס האָבן באַלאַנגט צו די קינדער פון שלמה זלמן פּויוזנער. שענקעוויטש האָט שוין דאָן געהאַט פּאַרעפּנט־לעכט אַ ריי דערציילונגען און געאַרבעט אויף זיין גרויסער ראַמאַנען־טרילאָגיע „מיט פּיער און שווערד“.

פון אַט דער צייט שטאַמען די סאַמע בייסיקסטע באַמערקונגען, וואָס הענריק שענקעוויטש האָט געמאַכט וועגן אַנטיסעמיטיזם. אין אַ בריוו, וואָס שענקעוויטש האָט פון פּלוינסק געשריבן צו זיינס אַ יידישן פּריינד, היפּאָליט האַנטאָווער, באַמערקט דער יונגער שרייבער מיט עמפּערונג, אַז די גלחים פון דער געגנט העצן קעגן יידן און באַצייכענען זיי אַלס „פּאַווקעס, וואָס זויגן אויס דאָס בלוט פון פּוילישן פּאָלק“.

שענקעוויטש איז אָפט געקומען אויף באַזוך צום ד״ר יאַן יענדזשע־יעוויטש און ביי אים אין שטוב פּלעגט ער זיך באַגעגענען מיט פּלוינסקער יידישע יונגעלייט, וואָס האָבן ביי דעם דאָקטאָר און אַסטראָנאָם גענומען לעקציעס.

טרעבלינקע

עס איז געווען אַ קאַלטער, פּייכטער ווינטער־פּרימאַרגן, ווען איך האָב זיך געלאָזט אין דער ריכטונג פון מזרח־וואַקזאַל אין פּראָגע, אויף דער צווייטער זייט ווייסל, כדי צו נעמען דעם צוג קיין ביאַליסטאָק און פון דאָרט פּאַרצוועצן די פּיינלעכע „עקספּעדיציע“ איבער די טויטע יידישע שטעט־לעך פון דער געגנט. אויף דער דאָזיקער נסיעה האָט מיך באַגלייט דער

באווסטער שרייבער-איבערזעצער מאַרק ראַקאוּסקי, אַ געבוירענער אין ביאַליסטאָק, וועלכער איז נאָר וואָס געהאַט צוריקגעקומען קיין פּוילן פון סאַויעט-רוסלאַנד נאָכן אַפּוּצן אַ היפשע צאָל יאָרן אין אַ סיבירישן לאַגער. ראַקאוּסקי באַראַק-שכן אין דעם לאַגער איז געווען ווילהעלם ליבקנעכט, דער זון פון דעם דייטשן קאָמוניסטישן מאַרטירער קאַרל ליבקנעכט.

פון צייט צו צייט האָט דער צוג זיך אָפּגעשטעלט אויף אַ באַן-סטאַציע, וועמענס נאָמען האָט אויפגעוועקט זכרונות פון דער ווייטער פאַרגאַנגענהייט, ווען די דאָזיקע שטעטלעך האָבן געברויזט מיט יידיש לעבן. דאָס זענען: מאַלקין, זשעלעניעץ, לאַכאַוו, טלושטש און וואַלאַמין. ראַקאוּסקי, וועלכער האָט אין די דאָזיקע שטעטלעך פאַרבראַכט זיינע יוגנט-יאָרן, האָט זיך דערמאַנט, אַז אין די אַלטע גוטע צייטן זענען די דאָזיקע פינף שטעטלעך באַצייכנט געוואָרן, ווי די „מזל-טוב“-שטעטלעך. דאָס איז געווען צוליב צוויי טעמים — ערשטנס, צוליב די ראשי-תיבות פון די פינף שטעטלעך, וואָס שטעלן צונויף די ווערטער „מזל-טוב“, ווי אויך צוליב דעם, וואָס סוכות-צייט פלעגן אויף די באַן-סטאַציעס פון די דאָזיקע שטעטלעך פאַר-קומען די זעונגען צווישן מיידלעך און בחורים פון דער געגנט. צוזאַמען מיט די צוקונפטיקע חתנים און כלות האָט מען דאָ אויך געזען די קאַליר-פולע געשטאַלטן פון די שדכנים, וועלכע האָבן צונויפגעפירט די שידוכים. אויף די פּוסטע באַן-סטאַציעס פון די דאָזיקע שטעטלעך, וואָס ליגן צווישן וואַרשע און ביאַליסטאָק, האָבן איך געטראָפּן עלטערע פּאַלאַקן, וועלכע האָבן נאָך געדענקט דעם קלאַנג פון יידישע ווערטער און האָבן מיט באַדויערן גערעדט וועגן די פאַרשוונדענע יידן פון די דאָזיקע שטעטלעך.

אין לאַכאַוו איז אין אונדזער וואַגאָן אַריינגעקומען אַן עלטערער פּויער מיט גרויע וואַנצעס און אַן אָפּגעסמאַליעט פנים, צעאָקערט פון טיפע קנייטשן. אַראָפּנעמענדיק דאָס אויסגעקראַכענע פוטערנע היטל האָט ער זיך באַגריסט מיט דעם טראַדיציאָנעלן „זאָל געלויבט זיין“, און זיך אַוועקגעזעצט לעבן אונדז. ווען איך האָב אים געפרעגט, צי עס זענען אין לאַכאַוו נאָך פאַראַן יידן, האָט ער געענטפערט: „זינט דער באַפרייזונג האָבן איך ביי אונדז אין שטעטל נישט געזען מער קיין איין לעבעדיקן ייד“.

דער אופן, ווי אזוי דער פויער האט אקצענטירט דאס ווארט „לעבע-דיקן“, האט מיך אויפגעטרייסלט, און איך האב אים איבערגעפרעגט: „און נישט לעבעדיקע?“. דערויף האט ער אן דער מינדסטער פארלעגנהייט געענטפערט: „טויטע יידן געפינט מען ביי אונדז כסדר אין די וועלדער. זיי ליגן דארט קופעסווייז“.

פון פענצטער פון באַן-וואַגאַן האָבן זיך פאַרבייגעטראָגן אומענדלעכע פעלדער-פאַסן, וואָס האָבן זיך געמיניעט מיט דער גרינקייט פון אויפגייענ-דיקן ווינטער-ווייץ און דער פריש-צעאקערטער, פעטער ערד. דאָ און דאָרט האָבן פויערים געגראָבן קאַרטאַפּל און בוראַקעס. אויפן פּאַן פון דער אידילישער לאַנדשאַפט פון פוילישן דאָרף האָבן פאַר מיר אויפגע-טויכט די שאַטנס פון די פאַרברענטע יידן, וואָס זענען אַרויסגערופן גע-חאַרן דורך די פוילישע מיט-פאַסאַזשירן.

אַ מיטליאַריקע פרוי שטאַטיש געקליידט, וועלכע איז אַריינגעקומען אויף דער סטאַציע מאַלקין, האָט אונדז דערציילט, אַז בעת דער נאַצישער אַקופאַציע האָט מען אין שטעטל ביי נאַכט געזען די פלאַמען פון קרע-מאַטאַריום אין שכנותדיקן טרעבלינקע. זי האָט מיר אויפגעקלערט, אַז דער לאַגער טרעבלינקע האָט זיך געפונען אין וואַלד פון גאַנשאַראַוואַ, קוים דריי קילאָמעטער פון מאַלקין.

„נישט איין מאַל — האָט די פרוי געזאָגט — זענען די שויבן פון מיין הויז באַדעקט געוואָרן פון אַ געדיכטן אַש, וואָס דער ווינט האָט אַנגעטראָגן פון די קויםענס אין טרעבלינקע. די לופט איז אַפט געווען פול מיט אַ שרעקלעכן געשטאַנק און מיר האָבן ממש נישט געקענט אַרויס-גיין אין גאַס“.

פאַרגליווערטע האָבן מיר זיך צוגעהערט צו די שילדערונגען וועגן מאַלקין און דעם דערבייִקן טרעבלינקע, וווּ הונדערטער טויזנטער יידן זענען אומגעקומען אין די גאַז־קאַמערן און קרעמאַטאָריעס. וועלנדיק, אַפנים, אַפּטרייסלען פון זיך דאָס דאָזיקע געשפּענסטיקע בילד, וואָס די פויערטע האָט פאַר אונדז געמאַלן, האָט ראַקאַווסקי פּלוצעם גענומען דערציילן זיינע יוגנט-זכרונות פון מאַלקין, וווּ זיין זיידע, יעקב מאיר ראַקאַווסקי, האָט אין די ניינציקער יאָרן פון פאַרגאַנגענעם יאָרהונדערט

אויסגעבויט די גרויסע שול, פון וועלכער עס איז נישט פארבליבן קיין זכר. ראקאווסקיס פארהארטעוועט געזיכט האט זיך מיט אַ מאָל צעשיינט, ווען ער האט גענומען רעדן וועגן די צייטן, ווען מאַלקין איז פול געווען מיט יידישע סוחרים און פאָדריאַטשיקעס, וועלכע האָבן צוגעשטעלט פראַ-וויאַנט פאַר דעם גרויסן גארניזאַן פון דער צאַרישער אַרמיי אין דער דאָזיקער געגנט.

„אין מאַלקין — האָט מאַרק ראַקאווסקי דערציילט — האָט געדינט דער יונגער באַראָן דוד גינצבורג, דער זון פון דעם מאַגנאַט האַראַצי גינצבורג. דוד גינצבורג איז געווען דער איינציקער יידישער אַפיציר אין צאַרישן גאַרניזאַן פון מאַלקין. איך געדענק ווי איין מאָל, אין שמחת-תורה, איז ער געקומען צום דאָווענען, געקראָגן מפטיר און עס האָט אין שטעטל געקאַכט צוליב דער גרויסער סומע געלט, וואָס ער האָט מנדב געווען פאַר דער שול.“

די זכרונות פון דער ווייטער פאַרגאַנגענהייט, פון די זיסע יוגנט-יאָרן אין אַט די שטעטלעך צווישן וואַרשע און ביאַליסטאָק, האָט מאַרק ראַקאוּ-סקי דורכגעפלאַכטן מיט דערינערונגען פון די גרויליקע יאָרן, וואָס ער האָט איבערגעלעבט אין סאַויעט-רוסלאַנד, נאָך דעם ווי ער איז אין יאָר 1943 פלוצים אַרעסטירט געוואָרן אין קויבישעוו.

„דער אויספאַרשונגס-ריכטער, וועלכער האָט מיך פאַרהערט ערשט אויפן צענטן טאָג נאָך מיין אַרעסט — האָט ראַקאווסקי דערציילט — האָט אין אָנהייב אין אַ בייזן טאָן מיר דערקלערט, אַז איך ווער אָנגעקלאַגט אין שפּיאַנאַזש לטובת יאַפּאַן. ווען איך האָב אים געפרעגט, פאַרוואָס עפעס גראַד יאַפּאַן האָט ער אַן אויפגערעגטער פון מיין איראַנישער פראַגע אַ זעץ געטאָן אין טיש און אויסגעשרייען, אַז עס זענען פאַראַן וועגן דעם פעסטע באַווייזן. ווען איך בין אָבער געוואָרן צודרינגלעך און געפרעגט, וואָס עס זענען די באַווייזן, האָט ער מיר געענטפערט, אַז מייע קאַנטאַקטן מיט יאַפּאַן זענען גוט באַקאַנט און אַז צווישן די באַווייזן געפינט זיך מייע אַן איבערזעצונג פון אַלטע יאַפּאַנישע מעשהלעך...“

„איך האָב זיך אָבער מער נישט געקענט איינהאַלטן — האָט ראַ-קאווסקי פאַרגעזעצט — און אויסגעבראַכן אין אַ געלעכטער. דער אויס-“

פאַרשונגס־ריכטער האָט מיך דאָן גענומען זידלען מיט אַ לשון, וואָס איך האָב שוין לאַנג נישט געהאַט געהערט. איך האָב אָפּגעוואַרט, ביז ער האָט פאַרענדיקט די פּעפּערדיקע זידלערייען און אַ רויקער אים געפרעגט, צי ער שעמט זיך נישט צו באַנוצן אַזעלכע אויסדרוקן אין אַנבליק פון די פאַר־טרעטן פון סטאַלין און לענין... דאָס האָט אים שוין פולשטענדיק אַרויס־געבראַכט פון גלייכגעוויכט און ער האָט אויסגעשריען: „דאָס וואָס היטלער האָט מיט אייך, יידן, געטאָן איז ריכטיק, און דאָס, וואָס היטלער וועט נישט פאַרענדיקן, וועלן מיר פאַרענדיקן“.

די דאָזיקע דערינערונגען פון סיבירער לאַגער האָבן זיך ווי צונויפ־געוועבט מיט די טראַגישע איבערלעבונגען פון די לעצטע איינזאַמע יידן, וואָס מיר האָבן באַגעגנט אין די טויטע יידישע שטעטלעך ביים ראַנד פון די ביאַלאָוועזשער וועלדער, האַרט ביי דער סאָויעטישער גרענעץ.

זאַבלודאַווע

קיין זאַבלודאַווע זענען מיר אַנגעקומען גראַד אין טאָג, ווען עס איז פאַרגעקומען דער וועכנטלעכער יריד. דער גרויסער מאַרק־פּלאַץ איז פול געווען מיט פויערישע וואַגנס, געשפּאַנט אין איינצלנע פּערד. אין צענטער פון מאַרק זענען געשטאַנען עטלעכע גרויסע לאַסט־אויטאָמאָבילן פון די מלוכהשע שפייז־קאַפּעראַטיוון, וועמענס פאַרטרעטער עס האָבן אויפגע־קויפט ביי די פויערים קאַרטאַפּל, בוראַקעס און עפּל. אויפן מאַרק האָבן זיך אויך באַוועגט הענדלער, וועלכע האָבן אויפגעקויפט אייער, פוטער און עופות פאַר זייערע פּריוואַטע קרעמלעך, וואָס האָבן נאָך דעם אַקטאַבער־רעוואַלט פון יאָר 1956 גענומען וואַקסן, ווי שוואַמען נאָך אַ רעגן.

אַמאָל זענען די הענדלער אויף די שטעטלדיקע ירידן אין פּוילן בעיקר געווען יידן. בעת מיין באַזוך אין זאַבלודאַווע האָב איך אָבער נישט גע־טראַפּן קיין איין ייד. דאָך האָב איך אויפן מאַרק־פּלאַץ געפונען „יידישע שפורן“ — טראַגישע שפורן. דאָס איז געווען אַ קופּע צעבראַכענע מצבות ביים סאַמע עק פון מאַרק־פּלאַץ.

עס האט מיר לאנג נישט גענומען אויסצוגעפינען, אז דער מארק-פלאץ איז דער אמאליקער אלטער יידישער בית-עלמין פון זאבלודאווע. עס זענען נאך אפילו פארבליבן די אמאליקע געמויערטע מתים-שטיבלעך, וואס זענען פארוואנדלט געווארן אין שפייכלערס פאר די זאבלודאווער שפייוז-קאאפעראטיוון. פון די מיינסטע מצבות האט דער ווינט און רעגן שוין געהאט אפגעמעקט די אותיות מיט די ארנאמענטן. דאך האב איך פון אייניקע מצבות נאך געקענט אראפלייענען דאטעס, וואס האבן געגרייכט מיט הונדערטער יארן צוריק.

פארן קריג האבן אין זאבלודאווע געלעבט העכער 6.000 יידן, דאס שטעטל האט געשמט מיט אירע גרויסע גארבערייען, וואס האבן זיך געפונען אויסשליסלעך אין יידישע הענט. אין פרילינג פון יאר 1942 האבן די נאציס ארויסגעטריבן די יידן פון זייערע היימען און זיי אפגעשלאסן אין די גארבערייען, ווו זיי האבן געווינט און פראדוצירט לעדער פאר דער ארמיי. שפעטער זענען די יידן ארויסגעשיקט געווארן קיין טרעבלינקע און אשוויענטשים. בלויז געציילטע זאבלודאווער יידן האבן זיך אויס- באהאלטן אין די שכנותדיקע דערפער און געבליבן לעבן. קיינער פון זיי האט זיך אבער מער נישט אומגעקערט אין זייער שטעטל.

אויף די בלאטיקע גאסן מיט די איינגערומפענע הילצערנע הייזעס האט זיך קוים באמערקט עפעס א סימן פון לעבן. כ'האב געהאט דעם איינ- דרוק, אז איך בין פארפארן אין א דארף, צו וועלכן עס איז נאך נישט דערגאנגען קיין שפור פון אונדזער ציוויליזאציע. בלויז די רעשטלעך פון דער געמויערטער שול זענען געווען די עדות פון דער רומפולער פארגאנגענהייט פון אט דער אפגעשטארבענער יידישער שטאט, ווו עס איז געבוירן געווארן דער פילזייטיקער גאון, חיים זעליק סלאנימסקי, דער שפעטערדיקער גרינדער פון דער ערשטער העברעישישער טאג-צייטונג „הצפירה“. אין יאר 1844 האט חיים זעליק סלאנימסקי באקומען דעם דעמידאף-פרייז פון 250 רובל פאר זיין צושייער צו דער דערפינדונג פון דער רעכן-מאשין, טראנסקאנטינענטאלן טעלעגראף און דאמף-לאקא- מאטיוו.

די דערפינדונג פון דער רעכן-מאשין איז אייגנטלעך געווען דאס

ווערק פון סלאַנימסקיס שווער, דעם געניאלן מאַטעמאַטיקער, אַסטראָנאָם און העברעיִשן שרייבער, אברהם יעקב שטערן, פון שטעטל ראַבישויוו — דער ערשטער יידישער מיטגליד פון דער פּוילישער וויסנשאַפּטלעכער געזעלשאַפּט אין וואַרשע. דאָס האָט שטערן דערמוטיקט דעם יונגן גאון פון זאַבלודאַווע, אים גענומען פאַר אַן איידעם און אים צוגעצויגן צו זיינע וויסנשאַפּטלעכע אַרבעטן.

פון די צוויי משפּחות — שטערן און סלאַנימסקי — זענען אַרויסגע- קומען צוויי באַרימטע פּוילישע פּאָעטן, די וואַרטזאָגער פון צוויי שאַרף קעגנגעזעצטע ריכטונגען אין דער פּוילישער ליטעראַטור. דאָס איז דער נעאַקלאַסישער פּאָעט און בייסיקער פּאַלעמיסט, אַנטאַני סלאַנימסקי, און דער מיטשעפּער פון פּוילישן פּוטוריזם און פּילם־טעאַרעטיקער, אַנאַטאָל שטערן.

די וויסנשאַפּטלעכע גאונות פון חיים זעליק סלאַנימסקי איז אויף אַ מערקווירדיקן אופן אַנטפּלעקט געוואָרן טאַקע אין זאַבלודאַווע גופּא. דאָס איז געווען אין די צוואַנציקער יאָרן פון 19טן יאָרהונדערט, ווען קיין זאַבלודאַווע איז געקומען אַן עקספּעדיציע פון רוסישע און דייטשע אַסטראָנאָמען, בכדי דאָרט צו אַבסערווירן אַ קלוי־חמה. אַפּנים, אַז דאָס שטעטל איז דאָן באַטראַכט געוואָרן, ווי דער גינסטיקסטער פּונקט פאַר דער פאַרשונג פון דעם נאַטור־פענאַמען.

דער יונגער ישיבה־בחור, חיים זעליק סלאַנימסקי, וועלכער האָט שוין דאָן געשמט אין זאַבלודאַווע ווי אַן עילוי, איז אויף שריט און טריט נאָכגעגאַנגען די וויסנשאַפּטלעך און מיט גרויס נייגיר באַטראַכט דעם טעלעסקאָפּ, וואָס זיי האָבן אויפגעשטעלט אויפן מאַרק. סלאַנימסקי האָט זיך אַריינגעלאָזט אין אַ שמועס מיט די אַסטראָנאָמען, וועלכע זענען געווען איבערראַשט פון זיין גרויסער וויסנשאַפּטלעכער בקיאות — בפרט נאָך, ווען זיי האָבן געהערט, אַז ער האָט קיינמאַל פּרִיער אַפּילו נישט געהאַט געזען קיין טעלעסקאָפּ פאַר די אויגן. ווען זיי האָבן געפרעגט דעם יונגן בחור אין דער לאַנגער קאַפּאַטע, פון וואַנען ער ווייסט דאָס אַלץ, זאָל סלאַנימסקי האָבן געענטפּערט: „דאָס ווייסט יעדער ייד איז זאַבלודאַווע...“ אַזוי איז דער דאָזיקער עפּיזאָד געשילדערט געוואָרן אין אַ בערלינער

ש. ל. שניידער מאן

צייטונג דורך איינעם פון די דייטשע אַסטראָנאָמען, וואָס האָט זיך באַ-
טייליקט אין דער עקספעדיציע קיין זאַבלודאַווע. דאָס אַרטיקל האָט גע-
טראָגן דעם נאָמען: „דאָס מיסטעריעזע וויסן פון די ליטווישע רביים“.

*

אַ פאַרווירטער בין איך געשטאַנען אויפן מאַרק-פּלאַץ פון זאַבלודאַווע, וווּ מיט קנאַפע אַנדערהאַלבן יאָרהונדערט צוריק האָט זיך אָפּגעשפּילט די סצענע צווישן דעם שטעטלדיקן אַסטראָנאָם, חיים זעליק סלאָנימסקי, און די באַרימטע אַסטראָנאָמען פון אויסלאַנד. אויף די שוועלן פון די צעקרימטע הילצערנע הייזקעס זענען געזעסן אָפּגעשליסענע קינדער פון די נייע איינוווינער, וועלכע האָבן נישט געהאַט קיין אַנונג וועגן דעם לעבנס-שטייגער, וואָס איז אַנגעגאַנגען אין דעם שטעטל במשך פון יאָרהונדערטער. זאַבלודאַווע האָט פון קריג ווייניק געליטן, אָבער דאָס שטעטל איז געווען כמעט ליידיק. בעת מיין באַזוך האָבן זיך דאָרט געפונען קוים צוויי טויזנט נפשות. די אַמאָליקע יידישע גאַרבערייען זענען געווען אין אַ מצב פון צעפּאַלונג. דאָס זעלבע פנים האָבן אויך געהאַט די הונדערטער הילצערנע הייזקעס אין די קרומע געסלעך, וווּ עס האָט אַמאָל געברויזט אַ פאַרביק יידיש לעבן מיט צאַלרייכע בת־תפילה און קולטור-אינסטי-ציעס. פון דער אַלטער, 700-יאַריקער זאַבלודאַווער שול זענען פאַרבליבן בלויז שטיקלעך ווענט מיט אָפּגעמעקטע פּסוקים און אַרנאַמענטן.

ביעלסק-פּאַדלאַסק

דער שאַסיי, וואָס פירט פון זאַבלודאַווע צו דער פּאַוויאַט-שטאַט ביעלסק-פּאַדלאַסק, איז געפלאַסטערט מיט גרויע ציגל. דער דאָזיקער שאַסיי, וואָס ציט זיך אויף צענדליקער מיל, לענגאויס די אַרעמע פּאַד-ליאַסער דערפּלעך מיט די שטרוי-געדעקטע הייזקעס, ווינטמילן און היל-צערנע ברונעמס, איז דורכגעווייקט מיטן בלוט פון די יידישע שקלאפן-

אַרבעטער. דעם שאַסי האָבן געבויט די יידן פון זאַבלודאַווע, ביַעלסק-פּאָדלאַסק, אַרלע, גראַיעווע, וואַסילאַווקע, זאַמבראַווע און אַנדערע שטעט-לעך פון דער ביאַליסטאַקער געגנט.

ווי אין די צייטן פון פּרעה מלך מצרים האָבן די יידן בעת דער נאַצי-שער אַקופאַציע פון דער געגנט אַליין געמוזט צושטעלן דעם לייב, אויס-ברענען די ציגל און זיי אויספלאַסטערן איבער די בלאַטיקע, דאַרפישע וועגן. פאַר דער דאָזיקער אַרבעט פון שנעל אויסבויען דעם שאַסי האָבן די נאַציס געמאַכט פאַראַנטוואָרטלעך דעם אַרלער רב, הרב אברהם האַל-פּערן, און דעם פאַרזיצער פון דער קהלה אין ביַעלסק-פּאָדלאַסק, שמואל וויינשטיין, וועלכער איז געווען דער אייגנטימער פון דריי ציגל-פאַבריקן אין דער געגנט. ביידע זענען זיי געפאַלן אויפן שאַסי אונטער די קלעפּ פון די נאַציס, ווייל זיי האָבן זיך אָפּגעזאָגט אונטערצוטרעטן די יידן צו אַרבעטן שנעלער.

ביַעלסק-פּאָדלאַסק איז געווען אַ גרויסער יידישער צענטער אין דער ביאַליסטאַקער פּראָווינץ. פּונקט ווי אַלע אַנדערע שטעטלעך אין דער געגנט פון פּאָדליאַסיע איז אויך די פּאַוויאַט-שטאַט ביַעלסק אַ מין גרויס דאַרף מיט נידעריקע, הילצערנע הייזקעס. בלויז אויפן מאַרק געפינען זיך געמויערטע הייזקעס און אין צענטער — אַ בנין מיט אַ הויכן רויט-ציגל-דיקן טורעם. דאָס איז דער שטאַטראַט, וווּ עס געפינט זיך אויך די תּפּיסה, די פייערלעשער און אַנדערע שטאַטישע אַנשטאַלטן.

ביים אויסברוך פון קריג האָבן אין ביַעלסק-פּאָדלאַסק געוויינט העכער 12.000 יידן. עס איז געווען אַ כּמעט הונדערט-פּראָצענטיקע יידישע שטאַט. עס האָט זיך דאַרט געפונען אַ יידישע קאַאָפּעראַטיווע באַנק, אַ זיבן-קלאַ-סיקע פּאַלקסשול פון ציש"א, אַ העברעיִשע תּרבות-שול, ספּאַרט-קלובן, ביבליאָטעקן און צענדליקער קלויזן. אַלע קרעמלעך אין שטאַט האָבן געהערט צו יידן.

צווישן די יאָרן 1939—1941, ווען די דאָזיקע געגנט איז עטלעכע מאָל אַריבער פון די נאַציס צו די סאָויעטן, האָבן זיך צונויפגעזאַמלט אין ביַעלסק-פּאָדלאַסק נאָך עטלעכע טויזנט יידן פון די אַרומיקע שטעטלעך. ערשט אין מאַי פון יאָר 1942 האָבן די נאַציס אַרויסגעגעבן די פּאַראַרדע-

נונג וועגן איינשטעלן אַ געטאָ מיט אַ הילצערנעם פּלויט. נישט נאָר האָבן די ביעלסקער יידן אַליין געמוזט בויען דעם פּלויט, נאָר זיי האָבן אויך געמוזט צושטעלן די ברעטער. היות עס האָבן אויסגעפעלט ברעטער, האָבן זיי געמוזט נוצן זייער מעבל. ביים סוף פון יאָר 1943 זענען די לעבן-גע-בליבענע עטלעכע טויזנט יידן אַרויסגעפירט געוואָרן קיין אוישוויץ און מאַיאַדאַנעק.

בלויז אַ קליין הייפל יידן האָט זיך באַוווּן אויסצובאַהאַלטן ביי פּריינד-לעכע פּויערים אין די אַרומיקע דערפער. די דאָזיקע געציילטע יידן זענען טאַקע נאָך דער באַפּריינג צוריקגעקומען קיין ביעלסק. די מערהייט האָט אָבער באַלד אויסגעוואַנדערט, און אין האַרבסט 1959 האָבן איך דאָרט געטראָפן קוים אַ קנאַפן מנין יידן. דאָס זענען געווען די משפּחות פון ישראל קאַפּלאַנסקי, ישראל בענקאַווסקי, יוסף איזביצקי און די פיר ברידער גרודי פון דראַהיטשין, וועלכע האָבן נאָך דער באַפּריינג זיך באַ-זעצט אין ביעלסק-פּאָדלאַסק.

עס זענען געהאַט פאַרביי קוים געציילטע מינוטן, ווי אונדזער אויטאָמאָביל איז אָנגעקומען אין שטאָט און אַלע יידן פון ביעלסק-פּאָדלאַסק זענען זיך צונויפגעקומען אויפן מאַרק און אונדזן איינגעלאָדן אין הויז פון ישראל קאַפּלאַנסקי. דער בעל-הבית און זיין פרוי, טויבע, האָבן גלייך גענומען גרייטן דעם טיש, וואָס זיי האָבן איבערגעדעקט מיט אַ ווייס טישטעך און אַוועקגעשטעלט פון כל טוב — מאַרינירטן הערינג, שטרודל, בראַנפן און אַפילו פּסחדיקן ווישניאַק, וואָס זיי האָבן אָפּגעגאַסן פון אַ גרויסן סלאַי.

ישראל און טויבע קאַפּלאַנסקי האָבן געוווינט אין אַ הייזקע פון פיר צימערן, באַקוועם און מאַדערן איינגעאַרדנט. ווען זיי האָבן באַמערקט מיין שטוינונג צוליב דער פיינער הייזקע, האָבן זיי מיר דערציילט, אַז דאָס הויז האָט זיך איינגטלעך געפונען אין שכנותדיקן אַרלע, וווּ זייער משפּחה האָט געלעבט במשך פון דורות. נאָך דער באַפּריינג, ווען זיי זענען אַרויסגעקומען פון דער באַהעלטעניש אין אַ דערביידיקן דאָרף, האָבן זיי דאָס הויז פון אַרלע אַריבערגעטראָגן קיין ביעלסק-פּאָדלאַסק, ווייל זיי זענען

געווען די איינציקע יידישע משפחה, וואס איז געהאט צוריקגעקומען קיין ארלע.

דאס הילצערנע הויז איז געווארן פונאנדערגענומען און שטיקלעכווייז אריבערגעפירט מיט פויערישע וועגענער. אַ חודש צייט האט געדויערט דאס אריבערפירן און צוריק אויפשטעלן די הייזקע. די גאס, ווו דאס הויז פון ישראל קאפלאנסקי איז געווארן אויפגעשטעלט, האט פארן קריג גע- הייסן „אוליבא בושניטשנא“ — בית-מדרש-גאס. עס האט זיך דארט געפונען דאס גרויסע בית-המדרש. דער הקדיש, מרחץ און די אנדערע קהלשע אינסטיטוציעס פון ביעלסק-פאדלאסק. פון דעם אלעם איז נישט פארבליבן קיין זכר. אויך דער נאמען פון דער גאס איז געענדערט געווארן אויף: קאזשימיעזשאווסקא.

אין די גראמע צימערן פון קאפלאנסקיס הויז זענען געשטאנען דריי ריזיקע קאסטנס געמאכט פון פרישע סאסנע-ברעטער, וואס האבן אין דער שטוב פארשפרייט דעם ריח פון וואלד. די קאסטנס זענען געווען פארזען מיט שלעסלעך. דאס איז געווען דער באגאזש, וואס די משפחה קאפלאנסקי האט געהאט פארטיק געמאכט פאר זייער אפפאר קיין מדינת ישראל.

קאפלאנסקי האט זיך פאר מיר מודה געווען, אז ער האט די גאנצע צייט גאנץ פיין פארדינט און אז נאך דער אקטאבער-איבערקערעניש, וואס האט געבראכט מער פרייהייט פארן פריוואטן האנדל, קען ער מאכן נאך מער געלט. ער האט אבער באשלאסן אויסצוואנדערן קיין ישראל, ווייל אין ביעלסק און אפילו אין ביאליסטאק לעשט זיך אויס דאס יידישע לעבן און עס ווילט זיך די לעצטע יארן זיין אין א יידישער סביבה.

ווען קאפלאנסקי האט אנגעגעבן אויף א פאספארט אויסצוואנדערן קיין ישראל, איז ער גערופן געווארן אין פרעזידיום פון ביעלסקער נאציאנאל-ראט, ווו דער פארזיצער און די אנדערע באאמטע האבן מיט אים פרובירט איינעננהן, אז ער זאל נישט אוועקפארן פון שטאט.

„איך האב קלאר געפילט — האט קאפלאנסקי געזאגט — אז די גויים מיינען עס ערנסט. זיי האבן מיך געפרעגט, צי איך לייד פון אַנטיסעמיטיזם, צי איך האב וועלכע עס איז שוועריקייטן און האבן פרובירט ווירקן אויף

מיר, אז איך זאל אין לעצטן מאמענט ענדערן מיין באשלוס און בלייבן אין ביעלסק".

קאפלאנסקי האט אונטערגעשטראכן, אז דער פארזיצער פון נאציאנאל-ראט האט מיט טיפער אויפריכטיקייט געזאגט: „עס וועט זיין אומעטיק אין שטעטל אן אייך. פארט נישט אוועק. איר האט זיך פאר גארנישט וואס צו שרעקן. די אמאליקע צייטן זענען פארביי".

אויך די דריי ברידער גרודי האבן שוין געהאט זייערע פאספארטן, גרייט אפצופארן קיין ישראל, ווהיין זיי האבן פארויסגעשיקט זייער עלטסטן ברודער, לייזער, צוזאמען מיט זיין 17-יאריקן זון. די פרוי פון לייזער גרודי איז נאך פארבליבן אין ביעלסק, כדי צו העלפן ארויסשיקן דעם איבעריקן באגאזש. לייזער גרודי מיט זיין זון זענען געפארן מיט א טראנספארט פון 22 יידישע פארמער פון נידערשלעזיע. דאס איז געווען א ספעציעלער צוג פון 36 וואגאנען מיט בהמות, פערד, שעפסן און אגריקולטור-מאשינען. די ברידער גרודי האבן אין דעם דאזיקן טראנספארט מיטגעשיקט זעקס בהמות, 19 שעפסן און א טראקטאר.

די ברידער גרודי האבן אבער טייער באצאלט פאר דער קורצער פראספעריטי, וואס זיי האבן גענאסן אין די ערשטע יארן פון קאמוניסטישן פוילן. אין יאר 1950, ווען דער פאליציי-רעזשים איז געווארן פארשטארקט און מען האט גענומען אונטערדריקן יעדע פריוואטע איניציאטיוו, איז פישל גרודי געווארן ארעסטירט. נאך לאנגע לאדענישן אין געריכט האט ער בא-קומען ניין חדשים תפיסה. ביז צום משפט איז ער אבער שרעקלעך געפיין-ניקט געווארן.

צוויי יאר נאך דער באפריינג, אין ווינטער 1953, ממש עטלעכע טעג נאך דעם דאקטוירים-בלבול אין מאסקווע, איז פישל גרודי ווידער אמאל געווארן ארעסטירט. דאס מאל איז ער געווארן אנגעקלאגט, אז ער האלט אן פארבינדונגען מיט דער נאציאנאליסטישער אונטערערדישער באווע-גונג. צוועלף פאליציאנטן זענען געקומען אין הויז פון די ברידער גרודי און צוגענומען ממש אליק, וואס זיי האבן געהאט אין הויז. קורץ נאך סטא-לינס טויט איז גרודי, פונקט ווי די דאקטוירים, אן שום משפט באפרייט געווארן און זיין ארט אין תפיסה האבן פארנומען דער ביעלסקער פרא-

ווען די ווייסל האט גערעדט יידיש

קוראָר און דער אויספאַרשונגס־ריכטער. עס האָט זיך, נעמלעך, אַרויסגע־וויזן, אַז זיי האָבן צוגעגנבעט דאָס זילבערוואַרג און דאָס צירונג פון די ברידער גרודי.

דער פּראָצעס קעגן פּראָקוראָר און אויספאַרשונגס־ריכטער איז פּאַר־געקומען הינטער געשלאָסענע טירן און יעדער איינער פון זיי האָט באַקו־מען צו אַכט יאָר תּפּיסה.

נאָך דער אַקטאַבער־איבערקערעניש זענען זיי געוואָרן באַפּרייט אויפן סמך פון דער אַלגעמיינער אַמנעסטיע פון גאַמולקאָ־רעזשים. דער באַ־פּרייטער אויספאַרשונגס־ריכטער איז דאָן געקומען צו די ברידער גרודי און זיך פּאַרענטפּערט, אַז ער האָט זיי געלאָזט אַרעסטירן אויפן באַפעל פון אַרטיקן פּאַרטיי־סקערעטאַר, וועלכער האָט אים אויך פּאַראַרדנט צו פּאַר־משפטן פּישל גרודי אויף פינף יאָר תּפּיסה.

פונקט ווי ביי ישראל קאַפּלאַנסקי, איז אויך די וויונג פון די ברידער גרודי פול געווען מיט וואַליזעס און קאַסטנס. זיי האָבן בלויז געוואַרט אויף אַ מיטטיילונג פון דאַנציק וועגן דער שיף, וואָס האָט זיי באַדאַרפט ברענגען קיין ישראל, וווּ זייער ברודער, לייזער גרודי, האָט שוין גענומען איינאַרדענען אַ ווירטשאַפט הינטער חיפה.

אַרלע

איבער די צעקרוּמע הילצערנע הייזקעס פון אַרלע האָט זיך שטאַלץ געטורעמט די פעסטונגאַרטיקע, האַלב־חרובע שול, וואָס איז נאָך פול געווען מיט סימנים פון איר אַמאַליקער פּראַכט. צווישן די קאַלירפולע אַרנאַמענטן, חיות, פּייגל און קאַפּיטלעך תּהילים אין אַ זעלטן אַריגינעלער שריפט, וואָס זענען געהאַט פּאַרבלין אויף די ווענט פון דער אויסגעברענטער שול, האָב איך אָבער נישט געקענט געפונען די דאַטע, ווען די שול איז געבויט געוואָרן.

דאָך איז נישט שווער געווען פעסטצושטעלן, אַז אַט־די שול האָט געשטאַמט פון 16טן יאָרהונדערט. אַן עדות דערויף איז געווען דער רענע־

סאנס-סטיל פון דער ארכיטעקטור. דער סקעלעט פון דעם בנין איז אויך געווען א באווייז, אז אין אט דעם שטעטל, ווו ביים אויסברוך פון קריג האבן געווינט סך-הכל דריי טויזנט יידן, האט אמאל געבליט א גרויסער יידי-שער ישוב, וואס איז בכוח געווען אויפצובויען אזא מאָנומענטאלע שול. פֿאַרן פֿאַרלאָזן דאָס שטעטל, אין יאָר 1944, האָבן די נאַציס אונטער-געצונדן די שול. דער הילצערנער דאָך און דער סופיט, וואָס איז געווען אַ מייסטער־ווערק פון זעלטענע שניצערייען און פֿאַרביקע באַצירונגען, איז פֿאַרברענט געוואָרן. עס זענען אָבער ווייניק באַשעדיקט געוואָרן די ווענט. די עטלעכע אַרלער יידן, וועלכע זענען נאָך דער באַפֿריינג אַרויסגעקומען פון זייערע באַהעלטענישן, האָבן זיך פֿאַרמאַסטן צוריק צו רעסטאָורירן זייער שול. דער ביאַליסטאַקער וואַיעוואַדישער קאַמיטעט האָט אַרויסגעוויזן פֿאַרשטענדעניש און באַשטימט אַ סומע, וואָס האָט אָבער געסטאַיעט אויף צו מאַכן בלוז אַ דאָך און טרעפּ צו דער ווייבערישער שול. ווי נאָר אָבער די עטלעכע אַרלער יידן זענען אין יאָר 1955 אַוועק פון שטעטל, האָבן די פֿאַרוואַלטער פון לאַקאַלן אַגריקולטור־קאָאָפּעראַטיוו פֿאַרוואַנדלט די שול אין אַ שפּיכלער פֿאַר כעמישער באַמיסטיקונג.

עס האָט גענומען אַ שטיקל צייט, ביז איך האָב אויפגעזוכט דעם פֿאַרוואַלטער פון אַגריקולטור־קאָאָפּעראַטיוו אין אַרלע, וועלכער איז גע-קומען מיט אַ בינט שליסלען אין האַנט, בכדי צו עפענען די שול. דער באַזאַמער, וועלכער האָט באַמערקט מיין אויפּרעגונג, האָט פּרובירט אויפ-קלערן, אז אין גיכן וועט דער שול-בנין ווערן אויסגעליידיקט און מען וועט פֿאַרענדיקן דאָס רעסטאָורירן די שול.

ווי איך האָב זיך דערוואָסט, איז די שענדלעכע האַנדלונג פון לאַקאַלן אַגריקולטור־קאָאָפּעראַטיוו געווען אין סתירה צו די אינסטרוקציעס פון דער קאָנסערוואַציע־אַפּטיילונג ביים ביאַליסטאַקער וואַיעוואַדישן קאַמי-טעט. דאָס איז נישט געווען דער איינציקער פּאַל פון איגנאָרירן די אינ-סטרוקציעס פון קולטור־מיניסטעריום וועגן קאָנסערווירן און אָפהיטן שולן פון אַ היסטאָרישן ווערט.

ווען דער לייטער פונעם קאָאָפּעראַטיוו האָט געעפנט די סקריפענדיקע שווערע אייזערנע טיר פון דער שול, האָט מיר אַ שלאַג געטאַן אין פנים

דער זויערער ריח פון די כעמישע שטאָפן, וואָס זענען קופּעסווייז געלעגן אין די ווינקלען פון דער שול. אין סאַמע צענטער, וווּ עס האָט זיך אַמאָל געפונען דער באַלעמער, איז געשטאַנען אַ וואָג צום וועגן די באַמיסטיקונג פאַר די פּויערים פון דער געגנט. אין דעם געמויערטן אַרונ־קודש פון דער אומגעוויינלעך־דיקער מזרח־וואַנט זענען געלעגן די בוכהאַלטעריע־העפטן פון אַגריקולטור־קאַאָפּעראַטיוו.

איך האָב אַרויפגעקלעטערט אויפן שול־בוידעם, גענישטערט אין די ווינקלען, אָבער נישט געפונען קיין שום איבערבלייבעניש פון די שול־הייליקייטן. בלויז הינטערן שול־בנין האָב איך באַמערקט עטלעכע מצבות פון אַלטן בית־עלמין. פונקט ווי אין זאַבלודאַווע איז אויך דער בית־עלמין אין אַרלע פאַרוואַנדלט געוואָרן אין אַ מאַרק־פּלאַץ.

די יידן, וועלכע האָבן מיט הונדערטער יאָר צוריק געבויט די שול, האָבן פאַר דעם צוועק אויסגעקליבן דעם העכסטן פונקט פון ישוב. זינט דעמאָלט האָט זיך די געגנט דאָ ווייניק געענדערט. צופוסנס דער שול שפּרייטן זיך אומענדלעכע פעלדער, מיט קופּעס צונויפגעטויליעטע, שטרויע־נע הייזקעס און ווינטמילן.

מיט געלאַסענע טריט האָב איך זיך דערווייטערט פון דעם געשענדעטן, פאַרוואַרלאָזטן בית־עלמין און פון דער איינזאַמער שול, איבער וועמענס בלויזער פּראָנט־וואַנט עס האָט זיך נאָך קלאָר געזען דער ראָזעווער אויפ־שריפט: „מה נורא המקום הזה“.

זאַמאַשטש

די יידישע שטעטלעך אין דער לובלינער וואַיעוואַדשאַפט זענען ווי מאַן געדיכט אָנגעשיט אויף דער מאַפע פון פּוילן. יעדע עטלעכע מייל געפינט זיך אַ שטעטל, וואָס האָט אַמאָל געברויזט מיט יידיש לעבן. אין פּיל פון די שטעטלעך האָב איך אָבער נישט געטראָפּן אַפילו קיין איינציקן ייד און אויך נישט קיין שפור פון די אַלטע שולן און בית־עלמינס. די געציילטע יידן פון די דאָזיקע שטעטלעך, וועלכע האָבן איבערגעלעבט דעם היטלער־מבול,

זענען מער נישט צוריקגעקומען אין זייערע היימען, אין שאַטן פון די גאז-קאמערן אין מאַידאנעק.

אין לעווערטהאָוו, ווילאָדאָווע, איזביצע, קראַשניק און לענטשנע האָב איך געטראָפֿן צו איינצלנע, אַדער העכסטנס דריי יידן. דעם ערשטן מנין יידן האָב איך געפונען ערשט אין כעלם, אָבער אַ העלפט פון זיי האָבן זיך שוין געקליבן אין וועג אַריין. אין דער געבורט-שטאָט פון י. ל. פּרץ, אין זאַמאַשטש, האָב איך געטראָפֿן דריי יידן, שמען בייטשמאַן, אברהם זילבע-רינג און נ. גורפינקעל, אַנגעשטעלטע אין קאַאָפּעראַטיוו פון הייל-קריי-טעכצער, וועלכע האָבן געפירט אַ קאַמף פאַר צוריקשטעלן דעם נאַמען אויף דער פּרץ-גאַס.

די גאַס אויפן נאַמען פון י. ל. פּרץ, וואָס איז אַנגערופן געוואָרן נאָך אין די דרייסיקער יאָרן, אונטערן סאַנאַציע-רעזשים, איז נישט געענדערט געוואָרן דורך דער גאַנצער צייט פון דער נאַצי-אַקופאַציע און אויך עט-לעכע יאָר נאָך דער באַפֿריונג. ערשט אין יאָר 1952 האָט דער זאַמאַשטשער נאַציאָנאַל-ראַט באַשלאָסן צו ענדערן דעם נאַמען פון דער גאַס און זי אַנגערופן אויפן נאַמען פון אַ לאַקאַלן העלד, אַ געוויסן נאַמיסלאָווסקי. די פּראָטעסטן פון די עטלעכע פאַרבליבענע יידן אין זאַמאַשטש זענען געוואָרן פולשטענדיק איגנאָרירט. ערשט, ווען דאָס קולטור-מיניסטעריום האָט אינ-טערווענירט, האָבן די זאַמאַשטשער שטאַט-באַלעבאַטים אַראַפּגענומען דאָס בלעכל מיטן נאַמען נאַמיסלאָווסקי, אָבער דעם נאַמען י. ל. פּרץ נישט צוריקגעשטעלט.

אין זאַמאַשטש איז פאַרבליבן די אַלטע שול, וואָס לויט דער לעגענדע זאַל זי האָבן געבויט געוואָרן דורך דעם קאַנצלער יאַן זאַמאַיסקי. דער דאָזיקער רענעסאַנס-בנין פון סוף 16טן יאָרהונדערט האָט זיך אויסגע-צייכנט מיט זיין רייכער אויסשטאַטונג — פאַליכראַמירטע ווענט, האַלץ-שניצערײַען און מעטאַל-אַרנאַמענטן. די נאַציס האָבן די שול אויסגעפליג-דערט און דאָרט איינגעאַרדנט די סטאַליער-וואַרשטאַטן פון דער דײַטשער פירמע „ציפּסער“.

בעת מיין באַזוך אין זאַמאַשטש, אין יאָר 1957, איז גראַד געהאַט פאַרענדיקט געוואָרן דאָס אריבערטראַגן די שטאַטישע ביבליאָטעק אין

רעסטאורירטן שול-בנין. איך האָב געזען ווי אַ שטאַב מענטשן האָט גע-
אַרבעט ביים איינשטעלן די ביכער. ווען איך האָב פאַרלאַנגט צו זען דעם
קאַטאַלאָג, האָט די פאַרוואַלטערין מיך אַריינגעפירט אין אַ זייטיקן צימער,
וואָס האָט מיר אויסגעזען צו האָבן געווען דער פּאַליש פון דער שול.
צווישן די קרוב דרייסיק טויזנט בענדער האָב איך אָבער נישט געפונען
קיין בוך פון דעם זאַמאַשטשער בן-עיר, דעם קלאַסיקער פון דער יידישער
ליטעראַטור, י. ל. פּרץ, וועלכער איז נאָך פאַרן קריג איבערגעזעצט געוואָרן
אויף פּויליש.

*

די פּוילישע קולטור-היסטאָריקערין, אַננא קוביאַק, האָט אַדורכגעפירט
אַ גענויע אויספאַרשונג וועגן דעם צושטאַנד פון די פאַרבליבענע שולן און
בתי-מדרשים אין פּוילן, נאָך דער באַפּריינג. אויך אַנדערע פּוילישע קונסט-
היסטאָריקער האָבן אויסגעפאַרשט דעם ענין און פאַרעפנטלעכט גרעסערע
אַרבעטן, אין וועלכע עס איז איינשטימיק אַרויסגעהויבן געוואָרן דער
פּאַקט, אַז „די אַרכיטעקטור פון די אַלטע יידישע שולן איז אַ נאַטירלעכער
טייל פון דער פּוילישער פּאַלקס-קונסט“. אין די דאָזיקע אָפּהאַנדלונגען
איז אָבער אַרויסגעבראַכט געוואָרן דער טרויעריקער פּאַקט, אַז די מער-
הייט יידישע היסטאָרישע בנינים איז געוואָרן אָפּגעווישט. פיל אַלטע שול-
בנינים אין די גאָר קליינע שטעטלעך, וואָס האָבן געהאַט איבערגעלעבט די
נאַצי-אַקופאַציע, זענען ערשט נאָך דער באַפּריינג פאַרניכטעט געוואָרן
דורך פּוילישע וואַנדאַלן.

עס זענען אָבער נאָטירט געוואָרן פּאַלן, ווען בעת דער מלחמה האָבן
פּאַלאַקן באַשיצט יידישע היסטאָרישע דענקמעלער און נאָך דער באַפּריינג
האָבן פּוילישע אַרכיטעקטן געפירט מלחמות מיט די נייע מאַכטהאַבער אין
די שטעטלעך וועגן ראַטעווען פון פאַרניכטונג שול-בנינים, וואָס זענען
רעסטאורירט געוואָרן מיט גרויס פּיעטעט.

אַזוי, למשל, איז געראַטעוועט געוואָרן דער מאַנומענט פון בערעק
יאַסעלעוויטש, דער יידישער פּולקאָוויק אין אויפשטאַנד פון טאַדעווש

קאשטשוסקא און שפעטער אין דער אַרמיי פון וואַרשעווער פירשטנטום. דאָס קבר פון בערעק יאַסעלעוויטש געפינט זיך פיר קילאָמעטער הינטער קאַצק אויפן אַרט. וווּ בערעק יאַסעלעוויטש איז דעם 5טן מאי 1809 געפאלן אין אַ שלאַכט מיט עסטרייכישע רעגיימענטן.

דער קאַצקער בית־עלמין, צוואַמען מיטן קבר פון קאַצקער רבין, ר' מענדעלע, איז דורך די נאַציס געוואָרן פאַרניכטעט, אָבער דער גרויסער מאַרמאַרענער מאָנומענט פון בערעק יאַסעלעוויטש, וועמענס אויפשריפט דערציילט וועגן דער העלדישקייט פון דעם יידישן פאַטריאַט, איז געוואָרן געראַטעוועט, דאָס איז צו פאַרדאַנקען אַ גרופע געוויסנהאַפטע פּאַלאַק, וועלכע האָבן ביים אַריינמאַרש פון די נאַציס פאַרדעקט דעם מאָנומענט מיט ערד און שטיינער. נאָך דער באַפריינג איז דער מאָנומענט צוריק געוואָרן אויסגעגראָבן און איז פאַרבליבן ביזן היינטיקן טאָג.

דער אויפשריפט אויף דעם נישט־געטעסעטן גראַניט־פעלז לויטעט: „בערעק יאַסעלעוויטש, געבוירן — 1760, געפאלן — 1809. דאָ באַגראָבן.“ נעבן דעם גראַניט איז אָבער אויך פאַראַן אַ שטיינערנע פליטע, וואָס איז במשך פון איבער הונדערט יאָר געווען פאַרשיט און פאַרוואַקסן מיט געדיכטן גראַז. דער אויפשריפט אויף דער דאָזיקער פליטע לויטעט: „דאָ ליגט פולקאוויק בערעק יאַסעלעוויטש, וועלכער איז דעם 5טן מאי 1809 געפאלן אין קאַמף פאַר פוילן. דיין רום האַטו פאַרדינט נישט דורך שאַכער־מאַכער, נאָר דורך פאַרגיסן דיין בלוט פאַרן פאַטערלאַנד (ניע שאַכערקאָן, ניע מאַכערקאָן, ודאָבילעש סאַביע סלאַווען...)“.

דער דאָזיקער אויפשריפט אין אַ העסלעכן אַנטיסעמיטישן זשאַרגאָן איז געוואָרן פאַרדעקט אויף דער פאַרדענונג פון דעם ליבעראַלן גראַף זשולטאַווסקי, דעם אַמאָליקן אייגנטימער פון קאַצק, וועלכער האָט אוועקגע־שטעלט דעם גראַניטענעם מאָנומענט.

די נייע סאָציאַליסטישע באַלעבאַטים פון קאַצק, וועלכע האָבן אָפּגע־מעקט די לעצטע שפורן פון דעם גרויסן חסידישן צענטער, האָבן אָבער אויסגעגראָבן די פליטע מיט דעם שענדלעכן אויפשריפט.

XVIII

„זיי און מיר“

ביז צום חורבן האָט די קריסטלעכע באַפעלקערונג פון די שטעטלעך על־פּירוב געוווינט אין די הינטערגאַסן און אויף די וועגן, נענטער צו די דערפער. בלויז די קירכע, וואָס האָט זיך אַלע מאָל געפונען אין האַרץ פון יידישן תּחום־המושב, האָט מיט אירע צלמים און פּלאַמיק־רויטן דאָך געוועלטיקט איבער די נידעריק־הילצערנע יידישע הייזקעס מיט די מאַכיק־גרינע שינדלדעכער, און דערמאָנט די יידן, אַז זיי זענען נישט אין גאַנצן ביי זיך אין דער היים.

דאָך האָבן די יידן אומדערשראַקן און שטאַלץ געפירט זייער אייגנ־אַרטיק שטייגער־לעבן — אין פּרייד און אין טרויער. זיי האָבן געפּראַוועט חתונות אונטערן אָפענעם הימל פון שולהויף און די לוויות געפירט דורכן מאַרק. פּרייטיק פּאַרנאַכט האָט דער שמש „געקלאַפט שבת“ גראַד אין די גבירישע געוועלבער, וואָס פּלעגן זיך נישט אײלן צו שליסן די טירן, הגם די זון האָט זיך שוין גענומען זעצן אויף מערב־זייט.

ביים אַריינפאַר אין שטעטל, נעבן די געקרייציקטע נאַקעטע קריסטוס־פיגורן, איז ערב שבת אויספרובירט געוואָרן דער ערוב־תּחומין, די סימ־באַלישע צוים, וואָס האָט געצייכנט די גרענעצן פון דער הייליקער קהלה. אין די שבתים און יום־טובים האָט דאָס פנים פון די שטעטלעך זיך לגמרי געביטן. די קראַמען געשלאָסן און די וואַרשטאַטן צוגעדעקט, האָט דער יידישער יום־טוב געהויערט אין יעדן ווינקל.

בלויז די שטעטלעך, וואָס האָבן זיך געפונען אויף די שלאַכטן פון קריג און אינוואַזיעס, האָבן געהאַט פּעסטונגאַרטיקע, געמויערטע שולן. די איבערוויגנדיקע מערהייט פון די בת־תּפילה איז באַשטאַנען פון הילצערנע

בנינים. אין הילצערנע הייזקעס האָבן זיך אויך געפונען די ישיבות און חדרים, און אין דער נייער צייט — די קולטור-קלובן און ביבליאטעקן, די פראַפעסיאָנעלע פאַראיינען און פאַרטייל-לאַקאַלן.

די נעמען פון די דאָזיקע שטעטלעך זענען געוואָרן אזוי פאַרידישט, אַז זיי האָבן מיט זיך בלויז פאַרגעשטעלט אַ ווייטן אַפּקלאַנג פון די נעמען, אונטער וועלכע זיי פיגורירן אויף דער מאַפּע פון פּוילן. פּשיסכע, ראַבישויוו, גער, גריצע, קוזמיר, ציומיר, ריישע, ריוויץ, פאַרצעוו, פּילעוו, מעזריטש און אַמשינאָוו, האָבן איך שוין געטראָפּן פּולשענדיק „יידן-ריין“. זייערע פאַרידישטע נעמען האָבן אָבער אויפגעלעבט טרויעריקע און אויך פּריידיקע געשעענישן און אַרויסגערופן אין געדעכעניש קאַלירפּולע יידישע געשטאַלטן פון דער נאַענטער און ווייטער פאַרגאַנגענהייט.

אויף די חורבות פון פאַרברענטע געטאַס זענען אויסגעוואַקסן נייע גאַסן, נייע קוואַרטאַלן, וועמענס איינוווינער זענען אַנגעטראָגן געוואָרן פון דער פּרעמד דורכן שטורעם פון דער צייט. דאָ און דאָרט איז פאַרבליבן אַן עלנטער איינזאַמער ייד, וועלכער האָט געוואַכט ביי דער חרובער שול, אָדער ביים פאַרוואַרלאָזטן בית-עלמין, וווּ די פאַרבליבענע מצבות האָבן מיט זיך פאַרגעשטעלט דעם שטיינערנעם פּנס פון דער אַפּגעמעקטער קהלה.

אויף די מויערן פון די שטעט און שטעטלעך האָבן פּלאַקאַטן אַנגעזאַגט די מילעניום-פייערונגען פון פּוילישן שטאַט אויף אַ שטח פון זעקס יאָר פון 1960 ביז 1966 — לכּבוד דעם טויזנטיאַריקן יובל פון דער קרוינונג פון קעניג מיעשקאַ דעם I טן. באַזונדערע פייערונגען אויף דעם זעלבן פּעריאָד זענען אַנגעזאַגט געוואָרן דורך דער קאַטוילישער קירך, ווייל דאָס יאָר 960 איז אויך די דאַטע, ווען דער קעניג מיעשקאַ דער ערשטער האָט אַנגע-נומען די קריסטלעכע אמונה, צוזאַמען מיטן גאַנצן פּאַלק.

עס איז אָבער פאַרשוויגן געוואָרן דער מילעניום פון יידישן ישוב, הגם דער ערשטער געשריבענער דאַקומענט וועגן מלך מיעשקאַ איז אין העברעיִש און זיין מחבר איז געווען דער באַרימטער יידישער רייזנדער, אברהם בן יעקב, אָדער איבראַהים איבן יאַקאַב הישראלי, ווי ער איז באַקאַנט געווען אין דער אַראַבישער וועלט. ווען אברהם בן יעקב האָט אין

יאָר 966 באַזוכט דעם הויף פון מלך מיעשקאָ האָבן אין גניענאָ. קראַקע און צווימיר זיך שוין געפונען יידישע סוחרים און בעלי-מלאכות. אין יאָר 1958, ווען דער גאַמולקאַ-רעזשים האָט לכבוד דעם מילעניום פראַקלאַמירט דעם אויפבויע פון טויזנט נייע בנינים פאַר פאַלקס-שולן, זענען הונדערטער יידישע בתי-תפילה פאַרוואַנדלט געוואָרן אין קלובן אָדער מאַגאַזינען פאַר די אַגריקולטור-קאָאָפּעראַטיוון אין די "יידן-ריינע" שטעטלעך.

אין דער טויזנט-יאַריקער געשיכטע פון יידישן ישוב אין פוילן, האָט שוין נישט איין מאָל פאַסירט, אַז גרויזאַמע מושלים, וועלכע האָבן פאַר-טריבן די יידן פון די גרעסערע שטעט אָדער אַפילו פון גאַנצע פראַווינצן, האָבן זיי שפעטער צוריקגערופן. באַזונדערס איז דאָס נאַטירט געוואָרן אין טיפן מיטלאַלטער, ווען די יידן זענען תמיד געווען דער שעיר-לעזאול אין דעם מאַכט-קאַמף צווישן דער אַנטיסעמיטיש-קאַטאָלישער קירכע און דער מלוכה.

דער דאָזיקער מאַטיוו האָט געפונען אַן אַפּלאַנג אין דער אויפ-גייענדיקער יידישער ליטעראַטור אין פוילן. דער יונגער שלום אַש, צו וועמען די ווייסל האָט גערעדט יידיש, האָט וועגן דעם מרמז געווען אין אַ שילדערונג פון אַלטן יידישן קוואַרטאַל אין קראַקע, אונטערן נאָמען "זיי און מיר", וואָס איז אין יאָר 1906 דערשינען אין זיינס אַ זאַמלינג פון קורצע דערציילונגען.

די רמזדיקע שילדערונג פון שלום אַש וועגן דעם יידישן יציאת-פוילן און דאָס צוריקרופן די "מה-יפית-יידן" איז ווי אַנגעמאַסטן פאַר דעם גירוש-פוילן נאָך דער זעקסטאַגיקער מלחמה פון מדינת ישראל, אין יאָר 1967, ווען נאָך אַן אויסברוך פון אַנטיסעמיטישע בלבולים און ראַסיסטישן יאַגד אויף יידן, וועלכע זענען באַזייטיקט געוואָרן פון עפנטלעכן לעבן, האָט דער אויס-געניכטערטער גאַמולקאַ-רעזשים פרובירט צוריקרופן די אַמאָל אייפערדיקע זינגער פון "רויטן מה-יפית". אַט זענען די וויזיאַנערישע ווערטער פון שלום אַש :

"אַז משיח וועט קומען און די יידן קיין ארץ-ישראל פירן, וועט אַ פוילישער פריץ מיט טויזנטער וועגן און אומוועגן זוכן אַ ייד, כדי ער זאָל

זיך אין זיין דאָרף באַזעצן. אַ פּויליש דאָרף, אָן אַ יידישן אַרענדאָר, אָן אַ יידישער קרעטשמע, איז ווי אַ הויז אָן אַ בלימל, גויים דאַרפן דעם ייד, אויב נישט צו צופן זיין בערדל, איז כאַטש מה־יפּית צו זינגען. אַ גוי גייט אויס פאַרן יידישן מה־יפּית. מיצקעוויטש האָט דעם שענסטן מה־יפּית אַריינגעלייגט אין מויל פון יאַנקל מוזיקאַנט.

אַט דער מאַטיוו וועגן צוריקרופן די פאַרטריבענע יידן איז אין אומ־אַפהענגיקן פּוילן אויפגעפרישט געוואָרן דורך דעם פאַרביסענעם אַנטי־סעמיטישן שריפטשטעלער אַדאַלף נאַוואַטשינסקי.

אין אַ סאַרקאַסטישן זעלבסט־אינטערוויו, וואָס נאַוואַטשינסקי האָט אין יאָר 1927 פאַרעפנטלעכט אין „וויאַדאַמאַשטי ליטעראַצקיע“, האָט ער אַפּנהאַרציק פאַנטאַזירט וועגן דעם, וויאַזוי אַ יידן־ריין פּוילן וועט אויסזען. דאָס איז געווען דער חלום פון דער אַנטיסעמיטישער ענדעציע און איר „נביאַ“ ראַמאַן דמאַוסקי, וועמענס יורשים, בראש מיט דעם ראַסיסט און פאַגראַמטשיק באַלעסלאַוו פּיאַסעצקי, זענען געוואָרן די סאַמע ענטו־זיאַסטישע שטיצער פון גאַמולקאַ־רעזשים, באַזונדערס נאָך דער זעקס־טאַגיקער מלחמה, ווען עס האָט זיך אָנגעהויבן דער גירוש פּוילן.

דער זעלבסט־אינטערוויו פון אַדאַלף נאַוואַטשינסקי, אַגב אַ מוסטער פון פאַלעמישן שאַרפּוין, האָט זיך אָנגעהויבן מיט אַ פּייערלעכער „פאַר־זיכערונג“, אַז ער איז אַ קעגנער פון „זאַלאַגישן אַנטיסעמיטיזם“, אַז ער איז קעגן פאַגראַמען און בכלל קעגן פיזישע גוואַלד־אַקטן. ער האָט זיך אָבער אַרויסגעזאָגט קעגן דעם אַזוי גערופענעם „פאַן־סעמיטיזם“, קעגן דער אַחדות פון יידישן פאַלק, ווי אויך קעגן יעדער פאַרם פון „קולטור־אַסימילאַציע“, אַדער קולטור־שותפות מיט יידן. דערביי האָט נאַוואַטשינסקי דערקלערט, אַז צום בעסטן זענען אים ליב די אַרטאָדאָקסיש־פרומע יידן, וועלכע ווילן זיך נישט אויסמישן מיט דער פּוילישער באַפעלקערונג. ער האָט פאַרטיידיקט דעם פּרינציפּ פון „נומערוס קלאַוזוס“ לגבי יידן אויף אַלע געביטן פון פּוילישן עפנטלעכן לעבן — אין דער פרעסע, ליטעראַטור, אַדוואַקאַטור, די אַרמיי, און קודם כל אין די אוניווערסיטעטן. צום סוף אָבער האָט ער מעשה־בלעם געשילדערט, ווי אַזוי פּוילן וואַלט אויסגעזען אַז יידן:

„אויפריכטיק גערעדט, אויב עס וואלטן ביי אונדז אויסגעפעלט אט די הייס-בלוטיקע הייוון, וואלט מען זיי באדארפט אימפארטירן, וויל אין קעגנפאל וואלטן אייניקע פון אונדז איינגעשלאפן, געווארן פארשימלט, פארשטונקען, אפגעדארט און פארזשאווערט; אנדערע ווידער וואלטן גע-ווארן פארפוילט פון זייער אייגענעם לאַקריץ. עס באַפאלט אַ פחד, ווען מען טראַכט ווי עס וואַלט אויסגעזען די אינטעלעקטועלע אַנטוויקלונג פון די סלאַווישע שבטים, אַן די פערמענטירנדיקע, אַדער פוילנדיקע שוועמלעך. מען וואַלט די סעמיטן געדארפט אימפארטירן, ווי אַ מין סופער-פאַספאַט. גאַר עפעס אַנדערש איז אַבער דער פאַקט, וואָס אין איצטיקן מאַמענט האָט די השגחה מיט גאַר אַ ברייטער האַנט אונדז באַשענקט מיט דעם דאָזיקן סופער-פאַספאַט.“

נאָך פיל פריער האָט דער זעלבער נאַוואַטשינסקי געבראַכט צום אויס-דרוק אַט די „פילאָזאָפיע“ וועגן די יידיש-פוילישע באַציונגען אין אַ צוויי-שוורדיקן עפיגראַם: „ז' גימי טרודנאַ — בעז ניד נודנאַ“. אויף יידיש וואַלט מען עס געקענט איבערזעצן בערך אַזוי: „מיט זיי איז שווער — אַבער אַן זיי איז לער.“

זינט שלום אַש, און להבדיל נאַוואַטשינסקי, האָבן — פון צוויי עקס-טרעם-קעגנגעזעצטע שטאַנדפונקטן — געשילדערט דעם טראַגישן פאַראַ-דאַקס פון די יידיש-פוילישע באַציונגען איז אַבער פאַרגעקומען אַ פונ-דאַמענטאַלע ענדערונג: דער ווידערגעבורט פון מדינת ישראל. די אַנט-שטייונג פון דער יידישער מדינה האָט איבערגעריסן דעם ציקלישן גאַנג פון די יידישע וואַנדערונגען, ווען פאַגראַמירטע, באַרויבטע און פאַרטריי-בענע יידן האָבן נישט איין מאָל זיך אומגעקערט אין די לענדער, פון וואַנען זיי זענען פאַרטריבן געוואָרן — דער עיקר טאַקע קיין פוילן.

XIX

א גוטע נאכט, מײן שטעטל

דאָס לעצטע מאָל האָב איך באַזוכט קוזמיר אין זומער 1959, ביים סוף פון „פּוילנס אײגענעם וועג צום סאַציאַליזם“, ווי מען האָט באַצײכנט דעם קורץ־דויערנדיקן ליבעראַלן פּעריאָד פון גאַמולקאַ־רעזשים. איך בין בכיוון געפאַרן אין אַ דינסטיק, אין טראַדיציאָנעלן וועכנטלעכן יריד־טאַג, ווייל עס איז מיר נאָך אַלץ אַזוי לעבעדיק געשטאַנען פאַר די אויגן דאָס אַמאַ־ליקע פאַרביקע בילד פון די פּויערישע וועגענער מיט גרינוואַרג און עופות, צונויפגעמישט מיט די סחורות אויף די שטעלעכלעך פון די יידישע הענדלער.

אין אַ יריד־טאַג האָט מען אַלע שטעטלשע יידן געזען אויפן מאַרק־פּלאַץ, אײנגעשלאָסן די דײנים, מלמדים און די שעמעוודיק־בטלנישע עילויים, וועלכע האָבן די וואַכעדיקע מסחרים איבערגעלאָזט פאַר זייערע ווייבער. דינסטיק האָבן זיי אָבער געהאַלפן אויסלייגן אויף די סטראַגאַנעס די געוואַנטן, מלבושים, שיך, געשיר, שטוב־כלים, געבעקס און אַנדערע סחורות.

אין די יריד־טעג פלעגט מען אויפן קוזמירער מאַרק זען די אויסטער־לישע געשטאַלט פון דעם הויכוויקסיקן, באַרדלאָזן מקובל, וועמען מען האָט גערופן שמחלע נקבה, צוליב זיין אויסזען און קוויטשעדיק־ווייבע־רישן קול. ער איז געשטאַנען פאַר זיין מוטערס קראַם פון קאַלך און פאַרב, אַכטונג געגעבן אויף דער וואַג און פאַרשריבן די פּדיונות.

שמחלע איז געווען דער מיוחסדיקער גמרא־מלמד אין קוזמיר און צו זיינע תלמידים האָבן באַלאַנגט די וויל־לערנער פון מרחקים, מיינסטנס גבירישע זין, וועלכע האָבן געצאַלט גאַר אַ הויכן שכר־לימוד. אין שבתים

און יום־טובים האָט שמחהלע געטראָגן טייערע זיידענע זשופיצעס, גימזענע שטיבלעטן און אַ ריזיקן, סויבלענעם שטריימל, וואָס האָט נאָך געמאַכט אויסטערלישער זיין מאַגערע, הויכע פיגור מיטן צעפלאַמטן, ווייבערישן פנים. ער האָט פאַרמאַגט אַ גרויסן גאַלדענעם טאַשנזייגער, וואָס האָט אויסגעקלונגען יעדע פערטל שעה און צוויי מאָל אין מעת־לעת, ווען די ווייזערס האָבן זיך באַהאַפטן אויף דעם רוימישן צוועלף, האָט דער זייגער אויסגעשפילט אַ ווונדערלעכע מעלאָדיע. אין שטעטל האָט מען געזאָגט, אַז דעם זייגער האָט ער באַקומען פון אַ יונגן גראַף פאַטאַצקי, וועלכער האָט ביי אים געלערנט קבלה.

צו אַכצן יאָר האָט שמחהלע חתונה געהאַט ערגעץ אין אַ ווייט שטעטל, אָבער גלייך נאָך שבע־ברכות אָפגעגט דאָס ווייב. די כוונה פון דער חתונה איז געווען: צו קענען קומען צו קבר־ישראל אין אַ טלית.

מען האָט דערציילט אין שטעטל, אַז מען האָט שמחהלען אָנגעבאַטן צו ווערן אַ ראש־ישיבה, אָבער ער האָט נישט געוואָלט איבערלאָזן די מוטער, וועלכע איז יונג געוואָרן אַן אַלמנה. זיין אַרויסהעלפן איר אין דער קראַם אין די יריד־טעג, איז געווען אַ באַווייז פון זיין כיבוד־אם, וואָס אַלע מאַמעס אין קוזמיר האָבן מקנא געווען.

אין די יריד־טעג האָט מען ביי אַ שטעלעכל פון פאַרשי־דענע מינים ערדענע טעפּ אויך געקענט זען דעם חלושדיקן אַלטן מורה־הוראה ר' מרדכי, וועמען מען האָט גערופן מרדכי טעפּער. נעבן שמחהלע נקבה האָט ער אויסגעזען, ווי אַן אתרוג נעבן אַ לולב. אויף אַט דער המצאה בין איך געפּאָלן, ווען איך בין אַלט געווען סך־הכל זעקס יאָר. ווען מיין פאַטער האָט עס אין מיין אַנוועזנהייט דערציילט שמחהלען, האָט ער מיר געגעבן אַ שאַרפּן קנּופּ אין באַק און דערביי מיך געלאָזט הערן דעם קלאַנג פון זיין זייגער. ער האָט אַפילו ספּעציעל אָנגעדרייט די וויי־זערס אויף צוועלף, כדי איך זאָל הערן די מעלאָדיע, וואָס איז לאַנג מיר געבליבן אין זכרון.

ר' מרדכי טעפּער האָט געהאַט אַ שפיציק ווייס בערדל און רויטע אויגן, אַן ברעמען. דער גרויסער סאַמעטענער הוט מיט דער יאַרמולקע פון אונטן, האָבן נאָך קלענער געמאַכט זיין ביינעדריק בלאַס פנים, ממש

הויט און ביין — א שארפער קאנטראסט צו זיין פלוגיתמע, חנהלע די טעפערין, א ברייטע, געזונטע יידענע מיט א פול פנים, רויט פון ווינט. דינסטיק איז געווען א נישט-געשריבענער יומא דפגרא פאר די חדר-יינגלעך, וועלכע האבן ארויסגעהאלפן אין מסחר די עלטערן, אדער די אשת-חיילדיקע וויבער פון זייערע מלמדים. דער יריד מיט זיינע גראשנדיקע פדיונות איז געווען א טייל פון פארביקן לעבנס-שטייגער אין דעם פרידלעך-אידילישן צוזאמענלעבן צווישן שטעטלדיקע יידן און די פויערים פון די ארומיקע דערפער.

די פראפאגאנדע-אפאראטן פון די אנטיסעמיטישע רעזשימען האבן די באדייטונג פון די דאזיקע סטראגאנעס פונאנדערגעבלאזן צום פארנעם פון „ידישע עקאנאמישע פעסטונגען“, וואס זענען געשטורעמט געווארן דורך אויפגעהעצטע כוליגאנעס. די דאזיקע „נאציאנאלע אקציעס“ זענען אפט באגלייט געווארן דורך פאגראמען, וואס האבן זייער הויכפונקט דער-גרייכט ערב דעם נאצישן איבערפאל אויף פוילן. קוזמיר איז געווען אן אויסנאם און די אידיליע פון שטעטלדיקן יריד איז ביז צום חורבן נישט געשטערט געווארן.

דער יריד, וואס איך האב אבער אנגעטראפן אין קוזמיר, פופצן יאר נאכן חורבן, איז געווען נישט מער ווי א בלאסער שאטן פון אמאליקן מארק-טאג — קוים עטלעכע שטעלעכלעך און וועגענער, צווישן וועלכע עס האבן זיך פויל באוועגט געציילטע קויפערס. עס איז געווען א „יידן-ריינער“ יריד.

איך האב אויך נישט געפונען קיין איינציקן ייד צווישן די זומער-געסט אין דעם קאאפעראטיוון רעסטאראן „עסטערקא“ אויפן מארק-פלאץ און נישט אין די פול-געפאקטע גאסטהייזער, וואס זענען איינגעארנט געווארן אין די רעסטאורירטע גאטישע שפייכלערס, לענגוים דעם ווייסל-ברעג.

דער געפילדער און דאס זינגען פון דעם זארגלאזן פוילישן יוגווארג האט קוים אריינגעדונגען אין מיין באוויסטזיין. איך האב כסדר צוריקגע-בליקט צום קוזמיר פון אמאל. די סעדער, די טאלן און די פעלדער, די בארג-שיפועים, ווו איך האב געקענט יעדע סטעזשקע, האבן אן אויפהער ביי מיר ארויסגערופן רעמיניסצענצן וועגן מענטשן און געשעע-



Chaim Goldberg

נישן פון פארשוונדענעם יידישן קוזמיר. דאָס פריש־רעסטאָורירטע שטעטל האָט מיר אויסגעזען צו זיין מאָדנע אומרעאַל.

ביים סוף פון מיינע וואַנדערונגען, בין איך אין שפעטן נאַכמיטאָג דערגאַנגען צום פּאָלינישן קלויסטער, וואָס טורעמט זיך הויך איבערן שטעטל. שוין בעת מיין ערשטן באַזוך אין קוזמיר, האָט מען מיר געהאַט דערציילט, אַז דער קלויסטער־הויף איז געוואָרן אויסגעפלאַסטערט מיט מצבות פון די צוויי אָפּגעמעקטע יידישע בית־עלמינס אין שטעטל. דע־מאַלט איז אָבער דער קלויסטער געווען פאַרוועבט מיט רושטאָוואַניעס און געשלאַסן צוליב דעם רעמאַנט, וואָס איז אָנגעגאַנגען אין דעם אַלטן בנין. מיט אַ געפיל פון טיפן אומרו האָב איך גענומען קלעטערן איבער די הויכע טרעפּ אונטערן דאַך, וואָס האָבן געפירט צום קלויסטער. די ווענט אויף ביידע זייטן פון לאַנגן קאַרידאַר זענען געווען באַדעקט מיט פרימיטיווע פּרעסקו, וואָס איך האָב גוט געדענקט פון מיינע פּרײַע קינד־דערייאָרן. זיי האָבן פאַרגעשטעלט סצענעס פון די „פּערצן סטאַנציעס“ אויף קריסטוסעס וועג צו דער קרייציקונג.

ביים סוף פון די טרעפּ האָבן אין אָפּענעם הויף זיך פאַר מיר אַנט־פּלעקט די איבערבלייבענישן פון דער „גאַלגאַטע“ פון די קוזמירער יידן. דאָס זענען געווען האַלב־רונדע מצבה־שטיינער פון פאַרשידענער גרויס, וואָס זענען אונטערן דרוק פון פּראָטעסטן געוואָרן אויסגעגראָבן פון באַדן אויפן הויף און אוועקגעשטעלט לענגויס דער קלויסטער־מויער — מיט די אויפשריפטן צו דער וואַנט.

ווען איך האָב פּרובירט אַנבייגן אַ מצבה, כדי צו זען דעם אויפ־שריפט, האָט מיט אַ סקריפּ זיך געעפּנט די געקאָוועטע קלויסטער־טיר און עס האָט זיך אַרויסגעבויגן דער נאַקעטער קאַפּ פון אַ מאַנאַך אין אַ ברוינער סוטאַנע. בעת אונדזערע בליקן האָבן זיך באַגעגנט, בין איך פּלוצים דורכגענומען געוואָרן מיט אַ באַגער צו זאָגן קדיש אויפן קול. אָבער די ווערטער „יתגדל ויתקדש“ זענען מיר פאַרגליווערט געוואָרן אויף די ליפּן און עס האָט מיך גענומען קלעמען אין האַלדז. איך האָב אָבער נישט אַראָפּגענומען מיינע בליקן פון דעם מיטליאַריקן מאַנאַך מיט דעם פּולן פנים, וועלכער האָט מיט אַ מאַל צוריק געצויגן דעם קאַפּ און

האסטיק פארמאכט די שווערע קלויסטער-טיר. מיט צוגעאיילטע טריט
בין איך אראפ פון די טרעפ.

פון דער פיינלעכער איבערלעבונג אויפן קלויסטער-הויף בין איך
אריינגעפאלן אין דער זארגלאזער אטמאספער, וואס האט געהערשט אין
דעם רעסטאראן פון „ארכיטעקטן-הויז“. די לופט איז געווען אַנגעזאפט
מיט ציגארעטן-רויך און בראַנפן. ביים הויפט-טיש האָב איך דערקענט
פראַפ. סטאַניסלאָוו סקזשעשעווסקי מיט זיין כאַראַקטעריסטישן לייבן-
קאַפּ און צעשויבערטע גרויע האָר. לעבן אים איז געזעסן זיין יידישע פרוי
פון דער באַוווסטער אַרטאָדאָקסישער מאַנדלבוים-משפּחה אין קראַקע —
אַ שלאַנקע, מיט גלאַט-אַנגעצויגענע שוואַרצע האָר, אַליוו-טונקל פנים
און טרויעריקע אויגן.

פראַפ. סקזשעשעווסקי, אַ קאַמוניסטישער וועטעראַן פון פאַר דער
מלחמה, האָט פאַרנומען פירנדיקע פּאָזיציעס אין דעם נייעם רעזשים אין
פוילן. ער איז געווען דער ערשטער פּוילישער אַמבאַסאַדאָר אין פאַריז,
דאַן בילדונגס-מיניסטער און אויסערן-מיניסטער. נאָך דער אַקטאַבער-
איבערקערעניש, האָט ער זיך צוריקגעצויגן צו זיין אַקאַדעמישער פּאָזיציע,
אַבער זיין פרוי איז ווייטער פאַרבליבן די לייטערין פון פאַרטיי-אַרכיוו.

אין מאַמענט, ווען סקזשעשעווסקי און זיין פרוי האָבן מיך איינגע-
לאָדן צו זייער טיש, האָט עמיץ הויך אויסגערופן מיין נאָמען, און ביי אַ
זייטיק טישל האָב איך דערזען דעם באַוווסטן פּוילישן רעוואָלוציאַנערן
פּאַעט, וולאַדיסלאָוו בראַניעווסקי, וועלכער איז געזעסן מיט זיין פרוי.
בראַניעווסקי, וועלכער האָט זיין אַנטווישונג אין קאַמוניזם אָפט פאַרגאַסן
מיט בראַנפן, איז שנעל צוגעקומען צו מיר און אַרומגעמענדיק מיך
אויסגעשריען: „לאַמיר זינגען אַ יידיש לידל!“ — און דאַן מיט אַ הייזע-
ריקער שטימע אינטאָנירט אין יידיש: „אַז דער רבי אלימלך...“

ווען אַ צעטומלטער פון דעם אינצידענט האָב איך אַזוי שנעל נישט
געענטפערט אויף זיין אַרויספּאַדערונג, האָט בראַניעווסקי אויסגעשריען:
„זינג, זינג, שרעק זיך נישט פאַר די אַנטיסעמיטן!...“

אין דעם אויגנבליק האָט דער געוועזענער מיניסטער זיך אויפגע-
ריסן פון טיש און האַסטיק גענומען אַרויסשפּאַנען פון זאַל. זיין פרוי איז

אים גלייך נאכגעגאנגען. מיט אן אויסדרוק פון גרויס פארלעגנהייט האט פרוי בראַניעווסקי זיך אַנטשולדיקט פאַרן עולם און געמענדיק איר מאַן אונטערן אַרעם אים אַרויסגעפירט פון זאַל.

אַ געפּלעפטער בין איך אַ וויילע אומבאַוועגלעך געשטאַנען אין זאַל, ווי פאַרהיפּנאַטיזירט פון די בליקן פון די עטלעכע צענדליק געסט, פאַר וועמען עס איז געווען אַ רעטעניש אַט דער פרעמדער באַזוכער, וועלכער האָט זיי געשטערט דעם מאַלצייט, און איך האָב מיט אַ מאַל דערפּילט, אַז עס איז נישטאַ מער פאַר מיר קיין „איבערנעכטיקן“ אין מיין היימשטעטל. ווען איך בין אַרויס אויפן מאַרק־פּלאַץ, האָט אויפן נידעריקן נאָך ליכטיקן הימל זיך באַוועגט אַ גרויסע געלע לבנה, וואָס האָט מיך דער־מאַנט וועגן בראַניעווסקיס פּאַעמע „די לבנה פון פּאַוויע־גאַס“. עס איז אַ באַלאַדע וועגן אַ יידישן רעוואָלוציאַנער אין אומאַפהענגיקן פּוילן, וועגן דעם „קליינעם שניידער איציק גוטקינד“, מיט וועמען דער פּאַעט האָט געטיילט די „צעלע 21“ אין דער פּאַוויאַק־תּפּיסה. די לבנה איבערן פּאַ־וויאַק און בכלל איבער די הייף פון דער יידישער אַרעמקייט אין וואַרשע, האָט דער פּאַעט געזען ווי אַ יידישע לבנה: „ווי אַן אייער־חלה אַזוי געל...“ אַדער „אַ גאַלדן קנעפל“, וואָס דאַס פּאַרחלומטע שניידער־יינגל וויל צונויען צו אַ מלבוש. פון אַט דער באַלאַדע, וואָס איך האָב איבערגע־זעצט אויף יידיש, האָט זיך דאַטירט דער אַנהייב פון מיין פּריינדשאַפט מיט דעם גרויסן פּוילישן פּאַעט.

אַ געוועזענער אַפיציר אין פּילסודסקיס לעגיאַנען, איז בראַניעווסקי געווען דער ערשטער פּוילישער פּאַעט, וועלכער האָט אין זיינע לידער געבראַכט צום אויסדרוק די ביטערניש און אַנטוישונג אין אומאַפהענגיקן פּוילן. פאַר זיין רעוואָלוציאַנערער טעטיקייט איז בראַניעווסקי אַפט לאַנגע חדשים אַפּגעזעסן אין פּאַוויאַק, צוזאַמען מיט יידישע רעוואָלוציאַנערן, פון וועלכע ער האָט זיך טאַקע אויסגעלערנט יידיש.

בראַניעווסקיס וועג צום „פּאַלקס־פּוילן“ האָט געפירט דורך פּוילישע תּפּיסות און סאַויעטישע שקלאַפּן־לאַגערן. ווי אַ צושפּיל פון דער ביי־טערסטער איראַניע איז דער פּאַקט, וואָס אַט דער פּירנדיקער פּוילישער רעוואָלוציאַנערער דיכטער איז פון די סאַויעטישע שקלאַפּן־לאַגערן גע־

ראטעוועט געווארן דורך דער נאציאנאליסטישער פוילישער אַרמיי פון גענעראל אַנדערס, מיט וועמענס אַפטיילונגען בראַניעווסקי איז אין יאָר 1942 אָנגעקומען אין נאַענטן מזרח.

במשך פון דריי יאָר צייט, ביז דער באַפריונג פון פוילן, האָט בראַ-ניעווסקי געלעבט אין ארץ-ישראל. די לידער, וואָס ער האָט דאָרט געשריבן, שפּיגלען אַפּ דאָס צעבראַכענע געמיט פון דעם פּאַעט, וועלכער געפינט אַ טרייסט אין דער ארץ-ישראלדיקער לאַנדשאַפט, וווּ שיכטנווייז זענען געוואָרן פאַרשטיינערט די שפורן פון געפאַלענע טיראַנען.

די אומדערוואַרטע באַגעגעניש מיט וולאַדיסלאָו בראַניעווסקי אין קוזמיר האָט מיך אַרויסגעשלאָגן פון דער פאַרחלומטקייט, אין וועלכער איך האָב זיך געפונען בעת מיינע וואַנדערונגען איבער די פּלעצער און געסלעך פון שטעטל — סאַמבאָבלישע וואַנדערונגען אין מיטן העלן טאָג, אויפן ראַנד פון צוויי וועלטן.

דעם זעלבן אָונט האָב איך פאַרלאָזט קוזמיר. ווען דער האַלב-ליידי-קער אויטאָבוס האָט גערירט פון אָרט, האָב איך דערזען, ווי עס האָט זיך פּלוצים אָנגעצונדן דאָס ליכט אין פענצטער פון „דאַנציקער הויז“, וווּ עס האָט זיך געפונען די דירה פון מיינע עלטערן. בייטאָג האָט דאָרט קיינער נישט געענטפערט אויף מיין קלאַפן אין טיר. אַ וויילע האָב איך זיך געוואַקלט, צי איך זאָל צוריק אַראָפּגיין, כדי צו זען די יורשים פון מיין היים. איך בין אָבער געבליבן זיצן אין אויטאָבוס, וואָס האָט פון מאַרק-פּלאַץ לאַנגזאַם זיך פאַרקערעוועט צו דער וויסל און שנעל זיך אַ טראָג געטאָן איבערן שאַסיי. ווי אין אַ טראַנס האָב איך פּלוצים גענו-מען מורמלען: אַ גוטע נאַכט, מיין שטעטל!

עס איז געווען דער סוף פון מיין לעצטן באַזוך אין קוזמיר און פון דער לעצטער נסיעה קיין פוילן. עס איז אויך געווען די לעצטע באַגעגעניש מיט דעם פּאַעט וולאַדיסלאָו בראַניעווסקי, וועלכער איז געשטאַרבן מיט דריי יאָר שפּעטער, ווען די „ריטער“ פון אַ יידן-ריינעם פוילן האָבן אַלץ מער און מער גענומען אויפטויכן אין עפנטלעכן לעבן אין לאַנד. דאָס זענען די מיטגלידער פון נאציאנאליסטיש-אַנטיסעמיטישן אונטערדרונט, וועלכע זענען אין דער „פוילישער פּאַלקס-רעפּובליק“ אַפּגעזעסן לאַנגע

יארן אין תפיסה — פאר זייער יאגד אויף יידן און קאמוניסטן בעת דער נאצישער אקופאציע, און אפילו שוין נאך דער באפרייונג.

נאך דער אקטאבער-איבערקערעניש פון יאר 1956, זענען אט די פארטיזאנער געווארן באפרייט און רעהאביליטירט. זיי האבן דאן גענומען אנפילן די רייען פון „זבאוויד“ (פארבאנד פון געווי. קעמפער פאר פרייהייט און דעמאקראטיע), וואס האט איינגעשטעלט אפטיילונגען איבער אלע שטעט און שטעטלעך פון פוילן. א „זבאוויד“-אפטיילונג איז אויך געגרינדעט געווארן אין קוזמיר.

בעת דער זעקסטאגיקער מלחמה פון מדינת ישראל, אין יוני 1967, האט „זבאוויד“ פארנומען דעם אויבנאן אין דער העץ-קאמפאניע קעגן די ציוניסטן און בכלל קעגן דער טראגישער שארית-הפליטה פון די יידן אין פוילן, וואס איז באגלייט געווארן דורך א טאטאלן באזייטיקן פון עפנטלעכן לעבן די לעצטע יידן, איינגעשלאסן די פארבארגענע „מארא“ נעץ מיט פארשטעלטע פוילישע נעמען.

עס האט זיך דאן אנגעהויבן דער יציאת-פוילן פון די דאזיקע אפגע-פרעמדטע יידן, וועלכע האבן געגלייבט, אז די כוואליע פון שנאת-ישראל וועט צו זיי נישט דערגרייכן. צווישן אט די גוליי-פוילן האט זיך אויך געפונען דער לעצטער קוזמירער ייד בערל ציטרין, אדער באלעסלאוו זיע-לינסקי, וועלכער איז באגלייט געווארן דורך זיין קריסטלעכער פרוי, וואס האט אים אויסבאהאלטן בעת דער נאצישער אקופאציע, און זייערע צוויי טעכטער.

אין זומער 1968, ווען דער גירוש פון די יידן אין פוילן איז שוין געווען אין פולן גאנג, איז אין דעם קאטוילישן „פאקס“-וואכנבלאט „ווראצ“ לאווסקי טיגאדניק קאטאליקווי, וואס האט זיך אויסגעצייכנט אין דער העץ-קאמפאניע קעגן מדינת ישראל, דערשינען א לענגערער באריכט וועגן דער טעטיקייט פון „זבאוויד“ אין קוזמיר און וועגן די העלדישקייטן פון די ארטיקע פארטיזאנער בעת דער נאצישער אקופאציע. דער ספע-ציעלער שליח פון דעם זשורנאל, מג"ר באגוסלאוו גידזשינסקי, האט ציטירט דעם וויצע-פארזיצער פון „זבאוויד“ אין קוזמיר, וויקטאר בו-טשיאר, וועלכער האט דערקלערט אז אין שטעטל און אין דער געגנט,

זענען נאך פאראן העכער 150 געוועזענע פארטיזאנער, וועלכע זענען בארעכטיקט צו ווערן מיטגלידער פון דער ארגאניזאציע.

ביים לייענען דעם דאזיקן באריכט, האב איך געטראכט, צי צווישן די דאזיקע „פארטיזאנער“ געפינען זיך נישט אמאל די מערדער פון די צוויי קוזמירער יידישע בחורים, אשכנזי און גאלדפארב, וועלכע זענען געהאט צוריק געקומען פון די נאצישע לאגערן, אדער פון באלטשע פאנטש מיט אירע צוויי קינדער, וועלכע האבן דורך דער גאנצער צייט פון דער נאצישער אקופאציע זיך אויסבאהאלטן ביי א פוילישער משפחה אין קוזמיר. אלע זענען זיי דערמארדעט געווארן אין טאג, ווען אן אפטיילונג פון דער רויטער ארמיי האט באפרייט דאס שטעטל.

„די מלחמה-זאווערוכע — שרייבט באגוסלאוו גידזשינסקי — האט חרוב געמאכט דאס שטעטל און גורם געווען דעם אומקום פון א באדייטנדיקער צאל פון דער באפעלקערונג.“ דאן דערציילט ער, אז אין שטעטל-דיקן מוזיי איז פאראן א באזונדערס רייכע זאמלונג פון דאקומענטן וועגן די אקטיוויסטן פון די פארטיזאנער, „איינגעשלאסן א רשימה פון 382 קרבנות פון דער נאצישער בעסיאלישקייט“. עס ווערט אבער גארנישט דערציילט וועגן די העכער 3.000 שטעטלדיקע יידן, וועלכע זענען אומגעבראכט געווארן דורך די נאציס און עס ווערט בכלל מיט קיין איין ווארט נישט דערמאנט, אז אין קוזמיר האבן ווען עס איז געלעבט יידן.

אינעם באריכט וועגן קוזמירער „זבאויד“ זאגט זיך, אז דער פערט-מאנענטער לאקאל פון דער פארטיזאנער-ארגאניזאציע געפינט זיך אין „קולטור-הויז“, ווו עס איז אויך פאראן דאס שטעטלדיקע קינא. עס ווערט אבער נישט דערמאנט, אז דאס „קולטור-הויז“ איז איינגעשטעלט געווארן אין בנין פון דער אלטער קוזמירער שול. דאס האט ביי מיר ארויסגערופן א רעפלעקס וועגן דער פינקוס-סינאגאגע אין פראג, וואס איז פארוואנדלט געווארן אין א מאנמענט פאר די יידישע מארטירער. אויף די ווענט פון דער היסטארישער שול זענען פאראייביקט געווארן די נעמען פון די העכער 79 טויזנט טשעכאסלאוואקישע יידן, וועלכע זענען אומגעבראכט געווארן בעת דער נאצישער אקופאציע.

בעת מיין לעצטן באזוך אין קוזמיר האט דער קאנסערוואטאר פון די

היסטאָרישע דענקמעלער אין קוזמיר, קאַראַל סיטשינסקי, זיך מתנצל-
געווען פאַר מיר, אַז דאָס פאַרשווייגן דעם אורשפרונג פון שטעטלדיקן
קולטור-הויז איז גיכער אַן אויסדרוק פון בושע, ווי פון ביזווייליקייט.
די דאָזיקע „בושה“ איז אָבער ביי די קוזמירער שטאַט-באַלעבאַטים
פאַרשווינדן נאָך דעם שגעון פון שנאַת-ישראל, וואָס האָט פאַרכאַפט דעם
גאַמולקאַ-רעזשים צוליב דער זעקסטאַגיקער מלחמה. דער מיטאַרבעטער
פון דער „פּאָלקשטימע“, יאַנקל גוטקאַוויטש, וועלכער האָט באַזוכט
קוזמיר אין אָקטאָבער 1967, האָט נאָטירט, אַז אין די מודעות וועגן די
פילם-אויפפירונגען אין שטעטלדיקן קינאַ האָט זיך געזאַגט, אַז זיי קומען
פאַר אין דער „געוועזענער סינאַגאָגע“.

די פאַרצייכענונגען פון יאַנקל גוטקאַוויטש („פּאָלקשטימע“, דעם
6טן יאַנאַר 1968) זענען פול מיט רמזים און הייבן זיך אָן מיט דער
באַמערקונג, אַז אויף דער נסיעה קיין קוזמיר האָט ער מיטגענומען מיט
זיך יהוּאַש תנ"ך-איבערזעצונג. וואָס שייך „יידישע שפורן“ אין שטעטל
האָט ער זיי געפונען אויפן נייעם בית-עלמין מיט די איינצלנע איינגעפאַ-
לענע מצבות: „די שפעטסטע מצבות זענען פון ניין-און-דרייסיקסטן יאָר.
ווייטער איז מען שוין נישט געשטאַרבן, ווייטער איז מען שוין אומגע-
קומען“.

דאָן קומט אַ שילדערונג וועגן באַזוך אין דער שול „מיט דעם גע-
וועלבטן סופיט און דעם באַלקאַן, די אַמאַליקע ווייבערישע שול מיט די
פענצטער-נישעס אָן שויבן“ — און פון דעם „אַסתרקע-רעסטאָראַן“, וווּ
אין פריצען באַגינען „נעמט מען אין מויל דעם ביטערן טראַפּן...“
„אין אַוונט האָבן איד אַריינגעקוקט אין יהוּאַש, אין מגילת אסתר,
אַן אַנדערע אסתר, אויך אַ קיניגין“. דערפון איז גוטקאַוויטש אַריבער צו
זיין שמועס מיט דעם שטעטלדיקן גלח, וועלכער האָט אים דערציילט, אַז
פון אַלע קוזמירער יידן האָט זיך געהאַט געראַטעוועט בלויז אַ קליין
מיידעלע, „אַסתרקע דעם קצבס“, וועלכע האָט פאַרבלאַנדזשעט אין קלויס-
טער-גאַרטן, ווען די געסטאַפּאַ איז געקומען נאָך די יידן, אָבער סוף-כל-
סוף איז זי אויך אומגעקומען.

„אַסתרקע האָט געהאַט אַ גוטן אויסזען — האָט דער גלח דערציילט —

בלויע אויגן, גאר נישט קיין יידישע, און האָר — ווי זאָנגען אין פעלד, בלאַנדע, פאַרפלאַכטן אין צוויי צעפלעך. אַבער אלצאיינס האָבן מיר געהאַט צרות פון איר. זי פלעגט זיך פאַרגראַבן אין אַ ווינקל און קאַנען אַפּוויצן שעהנלאַנג פאַרקוקט אין איין פונקט. זעלטן פלעגט זי אַרויסגיין פון איר באַהעלטעניש. צי האָט עמעץ געוואוסט פון איר עקזיסטענץ? די ווירטין מיינע, און מער, מסתמא, קיינער נישט. איר מוזט דאָך וויסן, וואָס פאַראַ צייטן ס'זענען דאָן געווען."

"איינמאָל האָב מיר איבערגעלעבט טויט־שרעק. אסתרעק איז פאַר־פאלן געוואָרן. אַרויס אין גאַרטן און ווי אין וואַסער אַריין. זיך נאַכפרעגן איז נישט געווען ביי וועמען. צייטן אַזעלכע געווען. שפעטער, ווען זי האָט זיך אַפּגעפונען, האָט מען פון איר אויך קיין טאַלק נישט געקענט דערגיין. נאָר שטעלט זיך פאַר, מען האָט זי אַפּגעפירט אַהער צו אונדז. ווער? דאָס ווייס איך נישט ביזן היינטיקן טאָג. וואָס שייך אונדז, זענען מיר געוואָרן נאָך מער פאַרויכטיק. עטלעכע טעג האָבן מיר זי אויסבאהאַלטן אין אַ גרוב פון קאַרטאָפּל. דערנאָך האָבן מיר זי צוריק אַריינגענומען אין שטוב. דאָס מיידל איז געוואָרן נאָך מער איינגעשלאָסן אין זיך, פאַר־שוונדן דער שמייכל פון אירע בלויע אויגן. ווען זי איז צום צווייטן מאַל פאַרפאלן געוואָרן האָבן מיר געמיינט, אַז זי וועט זיך ווידער אַפּזוכן. זי האָט זיך אַבער נישט אַפּגעפונען מער. עפעס זענען יאָ אַרומגעגאַנגען קלאַנגען אין שטעטל, אַבער נאַכפרעגן האָבן מיר נישט געוואָגט. מיר האָבן געהאַפט בלויו אויף אַ נס. קיין נס איז אַבער נישט געשען. זי איז אַוועק, די קליינע אסתרל, אויף איר וועג אַליין. אירע רעטער האָט זי אַבער נישט אַרויסגעגעבן. אַזוי איז עס געווען אין יענע יאָרן, מיין ליבער פריינד."

זיינע פאַרצייכענונגען האָט גוטקאָוויטש פאַרענדיקט מיט דעם מע־לאַנכאַלישן אויספיר :

"געקומען בין איך קיין קוזמיר זיך אַפרוען, אַבער קיין רו האָב איך נישט געפונען."

*

אין הארבסט 1969 האט מאַריאַ קונצעוויטש, די באַזינגערין פון קוזמיר, מיר געבראַכט אַ לעבעדיקן גרוס פון מיין היימשטעטל, וווּ זי האָט געהאַט פאַרבראַכט די זומער-חדשים, מיט טיפן ווייטיק האָט די מוטיקע שריפטשטעלערין גערעדט וועגן די געשעענישן אין פוילן. ווי אין אַ פאַרזוך מיך צו טרייסטן, האָט זי מיר דערציילט, אַז אין פּאָלינישן קלויסטער אין קוזמיר ווערן הינטער גלאָז אויפגעהיטן אָפּגעראַטעוועטע כלי-קודש פון דער אַלטער שול — אַ ספר-תורה מיט אַ גאַלד-געשטיקטן מענטעלע, סידורים, צעדריולטע זייטן פון גמרות און אַנדערע הייליקייטן, וואָס זי האָט נישט געקענט גענוי באַצייכענען. וועגן דער שול גופא האָט זי באַשטעטיקט, אַז עס געפינט זיך דאָרט אַ קולטור-קלוב.

דאָס האָט אין מיין זכרון אויפגעוועקט זכרונות פון שפּאַניע, וווּ אין די קלויסטערס פון אַראַגאָן און קאַסטיליע האָב איך געזען די שפורן פון די אַמאַליקע רומפולע יידישע קהילות, וואָס זענען איינגעזאַמלט געוואָרן דורך די ריטער פון דער הייליקער אינקוויזיציע.

אין באַרצעלאָנע, אין דער פּראַנט-וואַנט פון קאַטאַלאַנישן רעגירונגס-פּאַלאַץ, האָב איך געזען איינגעמויערט אַ פּראַגענט פון אַ מצבה מיט העב-רעישע אותיות — „הקדוש ר' שמואל הסרדו נ.ב.ה.“ — און דערלעבן אַן אַנדענק-טאָול אין שפּאַניש, וואָס דערציילט, אַז די דאָזיקע מצבה פון יאָר 692 איז געפונען געוואָרן אין דער חורבה, אויף וועלכער דער רעגירונגס-פּאַלאַץ איז געוואָרן אויפגעבויט אין יאָר 1820.

אין בנין פון קולטור-הויז אין קוזמיר איז נישט איינגעמויערט געוואָרן קיין שום טאָול, וואָס זאָל דערציילן, אַז אין די דאָזיקע פעסטונג-אַרטיקע מויערן האָט זיך געפונען די היסטאָרישע שול פון דער אָפּגעמעקטער 700-יאָריקער יידישער קהילה.

דער גרוס וועגן די יעזואיטן פון קלויסטער אין קוזמיר, וועלכע האָבן גענומען אונטער זייערע פליגל די רעשטלעך פון די יידישע כלי-קודש, האָט ענדגילטיק אין מיר דורכגעבראַכן די פאַרגליווערונג, וואָס האָט געמאַכט מיך אָפהענגטיק יעדעס מאָל, ווען איך האָב זינט דעם חורבן גענומען שרייבן די כראָניק וועגן אויפשטייג און אונטערגאַנג פון מיין היימשטעטל.

ש. ל. שניידער מאן

יעדע דערינערונג וועגן קוזמיר איז געווען אזוי פריש. יעדער נאָמען, יעדער עפיזאָד האָט ווי געטאָן און האָט זיך נישט געלאָזט באַצווינגען מיט קיין ווערטער. ערשט דאָס בילד וועגן דער ספר־תורה און די צעדריוולטע ספרים, וואָס זענען אין יאָר פון גירוש־פוילן מומיזירט געוואָרן אין דער גלעזערנער קלויסטער־גאַבלאַטקע — האָט געמאַכט אין מיר דעם דורכברוך. עס איז געווען גלייך ווי די צייט וואָלט זיך פלוצים צוריקגערוקט מיט אַ האַלבן יאָרטויזנט און די קוזמירער יידן וואָלטן אומגעקומען אויף די שייטערהויפנס פון דער שפּאַנישער אינקוויזיציע, און נישט אין די נאַצישע גאַז־קאַמערן — אויף די אויגן פון אונדזער דור.